

Benjamin Constant
Ontdekker van de moderne vrijheid

EERDER VERSCHEEN IN DE REEKS VAN DE DEBATTEN

Paul De Hert (red.)

Rousseau. De wandelende paradox

Met bijdragen van: Maarten Colette, Paul De Hert, Katrien Horemans,
Michel Huyseune, Willem Koops, Sylvie Loriaux, Paul Pelckmans,
Jean-Marc Piret, Patrick Stouthuysen, Leo van Maris

Paul De Hert
Andreas Kinneging
Maarten Colette (red.)

Benjamin Constant

Ontdekker van de
moderne vrijheid

Voor meer info: www.pelckmans.be; www.dedebatten.be

© 2015, Paul De Hert, Andreas Kinneging, Maarten Colette (red.)
en Pelckmans Uitgeverij nv
Brasschaatsteenweg 308, 2920 Kalmthout

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgever, behalve in geval van wettelijke uitzondering.

Informatie over kopieerrechten en de wetgeving met betrekking tot de reproductie vindt u op www.reprobel.be.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored or made public by any means whatsoever, whether electronic or mechanical, without prior permission in writing from the publisher.

ISBN 978 90 289 7889 8
D/2015/0055/162
NUR 731

Cover Studio Uitgeverij Pelckmans
Coverillustratie Roger-Viollet/Photo News
Opmaak www.intertext.be

Inhoud

Woord vooraf <i>Maarten Colette, Paul De Hert en Andreas Kinninging</i>	7
Ambivalente moderniteit <i>Andreas Kinninging</i>	19
Op de tweesprong van liberale tradities <i>Patrick Stouthuysen</i>	41
Benjamin Constant tussen oorlog en vrede <i>Raymond Kubben</i>	59
Het anti-imperialisme van Benjamin Constant <i>Michel Huyseune</i>	91
De invloed van de theorie van Benjamin Constant op het regime van koning Willem I <i>Peter van Velzen</i>	119
Benjamin Constant, surveillance en de strijd voor vrijheid en privacy <i>Paul De Hert</i>	161
Zonderling medelijden. Over <i>Adolphe</i> <i>Paul Pelckmans</i>	187
Liefde, leven en werk <i>Maarten Colette</i>	207
Bibliografie	223
Over de auteurs	239

Woord vooraf

**Maarten Colette, Paul De Hert
en Andreas Kinneging**

Wie de Zwitsers-Franse filosoof, politicus en essayist Benjamin Constant (1767-1830) leest krijgt met deze lectuur ook automatisch een beeld van Constant als wereldburger mee. Constant werd op 25 oktober 1767 aan de boorden van het *Lac Léman* geboren. Reeds in zijn vroege jeugd reist Constant aansluitend naar (het latere) Nederland, België en Engeland, om er te vertoeven, te werken of te studeren. Constant, buitengewoon leergierig, maakt in 1783 kennis met het openbare leven aan de Universiteit van Edinburg waar hij gedurende twee jaar uitvoerig zal deelnemen aan tal van activiteiten, een periode die hij – als we de auteur van *Le Cahier rouge*¹ mogen geloven – als de meest opgetogen periode uit zijn leven zal ervaren.

De pelgrim² Constant zal zijn hele verdere leven blijven worstelen met een vertederend verlangen om ‘op weg’ te zijn – een verlangen de wereld te doorkruisen om hem te ontvluchten en anderen te ontmoeten op plaatsen waar niemand is.³ In denken en doen lijkt Constant op het beroemde adagium van Karl Jaspers te anticiperen: ‘Filosofie betekent: op weg zijn. Haar vragen zijn belangrijker dan haar antwoorden en elk

¹ De naam die de redactie er in de twintigste eeuw aan gaf; Constant zelf betitelde het werk prozaïscher als ‘Ma vie’, dat zijn jeugd bestrijkt van 1767 tot 1787.

² Een predicaat dat Constant zelf in *Le Cahier rouge* twee keer aanhaalt.

³ We parafraseren Jean-Christophe Rufin, *Compostela. Voetreis naar het einde van de wereld*, Antwerpen, De Bezige Bij, 100.

antwoord geeft aanleiding tot een nieuwe vraag.⁴ Niet zelden komt daar ook een vrouw bij kijken. De romanticus Constant trouwde twee keer – klaarblijkelijk twee keer met een zekere spijt in het hart – en knoopte tal van amoureuze relaties aan. Veel heeft allicht te maken met het vroege overlijden van zijn moeder op 10 november 1767,⁵ nauwelijks twee weken nadat zij Benjamin het leven had geschonken, de emotionele onbeschikbaarheid van zijn vader en de ontstentenis van een passende zorg.⁶ Constant ervoer een bijna obsessieel verlangen naar Harriet Trevor en Juliette Récamier, en hij was zelf het voorwerp van een dergelijk verlangen (Anna Lindsay). Hij koesterde intense vriendschap voor Isabelle de Charrière (Belle van Zuylen) en Julie Talma, voelde zich diep geroerd door het denken van Germaine de Staël, met wie hij een kind had (Albertine de Staël), en vond uiteindelijk relatieve rust bij Charlotte von Hardenberg.⁷ Hierbij springt Constants polemische verhouding tot Germaine de Staël in het oog.⁸ Over zijn verhoudingen zal Constant uitvoerig verhalen in het autobiografische *Journal intime* (dat de periode van 1804 tot en met 1816 bestrijkt),⁹ en de semi-autobiografische ‘romans’ *Amélie et Germaine* (1803) en *Cécile* (1810).¹⁰ Waar Constants meest illustere voorganger in het genre, Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), – Constant stak bijwijlen de loftrompet over hem,

⁴ Karl Jaspers, *Way to Wisdom*, New Haven, Yale University Press, 1964, 12.

⁵ Met name Han Verhoeff, “*Adolphe*” et Constant. *Une étude psychocritique*, Parijs, Klincksieck, 1976 wijst in een freudiaanse lezing van *Adolphe* op het belang van dit vroege overlijden van Constants moeder.

⁶ Onder andere biograaf Dennis Wood, *Benjamin Constant. A Biography*, Londen, Routledge, 1993 situeert de oorzaken van diens relationele wispelturigheid in Constants vroege jeugd.

⁷ Steven K. Vincent, ‘Constant and Women’, in Helena Rosenblatt (red.), *The Cambridge Companion to Constant*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 173-205.

⁸ Over de polemische verhouding van Constant tot de Staël, zowel op intellectueel als amoureuze vlak, zie in het bijzonder Christopher J. Herold, *Mistress to an Age*, Virginia, Time-Life Books, 1981, 165-230; Renee Winegarten, *Germaine de Staël and Benjamin Constant. A Dual Biography*, New Haven, Yale University Press, 2008.

⁹ Benjamin Constant, *Journaux intimes*, Alfred Roulin en Charles Roth (reds.), Parijs, Gallimard, 1952. Het project zou herhaaldelijk onderbroken en terug opgepikt worden, zie de bijdrage van Maarten Colette.

¹⁰ Benjamin Constant, *Ma vie; Amélie et Germaine; Cécile*, Jean-Marie Roulin (red.), Parijs, Flammarion, 2011.

en op andere plaatsen geeft hij diepgaande kritiek – in zijn *Bekentnissen* (1782) op een verwaaide plaats over zijn geliefde schrijft dat hij ‘van haar weg [ging] om [zich] met haar bezig te houden, om daar met méér plezier aan haar te denken,’¹¹ grijpt Constant iedere geschikte en minder geschikte gelegenheid aan om te reflecteren over liefde en seksualiteit. Een immer weerkerend fenomeen is dat Constant deze liefde pas lijkt te kunnen ervaren zodra er een zichtbaar verlies van de geliefde dreigt op te treden, of als de geliefde in droefenis en lethargie dreigt gestort te worden door zijn onberekenbare daden. Ook in Constants literaire werk vormt dit een uitgesproken, en in academische kringen uitvoerig besproken thema. Voor vele lezers tot diep in de twintigste eeuw was Constant de man van één boek, de ‘roman’ *Adolphe* (1816).¹² De ‘onbegrijpelijke bekoring die van ieder woord van Ellénore scheen uit te gaan’ en het voornemen om haar te behagen, dat ‘op ongewone wijze kleur gaf aan Adolphe’s bestaan,’ slaat na een moeizaam verworven genegenheid om in de onhoudbare spreidstand van een man die niet langer bekoring vindt in haar liefde, maar niet in staat is om de verhouding te verbreken, die ‘geniet van haar liefdesbetuigingen die vroeger hinderlijk, maar nu kostbaar waren omdat het elke keer de laatste konden zijn.’¹³ De roman oogstte onmiddellijk groot applaus en vele waarnemers van het eerste uur waren graag bereid om in *Adolphe* alle eigenschappen van Constant te lezen. Constant zelf tilde aan de roman niet al te zwaar. ‘Lu mon roman. Fou rire,’ zo lezen we in zijn *Journal intime* van 19 april 1815.¹⁴

¹¹ Jean-Jacques Rousseau, *Bekentnissen* (1782), vert. Leo van Maris, Amsterdam, Athenaeum – Polak & van Gennep, 2008, 207.

¹² Benjamin Constant, *Adolphe. Een anecdote aangetroffen in de paperassen van een onbekende*, vert. George Pape en Cees van der Zalm, Utrecht, Het Spectrum, 1978.

¹³ Het al dan niet autobiografische karakter van de roman is voorwerp van debat. *Adolphe* zou Benjamin zijn; de kandidaten voor Ellénore zijn Germaine de Staël, Charlotte von Hardenberg en Anna Lindsay. Opmerkelijk is uiteraard het eerste hoofdstuk uit de roman, waarin Adolphe over de moeizame verhouding tot zijn vader verhaalt. Adolphe die na zijn studies aan de Universiteit van Göttingen terecht komt in het Duitse stadje D*** (evident Braunschweig, waar Constant tussen 1788 en 1795 verbleef), de stervende bejaarde vrouw die zijn karakter was gaan beïnvloeden (Belle van Zuylen) en andere elementen versterken de indruk dat de roman een autobiografische inslag heeft.

¹⁴ Constant, *Journaux intimes*, 438.

Desondanks is de politieke en humanistische reikwijdte van *Adolphe* vrij verregaand, zoals Stephen Holmes (1984) reeds benadrukte: de roman voert een reflectie door op de moeizame verhouding van het ‘geatomiseerde’ liberale individu tot de wereld. Adolphe is met zijn dwangmatig, maar uiteindelijk ongelukkig, streven naar onafhankelijkheid paradigmatisch voor de troosteloosheid en het *echec* van negatieve vrijheden.¹⁵ ‘Ik voelde dat de laatste band werd verbroken en dat de afgrijselijke werkelijkheid zich voorgoed tussen haar en mij plaatste. Hoe zwaar woog mij die vrijheid, waar ik zo naar had verlangd! Wat miste ik die afhankelijkheid, waartegen ik vaak in opstand was gekomen! Vroeger hadden al mijn handelingen een doel; ik wist dat ik met ieder daarvan verdriet voorkwam of plezier deed: toen klaagde ik erover; het hinderde mij dat een vriendin mijn gangen naging, dat andermans geluk ermee was gemoeid. Nu lette niemand op mijn doen en laten; niemand interesseerde zich ervoor; niemand legde beslag op mijn tijd, op mijn uren; geen stem riep mij terug als ik uitging. Ik was inderdaad vrij, ik werd niet langer bemind: ik was voor iedereen een vreemde.’¹⁶

In dit boek staat Constant de denker centraal. Wie de geschiedenis van het moderne politieke denken doorloopt komt onvermijdelijk uit bij Montesquieu’s *De l’esprit des lois* (1748), Rousseau’s *Du Contrat Social* (1762) en Tocqueville’s *De la démocratie en Amérique* (1835). Van Constants werk, waaronder zijn hoofdwerk *Principes de politique* (1806-1810),¹⁷ wordt vaak abstractie gemaakt – onterecht, menen wij.¹⁸ De rijkdom en originaliteit van Constants politieke *magnum opus* is gelegen

¹⁵ Stephen Holmes, *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, New Haven, Yale University Press, 1984, 13. Een dergelijk perspectief vinden we ook terug in Montesquieu’s *Perzische brieven* (1721) en Rousseau’s *Overpeinzingen van een eenzame wandelaar* (1782), hoewel die laatste, ons inziens niet overtuigend, schijnbaar toch nog enig geloof tracht te hechten aan de verkiesbaarheid van eenzaamheid boven betrokkenheid.

¹⁶ Constant, *Adolphe*, 88-89.

¹⁷ Het manuscript zou pas aan het einde van de twintigste eeuw gerecupereerd worden door Etienne Hofmann (Genève, 1980); verder in deze inleiding verwijzen we naar de Parijse uitgave uit 1997.

¹⁸ *Locus classicus* is nog steeds Kurt Kloocke, *Benjamin Constant. Une biographie intellectuelle*, Genève, Librairie Droz, 1984.

in het inzicht dat vrijheid blijkbaar niet in één beeld te kadreren valt; deze gespletenheid loopt als een rode draad door heel zijn politieke denken. Hoe volwassener Constants denken wordt, hoe meer en verder hij zich van het klassieke liberalisme à la John Locke lijkt te verwijderen.¹⁹ In de beroemd geworden lezing uit 1819 waarin Constant de tegenstelling tussen de vrijheid van de Ouden en die van de Modernen plaatst,²⁰ stelt hij vijf verschillen tussen twee tijdperken vast; dat de Modernen zich bijna uitsluitend wentelen in individuele rechten en vrijheden vormt voor Constant geen reden om zich op de borst te slaan, maar eerder een bron van bezorgdheid en stof tot nadenken.²¹ Constant meende dat een moderne samenleving niet zonder de politieke vrijheden van de Ouden kan functioneren: 'Het gevaar van de moderne vrijheid is dat we, onszelf wentelend in de geneugten van onze private onafhankelijkheid en onze particuliere doeleinden nastrevend, te snel verzaken aan het recht om deel te hebben aan de politieke macht.'²² Constant toonde zich, ons inziens terecht, bezorgd over het immer uitdijende atomisme van elke individuele burger; daarmee hangt immers, zo stelde hij vast, een tendens samen om zich bijna uitsluitend (en in steeds toenemende mate) te verlaten op individuele rechten en vrijheden – een tendens waarvan de steeds kleiner wordende bereidheid om collectieve doeleinden na te streven het spiegelbeeld vormt; precies die bereidheid vormt volgens Constant echter bron en maatstaf van alle individuele rechten en vrijheden, en hij lijkt deze bereidheid bij momenten niet louter *instrumenteel* maar *intrinsiek* waardevol te vinden.

¹⁹ Klassiek is het werk van Stephen Holmes, hoger aangehaald. Annelien de Dijn, *French Political Thought from Montesquieu to Tocqueville. Liberty in a Levelled Society?*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 95-101 duidt de positie van Constant in dit verband als 'neo-republikeins'.

²⁰ 'De la liberté des anciens comparée à celle des modernes,' waarvan alle argumenten bijna integraal hernomen werden in de *Principes de politique*, 357-381.

²¹ Over de relatieve voor- en nadelen van antieke en moderne vrijheid door het oog van Constant, zie Tzvetan Todorov, *De onvoltooide tuin. Het humanistische denken in Frankrijk*, Amsterdam, Uitgeverij Atlas, 2001, 154-159. De invloed van Constant op Tocqueville, die hoofdzakelijk vanuit de Amerikaanse canon schrijft, treedt in diens laatste *De la démocratie en Amérique* onmiskenbaar op de voorgrond.

²² Benjamin Constant, 'De la liberté des anciens comparée à celle des modernes,' in *Écrits Politiques*, Marcel Gauchet (red.), Parijs, Gallimard, 616 (onze vertaling).

Met dat principiële standpunt zou Constant generaties denkers na hem inspireren en diepgaand beïnvloeden, waaronder Alexis de Tocqueville, John Stuart Mill, Hannah Arendt en Martha Nussbaum. Deze principiële koers werd ook in zijn eigen tijd politiek beloond. Politiek actief sinds 1799 tot aan zijn overlijden, voert Constant – een kortstondig avontuur met Napoleon Bonaparte niet te na gesproken – een voortdurende bedevaart voor zowel individuele rechten als politieke vrijheden.²³ Toch blijft Constant vooral in het geheugen hangen als een verdediger van de negatieve vrijheid, de vrijheid om het eigen leven in te vullen. De beroemde analyse van Isaiah Berlin (1958) zit daar ongetwijfeld voor iets tussen. Hoe Constant juist de relatie ziet tussen beide vrijheden en welke prioriteit hij geeft aan de politieke vrijheid blijft ambigu en daarom een bron van debat.

Constant dacht ook na over religievrijheid. Reeds in 1784-1785 duiken in het dagboek van Constant de eerste reflecties over religieuze themata op. Ruim veertig jaar later gaat het omvangrijke werk naar de pers. In *De la religion considérée dans sa source, ses formes et ses développements* – zo heet het werk voluit – tracht Constant de grenzen tussen godsdienst, moraal en politiek te trekken, ons inziens niet echt overtuigend. Terwijl sommigen van oordeel zijn dat Constants religieuze pluralisme binnen een liberaal denkkader kan geplaatst worden en inhoudt dat de staat aan eenieder het recht op vrije godsdienstuitoefening moet voorbehouden voor zover deze uitoefening zich binnen de grenzen van het privé-leven situeert,²⁴ doet deze interpretatie ons inziens oneer aan de verschillende kleurtoetsen van dit omvangrijke werk. Moraal en religie zijn in het oeuvre van Constant onverbreekelijk met elkaar verbonden en treden voortdurend met elkaar in dialoog. Het zogeheten religieuze gevoel, ‘le sentiment religieux’, benadert van alle gevoelens de meest ‘nobele, fijn-

²³ Met een klemtoon op persvrijheid; ook in Benjamin Constant, *Commentaire sur l'ouvrage de Filangieri* (1822-1824), Parijs, Les Belles Lettres, 2004 is dit een uitgesproken thema.

²⁴ Met name Tzvetan Todorov, *Benjamin Constant. La passion démocratique*, Parijs, Gallimard, 1997, lijkt op deze interpretatie te zinspelen.

besnaarde en diepgaande hartstochten.²⁵ Het is een 'trouwe bondgenoot', de 'vindingrijke en onvermoeibare deelgenoot van het onfortuinlijke individu,²⁶ en in haar grootsheid wordt het individuele bestaan 'ontdubbeld'.²⁷ Dit wordt als volgt geduid. Het religieuze gevoel voedt het verlangen om boven zichzelf uit te stijgen en als dusdanig abstractie te maken van individuele belangen en de eigen, beperkte verlangens en voorkeuren. In het tijdperk van de individuele rechten en vrijheden leveren niet langer – zoals dat in de antieke oudheid nog het geval was – roem en glorie, 'de dorst naar een beroemdheid die het leven overstijgt', het ultieme bewijs van moed en overgave, van toewijding en grenzeloze bereidheid om offers te brengen; enkel het religieuze gevoel, 'het rotsvaste geloof in een ander leven', blijkt daartoe nog in staat te zijn.²⁸ De moraal, als toetssteen voor het vermogen om boven individuele strevingen uit te groeien, gaat alzo volgens Constant als instrument fungeren om de levensvatbaarheid van de verschillende positieve godsdiensten aan af te spiegelen. Hoe verder deze godsdiensten zich van de moraal verwijderen – dit is van het vermogen om abstractie te maken van individuele belangen en strevingen – hoe méér zij 'een verdorven hart, een lichtzinnige geest, een ziel opgeslorpt door kleine en lafhartige belangen en een gebrek aan verbeeldingskracht en inlevingsvermogen'²⁹ lijken te provoceren; hoe meer deze godsdiensten zich bij het morele gevoel lijken aan te sluiten, hoe dichter zij het religieuze gevoel benaderen. Dit impliceert ook: hoe dichter de positieve godsdiensten bij het religieuze gevoel aanleunen, hoe verder zij verwijderd zijn van de politieke macht, die uit zijn aard zelf *niet* belangeloos kan toekijken. De politieke machthebbers moeten zich daar volgens Constant van bewust zijn en zich verre van de godsdienst en het religieuze gevoel houden. Hij beschouwt zulke inmenging – de 'denaturering van de religie' – als dé oorzaak van alle intellectuele beledigingen en 'filosofische vijandigheden' waaronder

²⁵ Benjamin Constant, *Principes de politique*, Etienne Hofmann (red.), Parijs, Gallimard, 1997, 140 en 142 (onze vertaling, zo ook later).

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*, 141.

²⁸ *Ibid.*, 140-141.

²⁹ *Ibid.*, 142.

de verschillende godsdiensten gebukt lijken te gaan.³⁰ Duidelijk lijkt Constant het religieuze gevoel te willen verdedigen en de verantwoordelijkheid voor haar tanende populariteit bij de instellingen te leggen.³¹

Constant overlijdt in Parijs op 8 december 1830. Lange tijd wierp *de mens* Constant een schaduw over *de denker*. Zijn constitutionele tango³² met Napoleon tijdens de Honderd Dagen (die hij daags voordien nog met Attila de Hun en Dzjengis Khan vergeleek), zijn onvermogen om een kaarsrechte lijn te bewandelen (wat hij overigens zelf schoorvoetend erkende, daar hij zich in het *Journal intime* op 3 oktober 1805 afvraagt ‘Y eut-il jamais homme plus indécis?’),³³ zijn rotsvastе overtuiging dat ‘een in vrijheid begane vergissing beter is dan een opgelegde waarheid’,³⁴ de problematische en polemische omgang met zijn vader en ook met vrouwen, zijn pathologische gokverslaving en zelfs zijn Zwitserse nationaliteit spelen daarin mee. Ook het wisselende perspectief waaronder Constant functioneerde – het einde van het *ancien régime*, de Revolutie en Terreur, het Directoire, het Consulaat, het Keizerrijk en de Restauratie – brengen een moeizame plaatsing van de denker Constant met zich. Constants denken was nooit compromisloos en zocht steevast het ‘juiste midden’ tussen radicaal *quatre-vingt-neuvisme* en de noodzaak om te hervormen. Hij ervoer dit vaak als een onverteerbare beproeving en zelfcensorschap; pas aan het einde van zijn leven, op 11 september 1830, voelde hij zich in staat om zijn positie volmondig te duiden: ‘Sinds een tweetal maanden³⁵ ben ik in staat om vrij te ademen. Voordien werd ik steevast onderdrukt. Een gewicht drukte op mijn hart, zelfs wanneer ik beginselen van vrijheid en rechtvaardigheid in deze vergadering te berde bracht. Het verlangen om binnen de grenzen van de wet te han-

³⁰ *Ibid.*, 143-144.

³¹ Constant, *Commentaire sur l'ouvrage de Filangieri*, 290: ‘et la masse des gouvernés, trompée par l’usage que l’autorité faisait des croyances, ne voulait reconnaître dans la religion qu’une ennemie de la liberté.’

³² Constant schreef een Additionele Akte bij de keizerlijke grondwet.

³³ Constant, *Journaux intimes*, 272.

³⁴ Constant, *Commentaire sur l'ouvrage de Filangieri*, 330, noot 38.

³⁵ De periode die volgde op de zogeheten ‘Julirevolutie’.

delen verplichtte mij om de helft van mijn mening in te slikken.³⁶ In vele opzichten is Constant dan ook een ‘postuum filosoof’ wiens denken, mede in het licht van immer uitdijende overheidsinmenging, nu beoordeeld kan worden. Constant waarschuwde reeds voor de gevaren van ‘zacht despotisme’ en zag een plaats weggelegd voor individuele privacy-rechten. Ook in het licht van de aanslagen van 7 januari 2015 op de redactie van het satirische *Charlie Hebdo*, is Constants denken over persvrijheid en vrijheid van meningsuiting bijzonder actueel. In ‘geëmancipeerde’ landen worden die vrijheden geregeld met voeten getreden, en gaan zulke gebeurtenissen vervolgens als excuus gelden voor méér overheidspreventie.

Tweehonderd jaar na het bewogen jaar 1815 – toen Napoleon Bonaparte zijn laatste schaduw over de Revolutie wierp – doorklieft Benjamin Constant daarom de geschiedenis van het moderne denken als de ontdekker van de moderne vrijheid. Voor zover wij weten is *Benjamin Constant. Ontdekker van de moderne vrijheid* het allereerste boek over het denken van Constant dat in het Nederlandse taalgebied verschijnt.³⁷ Bijkomende vertalingen, waaronder die van de *Principes de politique*, kunnen ongetwijfeld bijdragen aan de ontginning van zijn denken over democratie en vrijheid.

Over de bundel

Deze bundel valt uiteen in twee delen. In een eerste deel wordt uitvoerig ingegaan op Constants politieke filosofie. In een tweede deel wordt, tegen de achtergrond van deze politieke filosofie, de bijdrage geduid die Constant aan het literaire genre leverde.

In een eerste bijdrage vraagt Andreas Kinneging (Universiteit Leiden) zich af in hoeverre de vrijheid van de oude Grieken en Romeinen voor Constant nog een model vormde voor de moderne tijd. Hij bespreekt

³⁶ Holmes, *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, 23 met verwijzing naar de vindplaats.

³⁷ Uitgenomen de Nederlandse vertaling van *Adolphe*.

vijf wezenlijke verschillen die Constant tussen deze twee ‘tijdperken’ vaststelde, en stelt vast dat de relatieve voor- en nadelen zich in het rijke denken van Constant niet steeds aan dezelfde zijde situeerden. Patrick Stouthuysen (Vrije Universiteit Brussel) bespreekt in een tweede bijdrage de doorwerking van deze verschillende opvattingen over vrijheid, in Constants ideaal van zelfontwikkeling en -ontplooiing. Constant deelde volgens Stouthuysen de aspiraties van zowel klassieke als moderne liberalen: enerzijds is er een grote zorg voor de begrenzing van de marge voor overheidsop treden, anderzijds koestert Constant vertrouwen in het vermogen van mensen om zich te ontplooiën en hun capaciteiten te ontwikkelen. Vrees en vertrouwen lopen door elkaar zonder dat zulks spanningen of problemen lijkt te veroorzaken.

In de bijdrage van Raymond Kubben staat Constants *De l'esprit de conquête et de l'usurpation* centraal. De historische context in rekening brengend, gaat Kubben in op Constants stelling dat de aanvaarding van een veroveringsoorlog afhangt van de veranderende tijdsgeest; hij bespreekt Constants denken over de maatschappelijke effecten van een overheid die tegen deze tijdsgeest in toch een dergelijke veroveringsoorlog voert, en peilt vervolgens naar het positieve verband tussen internationale handel en vrede, alsook naar Constants positieve waardering van verscheidenheid in internationale betrekkingen. Tegen de achtergrond van deze algemene schets van Constants denken over oorlog toetst Michel Huysseune (Vesalius College, Vrije Universiteit Brussel) in een vierde bijdrage Constants kritische bedenkingen over militarisme en expansiedrang aan de contradicties die Volney's theorie en praxis inzake oorlog en kolonisatie tekenen.

In een vijfde bijdrage bespreekt Peter van Velzen de receptie van Constants leer inzake koninklijke onschendbaarheid en ministeriële verantwoordelijkheid in het Koninkrijk der Nederlanden (periode 1815-1830), en de doorwerking daarvan vanaf 1830 in Nederland. In een laatste bijdrage bij het eerste deel gaat Paul De Hert (Vrije Universiteit Brussel, Universiteit Tilburg) in op Constants kritische discussie van de ideeën van Jeremy Bentham over preventie en strafrecht in de handen van

slimme overheden. In een tijdperk van onthullingen over spionagepraktijken en gevluchte klokkenluiders (zoals Edward Snowden) blijkt Constant verrassend actueel en, zoals Berlin schrijft, ‘the most eloquent of all defenders of freedom and privacy’.³⁸

In het tweede deel van dit boek komt het literaire aspect van Constants werk aan bod. Paul Pelckmans (Universiteit Antwerpen) plaatst Constants originaliteit voor het voetlicht door te benadrukken dat hij, tegen de achtergrond van het gangbare sentimentele discours van de achttiende-eeuwse roman, in *Adolphe* (1816) een somber verhaal schetst van een hoofdpersonage dat niet zoals gangbaar alweer die ene relatie in alle toonaarden bezingt, maar integendeel er zich voortdurend over beklaagt. Daardoor ligt de roman geheel in de lijn van het politieke register: de psychologische ongemakken waarmee Adolphe en Ellénore geconfronteerd worden, zijn tekenend voor het moderne individualisme en de nieuw verworven afzonderlijkheid die Constant afzette tegen de vrijheid van de Ouden in *De la liberté des anciens comparée à celle des modernes*.

Het boek wordt afgesloten met een biografisch overzicht door Maarten Colette (Vrije Universiteit Brussel).

Deze bundel is het resultaat van een conferentie die de Vrije Universiteit Brussel op 24 april 2014 organiseerde. De positie van het boek wordt niet uitsluitend bepaald door wat erin staat, maar evenzeer door wat er *niet* in staat. We denken aan één lezing in het bijzonder – met name de lezing ‘Beelden over vrijheid en democratie benaderd via Constants literaire werk en de briefwisseling met Belle van Zuylen’ door Willem Witteveen (1952-2014). Willem Witteveen pleitte er in deze lezing voor om buiten de canon van de politieke theorie te treden en Constants denken over vrijheid mede door de bril van zijn literaire werk en briefwisseling te lezen. Deze briefwisseling omvat met name belangrijke indicaties aan-

³⁸ Isaiah Berlin, ‘Two Concepts of Liberty’ (1958), in Isaiah Berlin, *Liberty*, Oxford, Oxford University Press, 2002, 173.

gaande het denken van Constant: ‘een romanticus, een vrije geest, en pas daarna – in afgeleide zin – een soms fragmentarisch en soms systematisch denker over politiek en maatschappij’. Uit de tekst van Willem Witteveens lezing leren we: ‘Alleen zien we nu, door deze tekst [*Principes de politique*] in de context van de literaire dialoog te plaatsen, dat er naast de politieke vrijheid van de Ouden en de maatschappelijke vrijheid van de commerciële maatschappij, nog een derde opvatting over vrijheid bij Constant meespeelt. Het gaat om een aangeboren vrijheidsdrang die verbonden is met de natuurlijke ontplooiing van de mens en die obstakels en aansporingen ontmoet waardoor het karakter gevormd wordt. [...] Het is een vrijheid in en tussen mensen, niet een vrijheid die afgemeten kan worden aan de eisen van burgerschap, rede of moraal. Vrijheid duikt onder de normen door, wil niet gezien worden door het oog van de macht.’

Dit boek, waarin Constants positionering inzake vrijheden ruimschoots geduid wordt, vormt in zekere zin dan ook een eerbetoon aan Willem Witteveen.

Ambivalente moderniteit

Andreas Kinning

De Ouden versus de Modernen, of toch niet helemaal?

In hoeverre zijn de oude Grieken en Romeinen een model voor ons? Wie de geschiedenis van het Westers denken naloopt, ziet al snel dat dit een vraag is die er als een rode draad doorheen loopt. Pas in onze eigen tijd is deze preoccupatie zo goed als verdwenen. Vandaag is er vrijwel niemand meer die zich dit afvraagt. De Grieken en Romeinen zijn ten langen leste gereduceerd tot de status van alle andere volken en culturen uit het verleden: interessant voor de historicus, maar verder van geen enkel actueel belang.

Bij de liberale politiek filosoof Benjamin Constant is deze kwestie nog springlevend. Het is misschien overdreven om deze vergelijking het centrale thema van zijn politieke geschriften te noemen,² maar het is in ieder geval wel een belangrijk en regelmatig terugkerend thema. En op het eerste gezicht is zijn standpunt glashelder: Constant is tegen de antieken. Dit is dan ook de gedachte die domineert in de secundaire

¹ Sommige intellectuele onderstromingen in de Oudheid hebben een duidelijke verwantschap met het liberalisme. Men denke met name aan het epicurisme, zoals vooral verwoord door Lucretius, en aan het scepticisme, zoals verwoord door Sextus Empiricus.

² Zoals Biancamaria Fontana doet in haar inleiding bij Benjamin Constant, *Political Writings*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 19.

literatuur.³ Constant als partizaan, zo niet één van de grondvesters van de moderniteit. Deze gedachte klopt maar zeer ten dele. In dit essay zal getracht worden aannemelijk te maken dat Constant veel minder modern, veel antieker was dan doorgaans wordt gedacht.

De opbouw van het essay is als volgt. In de eerste twee paragrafen wordt de moderniteit van Constant nader belicht, aan de hand van een nauwgezette weergave van zijn visie op de verschillen tussen antieken en modernen. In de derde en vierde paragraaf is het perspectief omgekeerd: daarin wordt nader ingegaan op wat Constant intellectueel verbindt met de antieken. Aan de hedendaagse mens is dit antieke gedachtingoed van Constant grotendeels vreemd geworden, omdat het ondemocratisch is. De vraag rijst dan ook in hoeverre Constant verouderd en achterhaald is. In de afsluitende paragraaf van dit essay zal een poging worden ondernomen te laten zien dat dit allesbehalve het geval is en wij er goed aan doen, juist waar Constant verouderd aandoet, goed naar hem te luisteren, omdat het ook voor een democratie van groot belang is wat hij te berde brengt.

Locus classicus wat betreft Constants verwerping van de antieken is de rede die hij in 1819 heeft gehouden in de Athénée Royal, getiteld *De la Liberté des anciens comparée à celle des modernes*. Maar elders in zijn geschriften gaat hij ook in op de kwestie, bovenal in boek xvi van de oorspronkelijke *Principes de Politique*, geschreven in 1806, waarin we alle argumenten uit genoemde rede, vaak letterlijk en meestal uitgebreider terugvinden.⁴ In feite is deze laatste niet meer dan een herziene, ingekorte versie van boek xvi van de *Principes de Politique*.

Constants centrale these is dat de antieken geen model zijn voor de moderne tijd. Hij zegt dat herhaaldelijk expliciet. Hun samenleving was

³ Bekende werken zijn Stephen Holmes, *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, New Haven, Yale University Press, 1984; Biancamaria Fontana, *Benjamin Constant and the Post-Revolutionary Mind*, New Haven, Yale University Press, 1991; Tzvetan Todorov, *Benjamin Constant. La passion démocratique*, Parijs, Hachette, 1997; Helena Rosenblatt, *Liberal Values. Benjamin Constant and the politics of religion*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008; K. Steven Vincent, *Benjamin Constant and the Birth of French Liberalism*, Londen, Palgrave MacMillan, 2013.

⁴ Pas voor het eerst gepubliceerd door Etienne Hofmann in 1980. Pocketeditie: Parijs, Hachette, 1997. Engelse vertaling: Indianapolis, Liberty Fund, 2003. Niet te

een volstrekt andere dan de moderne. Hun verwachtingen van de samenleving waren dat ook. Voor hen was *politieke* vrijheid het voor-naamste, schrijft hij, dat wil zeggen het recht op persoonlijke deelname aan de collectieve besluitvorming, het deel uitmaken van de soevereine politieke en judiciële organen in de staat. Voor ons daarentegen is de hoogste vrijheid *burgerlijke* oftewel *individuele* vrijheid, dat wil zeggen het recht om zoveel mogelijk onze eigen gang te kunnen gaan en daarin door de staat beschermd en niet belemmerd te worden.

De politieke vrijheid van de antieken ging volgens Constant gepaard met 'de complete onderwerping van het individu aan het gezag van de gemeenschap. Men vindt bij hen vrijwel geen van de genoemens (*jouissances*) die [...] deel uitmaken van de vrijheid bij de modernen. Alle private handelingen zijn onderworpen aan streng toezicht. Niets is overgelaten aan de individuele onafhankelijkheid, wat betreft mening, handeling en bovenal religie. [...] In de in onze ogen futielste zaken mengt zich de autoriteit van het sociale lichaam en belemmert zij de wil van de individuen. [...] Zodat bij de antieken het individu, dat bijna altijd soeverein is in publieke aangelegenheden, slaaf is in al zijn private betrekkingen.'⁵

Dit wil en accepteert de moderne mens niet meer, aldus Constant. Zijn hart gaat niet uit naar het tezamen met zijn medeburgers dienen van de publieke zaak. Hem is het te doen om zijn privéleven. Daarin wil hij zo vrij, onafhankelijk, soeverein mogelijk zijn. Zijn zaken zijn zijn zaken; laat niemand zich daarmee bemoeien. Men herkent in deze woorden hét ideaal van het liberalisme: de individuele vrijheid om te kunnen doen wat men wil, zo min mogelijk gehinderd door anderen of de staat.

Daarin schuilt echter ook een gevaar, meent Constant, namelijk dat we 'in beslag genomen door het genot (*jouissance*) van onze private onafhankelijkheid en het najagen van onze particuliere belangen, te

verwarren met de *Principes de Politique* uit 1815, opgenomen in *Écrits Politiques*, Parijs, Gallimard, 1997, 305-588. Voor de Engelse vertaling ervan, zie noot 2, 169-305. In het navolgende zal de tekst uit 1806 worden aangeduid als *Principes de Politique I* en die uit 1815 als *Principes de Politique II*.

⁵ *Écrits Politiques*, 595.

gemakkelijk afzien van ons recht deel te nemen in de politieke macht.⁶ Wat maar al te gemakkelijk leidt tot een almachtige staat die de grenzen van zijn taken steeds verder verlegt, waardoor de burgerlijke, individuele vrijheid teloorgaat.⁷ Daarom is politieke vrijheid toch ook belangrijk voor de modernen. ‘Individuele vrijheid [...] dat is de ware moderne vrijheid. De politieke vrijheid is haar waarborg; politieke vrijheid is bijgevolg onmisbaar. Maar van de hedendaagse volkeren eisen, zoals van die van vroeger, hun hele individuele vrijheid op te offeren aan hun politieke vrijheid, is de zekerste manier hen te vervreemden van de laatste; en als dat eenmaal is gebeurd, duurt het niet lang of de eerste wordt hen ook ontroefd.’⁸

Deze draai – de politieke vrijheid is toch ook belangrijk – is interessant. Ze is een eerste indicatie dat de antithese tussen oudheid en moderniteit, ook in Constants eigen ogen, toch niet zo volstrekt is als hij dikwijls beweert.

Maar het wordt nog interessanter. Men verwacht namelijk van een man die de antieken afwijst ten gunste van de modernen dat hij de opvattingen van de antieken primitief en onjuist vindt en dat de modernen het beter weten. Dit idee van vooruitgang, vast geloof van de meeste Verlichtingsdenkers, komt men bij Constant echter niet of nauwelijks tegen.⁹ Antieken en modernen verschillen wezenlijk van elkaar, zonder dat men zou kunnen zeggen dat de enen in alle opzichten beter zijn dan de anderen. Hij ziet in de antieke tijd veel sterke punten, evenals in de moderne tijd. En hij ziet in beide tijdperken zwakke punten. Daarbij is weinig overlap. De antieken zijn als het ware het foto-negatief van de modernen. Wat bij hen een sterk punt is, is bij de modernen een zwak

⁶ *Ibid.*, 616.

⁷ Dit thema keert terug in vol.II van Tocqueville's *De la Démocratie en Amérique*. Het is dé oorzaak van het zogenaamde zachte despotisme.

⁸ *Ibid.*, 612.

⁹ Holmes, hst.7, getiteld ‘A liberal theory of progress’, bespreekt Constants positie uitstekend, maar probeert – niet erg overtuigend – toch nog een klein beetje geloof in vooruitgang te halen uit zijn oeuvre. Het is waar dat Constant soms spreekt over ‘*progrès des lumières*’ (bijv. *Écrits Politiques*, 597) en ‘*progrès de la civilisation*’ (bijv. *Principes de Politique I*, 367), maar aan elke vooruitgang zijn grote kosten verbonden, die maken dat ze tegelijkertijd ook een achteruitgang is.

punt en andersom. Zo gezien lijkt Constant veeleer neutraal te zijn in de strijd om de vraag wie de voorkeur verdient, antieken of modernen, eerder dan zoals de meeste Verlichtingsdenkers een eenduidig pro-modern standpunt in te nemen.

Maar zelfs dat is niet precies hoe het zit. Wie zijn *oeuvre* nauwkeurig leest, kan het niet ontgaan dat Constant met enige regelmaat de antieken hogelijk prijst en boven de modernen stelt. Zo schrijft hij ergens: 'Men kan ook tegenwoordig niet de fraaie geschriften uit de Oudheid herlezen, men kan de daden van die grote mannen niet nagaan, zonder opnieuw een ik-weet-niet-welke emotie te voelen van een diepe en bijzondere aard, die niets moderns ons doet voelen.'¹⁰ Hoe moet dit worden geduid?

Als volgt. Wanneer Constant stelt dat de antieke vrijheid paste bij de antieken, maar niet meer bij de modernen, dat mens en samenleving zijn veranderd en daarom ook andere politieke en morele arrangementen noodzakelijk zijn, dan zegt hij dat met een zekere spijt. Een spijt zoals we die ook, een vijftiental jaar later, bij Tocqueville aantreffen in diens *Démocratie en Amérique*. Bij deze laatste proeft men duidelijk de treurnis om het voorbijgaan van de aristocratische tijd. Wat was dat in veel opzichten een mooie tijd! Maar helaas, er is niet aan te doen, het is voorbij. De toekomst is aan de democratie. Daar zullen we het mee moeten doen en daar moeten we dus het beste van maken. Hetzelfde zien we bij Constant, althans wanneer we 'aristocratie' vervangen door 'antieken'. Een in veel opzichten mooie wereld, maar die is voorbij. De toekomst is aan een andere wereld. Zoals Tocqueville een democraat is in aristotelische zin, zo is Constant een liberaal in de aristotelische zin: het is het best haalbare, niet in absolute zin maar in de gegeven omstandigheden.¹¹ Dat werpt toch een ander licht op de zaak.

De vraag is natuurlijk of, en in welke mate iemand die er zo in staat werkelijk *à contrecœur* kan gaan, en erin slaagt dat wat hij zo waardeert geheel en al aan de kant te schuiven. Tocqueville legt ons uit dat de democratie slechts kans van slagen heeft als ze op allerlei manieren toch wat heeft van de oude aristocratische samenleving. Hij is steeds op zoek

¹⁰ *Principes de Politique I*, 357-358.

¹¹ Aristoteles, *Politica*, 1288b22-28.

naar *remplaçants* voor de aristocratie. Dat is ook het geval bij Constant, met name wat betreft zijn opvattingen over politieke vrijheid die, zoals we hebben gezien, volgens hem toch echt ook noodzakelijk is.

Maar laten we zijn gehele redenering nauwkeurig volgen en beginnen met de vraag wat het precies is dat de antieken volgens Constant zo anders maakt dan de modernen. Dan komen we eventuele ‘antiquiteiten’ vanzelf wel tegen. In *Principes de Politique* noemt en bespreekt hij vijf wezenlijke verschillen, waarvan de meeste terugkomen in zijn rede van 1819.

Vijf verschillen tussen de Ouden en de Modernen

a. Een eerste verschil is het feit dat alle republieken in de Oudheid klein waren, terwijl zelfs de kleinste staten in onze tijd onvergelijkelijk veel groter zijn, aldus Constant.¹² ‘Elke burger in de antieke republieken, afgebakend door hun geringe territorium, had politiek gezien een groot persoonlijk gewicht. De uitoefening van politieke rechten was er eenie-ders amusement en voortdurende bezigheid. [...] De sociale macht was onderdrukkend, maar elke burger troostte zich met de hoop haar te kunnen uitoefenen.’¹³ Nu de staten veel groter zijn, is de politieke macht van het individu sterk afgenomen. ‘De obscuurste burger (*républicain*) in Rome en Sparta had macht. Dat geldt niet voor de eenvoudige burger van Groot-Brittannië of de Verenigde Staten. Zijn persoonlijke invloed is een onwaarneembaar (klein) deel van de sociale wil die de staat zijn koers oplegt.’¹⁴ Geen wonder dus dat de burgerzin bij de modernen is afgenomen. Men kan in deze omstandigheden niet anders verwachten, meent Constant.

¹² Dit is *im großen Ganzen* juist. Er waren in Griekenland ongeveer 700 stadsstaten. De gemiddelde oppervlakte daarvan was 50-100 km². Athene plus ommelanden (Attica) besloeg echter een oppervlakte van 2250 km², ongeveer even groot als het huidige Luxemburg. Sparta was nog groter: 8500 km², vergelijkbaar met Cyprus. Rome is zo gezien een anomalie. Het begon weliswaar heel klein, maar werd uiteindelijk, als republiek al, een groot rijk.

¹³ *Principes de Politique I*, 359.

¹⁴ *Écrits Politiques*, 599.

b. Een tweede verschil tussen de antieken en de modernen is dat de eersten geheel en al ingesteld waren op oorlogvoering (*guerriers, belliqueux*), terwijl de modernen uit zijn op vrede.

Oorlog is niet *an sich* iets slechts, evenmin als vrede altijd iets goeds is, schrijft Constant. Oorlog hoort bij de menselijke natuur. De ontwikkeling van de mooiste en grootste menselijke vermogens en genietingen wordt erdoor bevorderd, zoals grootmoedigheid, scherpheid, koelbloedigheid, moed, doodsverachting en heroïsche toewijding. Bovendien maakt de oorlog allerlei exquisite genietingen (*jouissances*) mogelijk, zoals een sublieme vorm van vriendschap en patriottisme. Een te lange periode van vrede daarentegen verlaagt volkeren en stoomt ze klaar voor de slavernij.¹⁵

Alle mensen van alle tijden streven hetzelfde doel na: zich verzeke- ren van het bezit van iets wat begeerlijk schijnt.¹⁶ Oorlogvoering is de meest natuurlijke, oorspronkelijke, primaire methode om dat doel te bereiken. Vandaar dat de Antieken, die leefden aan het begin van de beschaving – *dans toute la jeunesse de la vie morale*¹⁷ – als vanzelf oorlog zagen als dé manier om hun begeertes na te streven. Geleidelijk aan heeft de mens echter, door ervaring wijzer geworden, geleerd dat er een andere, zachtaardiger en zekerder manier bestaat om zijn eigenbelang na te streven, namelijk de commercie. Vandaar dat de geest van moderne volkeren commercieel is en dus vredelievend. Commercie heeft immers het meeste baat bij vrede.¹⁸

Daar komt nog iets bij volgens Constant. De aard van de oorlogvoering is veranderd. 'De nieuwe wijze van slag leveren, de verandering van de wapens, de artillerie hebben het militaire leven ontdaan van wat het meest aantrekkelijk was eraan. Er is niet langer sprake van strijd tegen gevaar, maar van noodlot. Moed is bij de modernen niet meer een

¹⁵ *Principes de Politique I*, boek xiii, 285. Vgl. *De l'Ésprit de Conquête et de l'Usurpation*, (een boek dat ook veel materiaal gebruikt uit de *Principes de Politique I*), in *Écrits Politiques*, 127. Wat betreft de gevolgen van vrede: Vgl. Tacitus, *Annalen*, 111.65: 'O homines, ad servitutem paratos!'

¹⁶ *Principes de Politique I*, 363, *Écrits Politiques*, 597.

¹⁷ *Principes de Politique I*, 367.

¹⁸ *Principes de Politique I*, 363-364. Vgl. Albert Hirschmann, *The Passions and the Interests*, Princeton, Princeton University Press, 1977.

passie, maar onverschilligheid. Men smaakt [in het militaire leven, AK] niet meer het genoegen van de wilskracht, het elan, de ontwikkeling van lichamelijke kracht en morele vermogens, die de antieke helden en de middeleeuwse ridders de liefde schonken voor het gevecht van man tegen man. Het tijdperk van de liefde voor oorlog is daarom voorbij.¹⁹

De krijgslust van de antieken is ook een verklaring voor hun voorkeur voor politieke vrijheid. Succes in een oorlog veronderstelt gemeenschappelijk handelen. Vrijheid is zo gezien samen afspreken wat men samen zal doen. De gemeenschap is een machine die de overwinning moet veiligstellen. Dat kan niet als iedereen zijn eigen gang gaat. Discipline en gehoorzaamheid aan de collectiviteit zijn onontbeerlijk. Voor individuele vrijheid is daarom geen of nauwelijks ruimte.

c. De commercie, die zojuist al werd geïntroduceerd, is het derde verschil tussen de antieken en de modernen. Enkele uitzonderingen daargelaten, bovenal Athene,²⁰ was geen der antieke staten commercieel ingesteld. Moderne samenlevingen zijn daarentegen door en door gericht op commercie. Als gevolg daarvan verandert de rol van de staat fundamenteel. Deze dient de individuen in hun handelen te beschermen tegen geweld, maar hen verder met rust te laten.²¹ ‘De commercie voorziet in hun behoeften en bevredigt hun begeertes, zonder tussenkomst van de [statelijke, AK] autoriteit.’²² Commercie is namelijk iets wat zich afspeelt tussen individuen en gebaseerd is op particulier initiatief. Van daar de liefde van de moderne mens voor individuele vrijheid. De staat

¹⁹ *Principes de Politique I*, 287.

²⁰ Athene was volgens Constant de meest commerciële republiek van de Oudheid. Maar dat wil niet zeggen dat ze geheel en al modern was. Zie *Principes de Politique I*, 365, *Écrits Politiques*, 600-601. Athene was, anders dan de moderne samenleving, tegelijkertijd guerrière en commerçante. Het gevolg van die commerçante inslag van Athene was dat deze stadsstaat zijn burgers een veel grotere mate van individuele vrijheid toestond dan bijvoorbeeld Sparta of Rome. Vgl. Perikles' Begravenisrede in Thucydides, Peloponnesische Oorlog. Zie ook: *Principes de Politique I*, 366 waar opeens gesteld wordt dat Athene *tout à fait* modern was, wat natuurlijk in flagrante tegenspraak is met de boven aangehaalde uitspraak. Dit oordeel vinden we niet meer terug in Constants rede van 1819.

²¹ *Principes de Politique I*, 362.

²² *Écrits Politiques*, 600.

dient slechts een rol te spelen aan de zijlijn als bewaker van het commerciële proces. 'De interventie van de staat [in het economisch leven, AK] is altijd een verstoring en een hindernis. [...] Wanneer de staten onze zaken pretenderen te regelen, doen ze dat altijd slechter en duurder dan wanneer we het zelf doen.'²³ Het politieke leven verdwijnt daarmee naar de achtergrond. Dat verklaart ook de geringe belangstelling voor politieke vrijheid bij de moderneren.

De heerschappij van de commercie bij de moderneren maakt staats-interventie niet alleen hinderlijker, maar ook gemakkelijker te ontlopen. Ze verandert namelijk de aard van de eigendom. Bestond deze voorheen vooral uit onroerend goed, door de commercie krijgt ze nu ook voor een groot deel het karakter van roerend goed, inclusief geld. Het individu is zodoende niet meer zo sterk afhankelijk van de staat. Hij kan zijn geld op een buitenlandse rekening zetten, of zelf naar het buitenland vertrekken met medeneming van zijn vermogen. Dit begrenst de staat sterk. 'Macht is nutteloos. Het geld verbergt zich of vlucht.'²⁴ De rollen zijn als het ware omgekeerd: de staat is immers afhankelijk van het geld van zijn onderdanen en moet ze dus niet al te zeer tegen zich in het harnas jagen. Dit alles maakt de staat nog meer tot iets secundairs in de ogen van het individu.

Een laatste gevolg van de heerschappij van de commercie bij de moderneren dat hier genoemd moet worden, is dat ze de volkeren nader tot elkaar brengt en hun zeden en gewoontes meer en meer gelijk maakt.²⁵ Niet alleen hun materiële eigenbelang maakt dus dat ze in vrede met elkaar willen leven, zoals hierboven al werd gezegd, maar ook verschillen in mores en manieren zijn minder aanleiding om met elkaar op de vuist te gaan.

d. Een vierde verschil tussen de antieken en de moderneren is volgens Constant de slavernij. Omdat de slaven het meeste werk deden, kon de vrije bevolking deelnemen in de dagelijkse politieke en judiciële besluit-

²³ *Écrits Politiques*, 600.

²⁴ *Principes de Politique I*, 364, *Écrits Politiques*, 614.

²⁵ *Principes de Politique I*, 365.

vorming. Zonder slavernij was de politieke vrijheid van de burgers van de antieke staat niet mogelijk geweest.²⁶ Wanneer men, zoals in de moderne maatschappij, zelf het werk moet doen, is de tijd om aan het publiek debat deel te nemen uiterst beperkt. Men heeft wel wat anders aan zijn hoofd: in het levensonderhoud voorzien van zichzelf en de zijnen.

Hoe was het mogelijk dat de antieken slavernij zagen als iets normaal en noodzakelijks, en wij moderneren het zien als iets verwerpelijks? Constant zegt er weinig of niets expliciet over. Maar hij bespreekt een belangrijk psychologisch verschil tussen de antieken en de moderneren, waaruit hun verschillende visie op slavernij als vanzelf volgt. ‘De krijgslustige gewoonten [van de antieken] zetten hen aan tot grootse daden, een diep vertrouwen in eigen kracht, doodsverachting, onverschilligheid ten aanzien van pijn; en vandaar tot een grotere toewijding, meer energie en een meer verhevenheid. De moderneren, afgemat door ervaring, hebben een somberder en derhalve delicatesere gevoeligheid, een aanleg om sneller aangegrepen te zijn. [...] Om de invloed van het lijden op ons tegen te gaan, zijn we gedwongen de aanblik ervan uit de weg te gaan. De antieken verdroegen het zonder angst en dulden het zonder medelijden.’²⁷ Zo gezien was slavernij voor de antieken psychologisch in het geheel geen probleem: pijn en lijden, van hemzelf en van anderen, deden hen niets.²⁸ Voor de moderneren ligt dat anders: hij kan er niet meer tegen. Zijn medelijden zet hem aan de slavernij af te schaffen.

e. De antieken kunnen volgens Constant worden vergeleken met jongelingen, terwijl de moderneren veel meer het karakter hebben van iemand van middelbare leeftijd of zelfs van een bejaarde. Dat is het vijfde, laatste en diepste verschil tussen de antieken en de moderneren. De ontwikkeling die kenmerkend is voor de levensloop van de individuele mens,

²⁶ *Écrits Politiques*, 599.

²⁷ *Principes de Politique I*, 368.

²⁸ Expliciet wijst Constant alleen op het omgekeerde causale verband. Zie *Principes de Politique I*, 366: ‘Het onvermijdelijk gevolg van slavernij is de afname van medelijden en van sympathie voor pijn’. Het is echter, gegeven zijn redenering zoals weergegeven in de tekst, aannemelijk dat hij het geringe medelijden e.d. ook als oorzaak van de slavernij zal hebben gezien.

ziet men ook in de ontwikkeling van de mensheid. De antieken zijn – net als jongelingen – vol enthousiasme, impulsief en weinig reflexief. De modernen wantrouwen – net als oudere mensen – enthousiasme en impulsiviteit en observeren zichzelf voortdurend. De antieken geloven en beweren stellig, de modernen analyseren en twijfelen. De verbeeldingskracht heerste bij de antieken, de ratio bij de modernen.²⁹

Oorlog voeren past bij de jeugdige psychologie die Constant kenmerkend acht voor de antieken, en vrede bij de seniorenpsychologie van de modernen. Enthousiasme, impulsiviteit, gebrek aan reflexiviteit en verbeeldingskracht zijn min of meer *sine qua non* voor krijgslust, evenals een naïef geloof in eigen gelijk en de naïeve uiting daarvan. Niet voor niets zegt het spreekwoord: ‘War is a young man’s game.’ Wie niet zo jong meer is en zijn wilde haren kwijt is denkt wel twee keer na voor hij zich in een dergelijk avontuur stort. Bovendien is hij, zichzelf beter kennende, veel minder zeker over zijn eigen gelijk en geneigd de zaak ook van de andere kant te bekijken. Resultaat: twijfel, bedachtzaamheid, streven naar compromis.

Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor de verhouding tussen de antieke psychologie en de politieke vrijheid enerzijds en de moderne psychologie en de individuele vrijheid anderzijds. Politieke vrijheid betekent samen iets groots ondernemen. Dat vereist enthousiasme, verbeeldingskracht, een geloof in eigen kunnen en wat dies meer zij. Iemand met veel ervaring beseft echter dat de meeste gezamenlijke ondernemingen uiteindelijk op niets uitlopen, omdat de moeilijkheden doorgaans worden onderschat. Hij hecht daarom meer waarde aan het veel prozaïscher, maar realistischer doel ‘zijn eigen tuin te cultiveren’: de individuele vrijheid.

Tot zover de verschillen tussen de antieken en de modernen. Vanwege die verschillen kunnen de laatsten de eersten niet langer als voorbeeld beschouwen, zegt Constant. De politieke vrijheid van de antieken past eenvoudigweg niet meer bij de modernen. Voor hen is de individuele vrijheid het hoogste goed.

²⁹ *Principes de Politique I*, 367-369.

Wie zich in onze tijd laat leiden door antieke idealen, zoals bijvoorbeeld de Jakobijnen onder leiding van Robespierre, daartoe geïnspireerd door met name Jean-Jacques Rousseau en de abbé Gabriel de Mably, schept, als hij aan de macht komt, ook al bedoelt hij het goed, een onverdraaglijke tirannie.³⁰ Maar, schrijft Constant, ‘God verhoede dat ik hen al te veel verwijt: hun vergissing was vergeeflijk. Men kan de schone geschriften uit de Oudheid niet lezen, men kan de daden van die grote mannen niet nagaan, zonder opnieuw een ik-weet-niet-welke-emoatie te voelen van een specifieke soort, die niets moderns in ons op kan wekken. [...] Het is moeilijk niet [het voorbijgaan van, AK] de tijd te betreuren waarin de vermogens van de mens zich ontwikkelden [...] met zo’n bewustzijn van energie en waardigheid’. Met andere woorden: de antieken belichamen iets nobels en goed, dat bij de modernen niet terug te vinden is. Men moet echter niet proberen dat in de moderne samenleving opnieuw tot leven te wekken, want daarvoor zijn de modernen te verschillend van de antieken. Wie dat toch probeert, sticht groot onheil. De oude Grieken en Romeinen zijn voor ons dan ook geen model meer.

Politieke vrijheid

Daarmee is echter nog niet alles gezegd. Zoals eerder al werd beschreven, is Constant niet van mening dat de politieke vrijheid geheel en al overboord moet worden gezet. Moderne vrijheid is individuele vrijheid, maar wie volledig opgaat in zijn eigen besognes en zich met wetgeving, bestuur en rechtspraak helemaal niet meer bemoeit, loopt een grote kans dat hij op den duur ook zijn individuele vrijheid kwijtraakt. Anderen nemen immers de macht over en waarom zouden die halt maken voor de grenzen van de individuele vrijheid?

Een dergelijke machtsgreep hoeft niet per se voort te komen uit kwaadwilligheid. Het kan ook voortkomen uit het goedbedoelde motief ons alle mogelijke moeiten te besparen. ‘Ze zullen tegen ons zeggen: wat is in wezen het doel van uw inspanningen, de reden voor uw werkzaamheden, het object van uw hoop? Is het niet het geluk (*bonheur*)?’

³⁰ *Écrits Politiques*, 603-606; *Principes de Politique I*, 374-381.

Welnu, laat ons onze gang gaan en we geven u het geluk.³¹ Constant laat geen misverstand bestaan over wat hij hiervan vindt: 'Hoe ontroerend zo'n tedere belangstelling ook is, laten we de autoriteit vragen binnen haar grenzen te blijven. Laat ze zich beperken tot rechtvaardig zijn. Wij bekommeren ons zelf wel om ons geluk.'³²

'De autoriteit vragen' is eigenlijk niet de juiste uitdrukking hier. Want vragen is niet voldoende. Er zijn garanties nodig om ervoor te zorgen dat de staat binnen zijn grenzen blijft. 'En waar zouden we die kunnen vinden, als we de politieke vrijheid opgeven?'³³ De politieke vrijheid is dus onmisbaar, niet als doel op zich, maar als waarborg voor de individuele vrijheid.

Hoe moet aan de politieke vrijheid gestalte worden gegeven? Dat kan niet meer zoals in de Oudheid, door de burgers het recht te geven om zelf deel te nemen aan wetgeving, bestuur en rechtspraak. De moderne mens is immers, zoals hierboven uiteengezet, vooral georiënteerd op zijn privéleven. Hij heeft het grootste deel van zijn tijd nodig om zijn dagelijks brood te verdienen en voor zijn gezin te zorgen. Vandaar dat de politieke vrijheid bij de modernen alleen gestalte kan krijgen als representatief stelsel. Burgerschap krijgt daarmee een andere betekenis dan in de Oudheid. Een burger is niet zozeer iemand die zelf deelneemt aan de publieke beraadslaging en besluitvorming, als wel primair iemand die degenen kiest die de burgerij vertegenwoordigen in de representatieve organen. Zelf deelnemen doen slechts enkelen der burgers, namelijk zij die gekozen worden en de vertegenwoordigende ambten vervullen. Een dergelijk stelsel kost het overgrote deel van de burgers maar weinig tijd. Zij kunnen zich dus het grootste deel van hun tijd bekommeren om hun privé zaken, overeenkomstig het ideaal van de individuele vrijheid.

³¹ *Écrits Politiques*, 616. Vgl. Tocqueville, *Over de democratie in Amerika*, Rotterdam, Lemniscaat, 2011, 748: 'Boven hen torent een immense en beschermende macht uit die zich als enige belast met de zorg voor hun genietingen...zij ziet graag dat de burgers genieten, mits zij alleen maar aan genietingen denken. Zij werkt met genoegen aan hun geluk, maar wil er de enige vertegenwoordiger en de enige scheidsrechter van zijn.'

³² *Écrits Politiques*, 617.

³³ *Ibid.*

Het kiesrecht – actief en passief – is de voornaamste waarborg voor die individuele vrijheid. Maar het is meer dan dat, althans volgens een beroemde lyrische passage aan het eind van Constants rede in de Athénée Royal. Daarin stelt hij, tamelijk verrassend, dat onze bestemming niet alleen ligt in het geluk (*bonheur*), maar ook in zelfverbetering (*perfectionnement*). Geluk is synoniem aan wat hierboven herhaaldelijk genietingen (*jouissances*) werden genoemd. Overall in Constants *oeuvre* worden de genietingen gezien als doel van het leven. Behalve in deze passage. Hier heet het dat zelfverbetering hoger is dan simpelweg genieten. Ze ligt namelijk verankerd in het betere deel van onze natuur, dat ons aanzet onze kennis te verbreden en onze vermogens te ontwikkelen. De politieke vrijheid nu is het krachtigste en werkzaamste middel dat de hemel ons gegeven heeft om zelfverbetering te bereiken.³⁴ ‘Doordat de politieke vrijheid aan alle burgers, zonder uitzondering, onderzoek en studie van hun heiligste belangen doet toekomen, verruimt ze hun geest [en, AK] veredelt ze hun gedachten.’³⁵

Wat te denken van deze passage? Ze is evident aristotelisch. Soortgelijke ideeën treft men ook aan in de *Politica*. Aristotelisch wil zeggen antiek. Constants algemene oogmerk is aan te tonen dat de antieken geen relevantie meer hebben voor onze tijd. Deze passage doorkruist dat oogmerk volledig.³⁶ Het is een lofzang op de politieke vrijheid. Deze brengt zelfverbetering. De individuele vrijheid slechts genietingen. Antieker kan het bijna niet.

Men zou natuurlijk kunnen repliceren dat dit een atypische passage is, een geïsoleerd atavisme. Tekenend is dat de passage ontbreekt in de *Principes de Politique*, waarin toch de meeste argumenten uit genoemde rede al, dikwijls tamelijk letterlijk, te vinden zijn. De toon die Constant daar aanslaat over de politieke vrijheid ontbeert iedere lyriek. Van zelf-

³⁴ *Ibid.*

³⁵ *Ibid.* De zin gaat als volgt verder: ‘en vestigt het een soort intellectuele gelijkheid tussen hen die de glorie en de kracht van een volk vormt.’ Het is niet duidelijk wat dit nu precies met zelfverbetering te maken heeft.

³⁶ Overigens is sterk de vraag of het kiezen van een vertegenwoordiger dezelfde geestelijke effecten heeft als het zelf deelnemen aan de publieke besluitvorming. Als er al sprake is van dergelijke geestelijke effecten, dan lijken die vooral beperkt tot de vertegenwoordigers.

verbetering is geen sprake. ‘Omdat de politieke vrijheid minder genot (*jouissance*) biedt dan vroeger en de wanorde die ze teweeg kan brengen onverdraaglijker is, moeten we er slechts van behouden wat absoluut noodzakelijk is.’³⁷ Dat klinkt natuurlijk heel anders.

Daarmee is genoemde passage echter niet verdwenen. Constant heeft haar opgeschreven. En het is een loyaliteitsverklaring aan de antieken. Anders is ze niet te lezen.

Maar er is nog een andere en belangrijker ‘antiquiteit’ in zijn oeuvre.

Eigendom en burgerschap

Constant is voorstander van een representatief stelsel waarin de burgers hun vertegenwoordigers kiezen, die namens hen in de gaten houden of de staat niet zijn grenzen overschrijdt. Maakt dit Constant nu tot een voorstander van de moderne representatieve democratie? Was hij democraat in de moderne zin van het woord? Dat wordt wel eens beweerd.³⁸ Maar het is onjuist. Een democraat in de moderne zin van het woord is iemand die vindt dat de gehele volwassen bevolking met de nationaliteit van een staat actief en passief kiesrecht dient te hebben voor vertegenwoordigende ambten in die staat. Anders gezegd: de gehele volwassen bevolking is burger *optimo iure*: in de volle zin van het woord. Constant laat er geen misverstand over bestaan dat hij daarvan geen voorstander is. ‘Eigendoms kwalificaties zijn noodzakelijk, zowel wat betreft de kiezers, als wat betreft de verkiesbaren.’³⁹ Constant voert een drietal redenen aan voor deze beperking.

a. Een zeker niveau van begrip (*lumière*) is noodzakelijk om adequaat burger (kiezer of vertegenwoordiger) te kunnen zijn. Wie elke dag in het zweet zijns aanschijns zijn brood moet verdienen heeft geen tijd om zich in de publieke zaak te verdiepen en heeft er bovendien geen belang-

³⁷ *Principes de Politique I*, 373.

³⁸ O.a. door Stephen Holmes en door Tzvetan Todorov (zie noot 3).

³⁹ *Écrits Politiques*, 369 Relevant zijn hst. VI van de *Principes de Politique II* en boek X van de *Principes de Politique I*. Het eerstgenoemde hoofdstuk is een ingekorte versie van het laatstgenoemde.

stelling voor: 'Erst kommt das Fressen...'⁴⁰ Om het noodzakelijke niveau van begrip te verwerven is vrije tijd noodzakelijk. Vrije tijd biedt gelegenheid om zich te laten scholen, om te lezen, om na te denken. Eigendom geeft die vrije tijd.

b. Wanneer men de eigendomslozen kiesrecht geeft, zullen zij – de meerderheid vormend – het noodzakelijkerwijs gebruiken om de eigenaars – de minderheid – langs legale weg van hun eigendom te beroven. Mensen streven nu eenmaal naar de verwerving van eigendom en zullen alle middelen gebruiken die hen daartoe ter beschikking staan. Dat verwoest de samenleving. Onrecht, chaos, tirannie zullen heersen. De natuurlijke weg voor de eigendomslozen naar het kiesrecht is de verwerving van eigendom door de inzet van hun capaciteiten, ijver en arbeid. Vandaar 'Enrichissez-vous!'⁴¹

c. Alleen hij die voldoende eigendom heeft om hem onafhankelijk te maken van de wil van een ander kan de rechten van een burger (*les droits de cité*) uitoefenen.⁴² Een burger moet dus een *man of independent means* zijn. Waarom? Omdat iedereen die economisch afhankelijk is van anderen, dat ook geestelijk is. Zijn werkgever is meester over zijn bestaan, omdat hij hem zijn werk kan afnemen. Wiens brood men eet diens woord men spreekt. Men is aldus hooguit in schijn een burger, die samen met anderen zichzelf bestuurt, maar in werkelijkheid een lakei, die de opdrachten van een ander uitvoert.

Constant wil echter niet alle eigenaars burgerschap geven. Hij wil het burgerschap beperken tot hen die *landeigendom* hebben. Wie een vermogen heeft opgebouwd in handel of nijverheid, al is het nog zo groot, komt niet in aanmerking voor kiesrecht.

⁴⁰ *Écrits Politiques*, 367.

⁴¹ *Principes de Politique I*, 179-180; *Écrits Politiques*, 368-369. De uitspraak 'Enrichissez-vous!' is uiteraard van Constants twintig jaar jongere geestverwant Guizot.

⁴² *Écrits Politiques*, 370.

Vanwaar deze uitgesproken voorkeur voor landeigendom (*propriété foncière*) boven eigendom in handel en nijverheid (*propriété industrielle*)?⁴³ Wederom om drie redenen.

- a. Een landeigenaar is afhankelijk van de natuur, maar onafhankelijk van andere mensen, want hij kan altijd in zijn eigen basisbehoeften voorzien. Handel en nijverheid daarentegen maken juist afhankelijk van anderen, namelijk 'de grillen, hartstochten, trots en [zucht naar, AK] luxe van de medemens'.⁴⁴ De markt is vluchtig, de voorkeuren van de consument kunnen zomaar veranderen. Wie daarvan afhankelijk is kan heel snel rijk worden maar ook zo weer alles verliezen. Land is in alles het tegendeel van de markt. Het is er permanent, door de eeuwen heen min of meer gelijk. De bebouwing ervan maakt niet erg rijk, maar een grote plotselinge val kan men ook niet maken. Landeigendom is dus, anders dan eigendom in handel en nijverheid, stabiel. En dat maakt dat de landeigenaar, en alleen hij, echt onafhankelijk is.

- b. De zorg voor land heeft een gunstige invloed op zowel het karakter als het intellect. Handel en nijverheid daarentegen een slechte. Het eerste kweekt realiteitszin, oordeelsvermogen, constantheid, geduld, een gevoel voor orde, ijver. Het geeft innerlijke rust. Het tweede is een en al kunstmatigheid, veranderlijkheid, toeval, competitie en specialisatie. Dat maakt onrustig, speculatief, ongeduldig en inhalig. En het produceert afgestompte, eenzijdig ontwikkelde mensen met een tunnelvisie.

- c. Wie land bezit is gebonden aan, en voelt zich verbonden met dat land en dus ook met de staat waarin zijn land ligt. Hij kan en wil niet weg, ook niet als er een crisis is of oorlog. Zo schept landeigendom patriottisme. Want de landeigenaar verdedigt met zijn staat ook zijn eigendom. Vanuit het perspectief van handel en nijverheid daarentegen zijn staten slechts vestigingsplaatsen, die kunnen worden ingeruild als ergens

⁴³ Zie voor de navolgende drie punten: *Principes de Politique I*, boek x, c.7, 184 ff. *Industrielle* moet uiteraard niet vertaald worden als 'industriëel'. De industriële revolutie was, op het moment dat Constant schreef, nog maar net begonnen.

⁴⁴ *Principes de Politique I*, 186.

anders de omstandigheden gunstiger zijn. Het belang van de eigenaar staat los van dat van de staat en patriottisme is van zijn zijde dus niet te verwachten.

Wat moet men van dit alles denken? Marcel Gauchet, de bezorger van de *Écrits Politiques* is van mening dat Constants opvattingen wat betreft burgerschap i.e. kiesrecht typisch bourgeois zijn.⁴⁵ Dat is een merkwaardig oordeel. De beperking van het kiesrecht tot eigenaren, in het bijzonder eigenaren van land is niet bourgeois, maar aristocratisch en eeuwenoud. Ze gaat terug op de Oudheid. Niet zozeer op het denken van Plato en Aristoteles, als wel op dat van Cicero en de andere Romeinen, die vanaf het begin van onze jaartelling tot in de negentiende eeuw in veel opzichten invloedrijker waren dan de twee eerstgenoemden en de overige Grieken – wat in onze tijd, treurig genoeg, vrijwel iedereen vergeten is.⁴⁶ Wat Constant hier verwoordt wat betreft de voorwaarden voor politieke vrijheid is geheel en al antiek gekleurd. Anders dan de passage over zelfverbetering uit de rede van 1819 zijn dit echter geen atypische uitspraken, die afwijken van de algemene teneur van zijn denken. Integendeel. Het gaat hier om een punt waaraan hij altijd is blijven vasthouden en dat integraal onderdeel is van zijn politieke filosofie.⁴⁷

Hoe achterhaald is Constant?

De antiek-geïnspireerde ideeën van Constant ten aanzien van eigendom en burgerschap zijn geen persoonlijke eigenaardigheid. We vinden dergelijke ideeën terug bij allerlei aan hem contemporaine auteurs. In

⁴⁵ *Écrits Politiques*, 803.

⁴⁶ Andreas Kinning, *Aristocracy, Antiquity, and History*, New Brunswick NJ, Transaction Publishers, 1997, 91-107 en 175-176. Plato is wat zijn denken over eigendom betreft idiosyncratisch. In de *Politeia*, 416d en 464b-c, wil Plato eigendom voor de burgers (wachters) helemaal afschaffen, in de *Wetten*, 744a-746d, moet het zo gelijk mogelijk verdeeld zijn. Aristoteles' opvattingen op dit punt komen veel dichter in de buurt van die van Cicero en de andere Romeinen. Zie bijv. *Politica*, 1277b33ff en 1328b24ff.

⁴⁷ Daarom vinden we het ook weer terug in de *Principes de Politique II*, hst.6, *Écrits Politiques*, 366-377.

de loop van de negentiende eeuw zien we dan dat deze ideeën steeds minder gangbaar worden, totdat ze tenslotte aan het begin van de twintigste eeuw geheel en al in onbruik – en vergetelheid – geraken.

Allereerst wordt de band tussen *landeigendom* en burgerschap doorgeknipt. Dit gebeurt in de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw. De meeste auteurs blijven eigendom zien als een noodzakelijke voorwaarde voor het kiesrecht, maar niet langer uitsluitend of zelfs maar bij voorkeur landeigendom. Eigendom kan nu ook roerend zijn, ja zelfs een inkomen. De tweede helft van de negentiende eeuw brengt dan een steeds verdere verlaging van de eis die ten aanzien van eigendom wordt gesteld, totdat uiteindelijk, vrijwel overal in Europa, in de decennia rond de eeuwwisseling het algemeen kiesrecht wordt ingevoerd.⁴⁸ Zo gezien zijn Constants opvattingen volkomen achterhaald.

Maar werkelijk achterhaald zijn alleen opvattingen waarvan de onwaarheid is vast komen te staan. Het feit dat een bepaalde opvatting geen aanhang meer heeft, betekent slechts dat ze uit de mode is, niet dat ze geen waarheid bevat. De opvattingen van Constant inzake eigendom en burgerschap zijn nog altijd zeer relevant, eerst en vooral omdat hij daarmee bepaalde inzichten vertolkt die sedertdien min of meer zijn vergeten, maar die van groot belang zijn, óók voor wie – anders dan Constant – aan de zijde staat van de democratie.

Een zeker niveau van begrip is noodzakelijk om adequaat burger (kiezer of vertegenwoordiger) te kunnen zijn. Constant leidde daaruit af dat democratie niet mogelijk is, maar men zou er ook uit kunnen afleiden dat democratie alleen kan bestaan als en zolang de gehele bevolking een voldoende niveau van begrip wordt bijgebracht. Met andere woorden, democratie veronderstelt goed onderwijs voor iedereen. Waar dat onderwijs afzakt naar een bedenkelijk niveau, of geen raakvlakken meer

⁴⁸ Een uitgebreide wetenschappelijke geschiedenis van de ontwikkeling van het kiesrecht in Europa, inclus de discussies die daarover werden gevoerd, moet nog geschreven worden. In twee opzichten beperkt, want alleen het liberale denken behandelend, en dat alleen in Frankrijk, Engeland en Duitsland, maar niettemin nuttig is: Alan Kahan, *Liberalism in Nineteenth-Century Europe; the political culture of limited suffrage*, Londen, Palgrave MacMillan, 2003. Voor de Verenigde Staten is er Alexander Keyssar, *The Right to Vote. The contested history of democracy in the United States*, New York, Basic Books, 2000.

heeft met democratisch burgerschap, maar geheel en al gericht is op iets anders, zoals bijvoorbeeld de markt, raakt ook de democratie in de gevarenzone.

Wanneer men de meerderheid van eigendomslozen kiesrecht geeft, zullen zij het noodzakelijkerwijs gebruiken om de minderheid van eigenaars langs legale weg van hun eigendom te beroven. Gezien de natuur van de mens een realistische inschatting. Maar is het, zoals Constant dacht, een onveranderlijk gegeven dat de meerderheid eigendomsloos is? In dat geval is democratie inderdaad onwenselijk, omdat ze noodzakelijkerwijs ontaardt in plundering en – als gevolg daarvan – armoede. Men kan echter ook concluderen dat voor de goede werking van een democratie dus wezenlijk is dat de meerderheid niet eigendomsloos is, maar eigenaar.

Een burger moet een ‘man of independent means’ zijn, omdat iedereen die economisch afhankelijk is van anderen, dat ook geestelijk is. Kern van deze gedachte is de noodzaak van geestelijke onafhankelijkheid. Volgens Constant is deze voor de meerderheid van de bevolking onbereikbaar, omdat die economisch afhankelijk is. Men hoeft het met dat laatste niet eens te zijn, om toe te geven dat geestelijke onafhankelijkheid een essentiële voorwaarde is voor democratie. Geestelijke onafhankelijkheid op verschillende niveaus.

Ten eerste het niveau van de gekozene. De norm is dat de gekozen volksvertegenwoordiging de regering controleert en eventueel kan ‘onttronen’. Daarvoor is geestelijke onafhankelijkheid nodig. Maar wat nu als de volksvertegenwoordigers economisch afhankelijk zijn van hun partijgenoten in de regering? Van controle, laat staan onttroning, komt dan meestal niet veel terecht. Zijn wij niet, door de fractiediscipline en de verwevenheid van regering en meerderheid in het parlement, precies in die situatie beland? Willen we de volksvertegenwoordiging herstellen als onafhankelijk, daadwerkelijk controlerend orgaan, dan moeten de volksvertegenwoordigers geestelijk onafhankelijker worden. De grote vraag is hoe. Daarover nadenken is urgent. De economische onafhankelijkheid van de volksvertegenwoordigers van hun partijgenoten in de regering is daarbij zeker een kernpunt.

Een tweede niveau is dat van de kiezer. Als een groot deel van de

kiezers zijn stembiljet verkocht heeft, is er dan nog sprake van democratie? En wat als een groot deel van de kiezers stemt op politicus x of partij y, omdat deze hen van gratis gas en licht of van een uitkering voorziet? Of omdat het grootste deel van de media in handen is van deze politicus of partij, en de mening van de kiezers dagelijks grondig 'bewerkt' wordt? Zonder geestelijke onafhankelijkheid van de kiezer, heerst niet het volk, maar degene van wie het volk geestelijk afhankelijk is. Die afhankelijkheid kan zo te zien meerdere oorzaken hebben. Economische afhankelijkheid is daar één van, maar er zijn er meer. Nadenken over de vraag hoe de geestelijke onafhankelijkheid van de kiezer te garanderen is urgent.

Aldus gelezen zijn de drie opmerkingen die Constant maakt over het verband tussen eigendom in het algemeen en burgerschap helemaal niet achterhaald, maar juist zeer pertinent. Zou dit ook kunnen gelden voor wat hij zegt over eigendom van land en burgerschap?

In plaats van de drie door Constant genoemde punten na te lopen zij hier volstaan met erop te wijzen dat de door hem besproken argumenten deel uitmaakten van een veel breder discours, teruggaande tot de Oudheid, over de merites van het platteland (*rus*) ten opzichte van de stad (*urbs*). Ook dit discours is uit de mode geraakt.⁴⁹ Ten onrechte, want er worden gewichtige zaken in onder woorden gebracht. De stad staat in dit discours voor haast en drukte, individualisme en anonimiteit, zakelijke verhoudingen, afhankelijkheid van een wispelturige markt, mobiliteit, sluwheid, atheïsme, etc. Het platteland daarentegen voor rust, geaardheid, gemeenschap, wederzijdse hulp, de eeuwige terugkeer der seizoenen, wijsheid, godsgeloof etc.

Onzinnig is deze vergelijking zeker niet. Men hoeft het leven op het platteland niet te romantiseren, om te zien dat het een humaniteit kent en bevordert, die het stadsleven grotendeels mist. Als de opmerkingen van Constant in deze intellectuele context worden gelezen, worden

⁴⁹ Lewis Mumford, *The City in History*, Harcourt, Brace & World, 2002 (1961) en Raymond Williams, *The Country and the City*, Oxford, Oxford University Press, 1973 geven een overzicht van ontwikkeling en discussie rondom de stad. Zie voor een hedendaagse kritiek op de stad bijvoorbeeld Alan Ehrenhalt, *The Lost City. The forgotten virtues of community in America*, New York, Basic Books, 1996.

ze niet alleen begrijpelijk, maar blijkt dat er een zekere waarheid in schuilt.⁵⁰

Wat betekent dit voor de democratie? Als het inderdaad waar is, wat verdedigers van het platteland zoals Constant beweren, namelijk dat de stadsmens veel minder stabiel en sociaal is dan de plattelandsmens, dan verandert, met de verstedelijking, het karakter van een staatsbestel, en dus ook van een democratisch staatsbestel wezenlijk. Het gaat, in één woord, minder goed functioneren. Het kan bijvoorbeeld omslaan in *mob-rule* (*ochlocratie*).⁵¹ De *mob* (*ochlos*) is immers iets typisch stedelijks. In het verleden is hier veel over nagedacht. Zouden wij dat niet ook moeten doen?

⁵⁰ Een begaafde twintigste-eeuwse verwoording van dit standpunt is de bundel John Ransom *et al.*, *I'll Take my Stand. The South and the agrarian tradition*, Baton Rouge, Louisiana State University Press, 1977 (1930).

⁵¹ Polybius, *Historiën*, boek VI. De ondergang van de Romeinse Republiek wordt dikwijls geassocieerd met de verstedelijking van de Romeinse samenleving. Vooral de stad Rome werd een metropool, met daarin een enorme onderklasse van proletariërs, die in ruil voor brood en spelen als was was in handen van generaals met de ambitie alleenheerser te worden.

Op de tweekopprong van liberale tradities

Benjamin Constant over vrijheid en zelfontplooiing

Patrick Stouthuysen

Twee opvattingen van vrijheid

Benjamin Constant maakte in 1819 een klassiek geworden onderscheid tussen twee vrijheidsopvattingen: tussen dat van de ouden en dat van de modernen. De moderne vrijheden zijn vooral van particuliere aard. Het gaat om vrijheden als die van meningsuiting, beroepskeuze, eigendom, keuze van woonplaats, vereniging, godsdienstbeoefening, stemrecht en het recht niet aan willekeurige vrijheidsberovingen of mishandelingen onderworpen te zijn. Het vrijheidsbegrip van de ouden was totaal verschillend, aldus Constant. Vrijheid was in essentie van politieke aard. Het ging om het recht zelf rechtstreeks deel te nemen aan het bestuur en samen met de andere vrije burgers de soevereiniteit uit te oefenen. In de oudheid beslisten de vrije burgers over oorlog en vrede, over leven en dood, maar ze genoten niet van de elementaire vrijheden die wij kennen. Burgers beschikten bijvoorbeeld niet vrij over hun eigendom en konden elk moment door de gemeenschap rechteloos worden verklaard.

Goed honderdveertig jaar later, in 1958, schreef de Britse politiek filosoof Isaiah Berlin een al even klassiek geworden essay dat ook over twee vrijheidsopvattingen handelt: de negatieve en de positieve.¹ In de negatieve opvatting is de mens meer vrij, naarmate het gebied groter is waarbinnen hij, ongehinderd door anderen, handelend kan optreden. In de positieve opvatting heet de mens pas vrij te zijn, naarmate hij daadwerkelijk ook meester is over zichzelf. Die tweede opvatting lijkt op het eerste gezicht meer aantrekkelijk: wat heb je immers aan een grote persoonlijke vrijheid, als je daar als gevolg van armoede of onwetendheid geen gebruik van kunt van maken en je dus geen meester bent over jezelf. Net in die aantrekkelijkheid schuilt echter ook het gevaar, meent Berlin. Het positieve concept kan gemakkelijk misbruikt worden door wie meent, beter dan de betrokkenen, te weten wat goed voor ze is. Die kan zich dan, met het excuus dat de betrokkenen verkeerd gebruik maken van de vrijheid en dus geen meester zijn over zichzelf, het recht toe-eigenen voor hen te bepalen hoe ze moeten leven. In beste geval leidt de positieve vrijheidsopvatting tot paternalisme, in het ergste geval levert ze een vrijbrief voor despotisme, besluit Berlin.

Berlin voert Constant, samen met Locke, Mill en de Tocqueville, op als pleitbezorger van de negatieve vrijheidsopvatting. De overeenkomst tussen Berlins negatieve en Constants moderne vrijheidsopvatting is inderdaad opvallend; die tussen zijn positieve en Constants oude vrijheidsopvatting is dat minder. Bij Constant gaat het dan ook om twee opvattingen die horen bij verschillende periodes in de geschiedenis: het vrijheidsbegrip van de ouden hoort bij een traditionele samenleving, het moderne bij de hedendaagse samenleving. Wie hoopt het oude begrip te kunnen transponeren naar de moderne tijd, vergist zich, argumenteert Constant. De wereld is ingrijpend veranderd. Samenlevingen werden grootschaliger, handel en industrie zijn in opmars, oorlog en militaire roem worden vandaag als onwenselijk en voorbijgestreefd ervaren. Nostalgisch terugblikken naar de oudheid en dromen van de herinvoering van het klassieke republikeinse model, is dan ook dwaas en gevaarlijk. Dat heeft de Franse Revolutie bewezen.

¹ Isaiah Berlin, *Twee opvattingen van vrijheid*, Amsterdam, Boom, 1996/1958, 43.

Berlin plaatst de twee vrijheidsopvattingen tegenover elkaar en laat verstaan dat een keuze moet worden gemaakt. Dat blijkt bij Constant niet het geval te zijn. Ook al is het oude vrijheidsbegrip niet van deze tijd, toch kunnen we er van leren, meent hij. Het probleem met de vrijheidsopvatting van de ouden was dat er te weinig waarde werd gehecht aan individuele vrijheden. Het probleem met de moderne vrijheidsopvatting is dat we, door vooral de individuele vrijheden te benadrukken, vergeten dat we, zoals de ouden, ook zorg moeten dragen voor de politieke vrijheid. Daarom moeten we de twee vrijheidsopvattingen combineren.

Hoewel Constant niet preciseerd wat we in een moderne samenleving onder die politieke vrijheden moeten verstaan, lijkt het voor hem om een vorm van vertegenwoordigende democratie te gaan waarbij de burgers bij momenten toch onrechtstreeks bij het bestuur betrokken worden. Daar zullen die burgers beter en dus vrijer van worden, aldus Constant. Wanneer we gebruik maken van onze politieke vrijheden, ‘verheffen we de geest, veredelen we onze gedachten en ontstaat zodoende een vorm van intellectuele gelijkheid, die de eer en de macht van een volk uitmaakt.’² Dat legt meteen een verantwoordelijkheid bij de instellingen. Het werk van de wetgever zit er immers niet op als hij rust in het land heeft gebracht. Zelfs als het volk verklaart tevreden te zijn, valt er nog veel te doen. Er moet immers ook gewerkt worden aan de morele opvoeding van de burgers. Dat is de taak van de instellingen.³ De instellingen moeten een zo groot mogelijk deel van de mensen tot het hoogst mogelijke morele niveau trachten te brengen, want alleen dan kunnen ze zich ten volle ontwikkelen en al hun capaciteiten tot ontplooiing brengen. Het doel van de vrijheid, stelt Constant, is immers niet het individuele geluk, maar het vergroten van kennis en inzicht en het tot ontwikkeling brengen van onze vermogens.⁴

² ‘... grandit leur esprit, anoblit leurs pensées, établit, entre eux tous une sorte d’égalité intellectuelle qui fait la gloire et la puissance d’un peuple.’

³ ‘... Il faut que les institutions achèvent l’éducation morale des citoyens.’

⁴ ‘... cette noble inquiétude qui nous poursuit et qui nous tourmente, cette ardeur d’étendre nos lumières et de développer nos facultés; ce n’est pas au bonheur seul, c’est au perfectionnement que notre destin nous appelle; et la liberté politique est le plus puissant, le plus énergique moyen de perfectionnement que le ciel nous ait donné.’

Wie niet beter weet, besluit na lezing van deze passages dat Berlin zich vergiste en dat Constant eigenlijk in het kamp van de aanhangers van het positieve vrijheidsbegrip hoort. Immers, als ontwikkeling en niet geluk het doel is, komen we dan niet dicht in de buurt van het door Berlin gewantrouwde ‘meester over zichzelf zijn’? Zijn Constants instellingen, die de morele opvoeding van de burgers ter harte moeten nemen, niet de vormen van paternalisme waarvoor Berlin waarschuwde? Is Constant helemaal niet de klassieke liberaal die hij geacht wordt te zijn?

Het is complexer dan dat. Constant bevindt zich op de tweekop van liberale tradities. In zijn werk gaan opvattingen van vrijheid en zelfontplooiing samen, die dat later steeds minder vanzelfsprekend zullen doen. Op basis van die opvattingen ontwikkelden zich na hem verschillende takken binnen de liberale familie; takken die steeds verder uit elkaar groeiden en die er over cruciale thema’s vaak tegengestelde opvattingen gingen op nahouden. Dat vormt het onderwerp van deze bijdrage.

Ideologische familiegelekenissen

Het is niet altijd vanzelfsprekend te bepalen wat aanhangers van een ideologie bindt: vaak hanteren ze concepten – vrijheid, democratie, markteconomie – die ook door aanhangers van andere ideologieën worden gehanteerd, en vaak zijn ze het onderling niet eens over de precieze invulling van die concepten. In de wetenschappelijke literatuur wordt daarom het beeld gebruikt van ideologieën als families.⁵ Dat beeld verwijst naar het begrip ‘familiegelekenis’ van de filosoof Ludwig Wittgenstein. Leden van een familie delen vaak een aantal kenmerken: een haarkleur, een typische neus, de vorm van handen of voeten. En hoewel niet iedereen in de familie al die kenmerken heeft en sommige kenmerken ook in andere families voorkomen, blijft het op één of andere manier toch herkenbaar wie wel en niet tot de familie behoort. Aanhangers van een ideologie delen, net als leden van een familie,

⁵ Michael Freeden, *Ideology. A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2003, 43.

bepaalde eigenschappen. Niet elke aanhanger deelt al die eigenschappen en sommige van die eigenschappen komen ook wel in andere ideologische families voor. Wie een groot deel van die eigenschappen combineert, behoort vermoedelijk wel tot de familie; wie er helemaal geen heeft, vermoedelijk niet. Leden van een ideologische familie delen met elkaar specifieke concepten en welbepaalde combinaties en invullingen van die concepten: dat onderscheidt hen van leden van andere ideologische families.

In het debat tussen ideologische families gaat het om de invulling van wat men in de literatuur noemt ‘uit de aard van de zaak omstreden concepten’: concepten waar geen ‘juiste’ definitie van bestaat, maar waarvan net de definitie zelf onderwerp van discussie vormt.⁶ Het gaat dan om begrippen als vrijheid, gelijkheid, rechtvaardigheid of democratie, die door alle toonaangevende ideologische stromingen worden gehanteerd maar die er elk min of meer een eigen invulling aan geven. Zo vinden zowel socialisten als liberalen gelijkheid belangrijk, maar verstaan zij daar andere dingen onder. Liberalen zetten in het verleden bijvoorbeeld traditioneel sterker in op gelijkheid als gelijke rechten, socialisten op gelijkheid als gelijke uitkomsten. Vandaag lijken ze allebei gelijkheid als gelijke kansen voor te staan, hoewel ze daar vaak toch heel andere dingen onder begrijpen. Het ideologisch debat, ook binnen ideologische families overigens, gaat dan over welke invulling van het concept dominant zal worden in de samenleving.

Concepten en invullingen vertonen een zelfstandige, moeilijk te controleren of sturen dynamiek. Ook dat is het gevolg van ‘het uit de aard van de zaak omstreden zijn’: concepten en invullingen worden voortdurend op hun consequenties getoetst. Als een samenleving het bijvoorbeeld rechtvaardig acht om een bepaalde groep omwille van geloofsredenen vrij te stellen van bepaalde regels, dan zal dat onvermijdelijk ook andere groepen aanzetten om, zich beroepend op de rechtvaardigheid, vrijstelling te eisen van deze of van andere regels. Dat zal dan het debat openen over wat de gronden zijn om vrijstelling

⁶ W.B. Gallie, ‘Essentially Contested Concepts’, in *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56, 1955-56, 167-198.

te verkrijgen en over wat als rechtvaardig geldt. Of nog: als we gelijkheid invullen als gelijke kansen, hoe moeten die gelijke kansen dan worden gerealiseerd? Volstaat het mensen gelijke startkansen te garanderen of moeten ze voortdurend worden geholpen? Volstaat het dat bijstand wordt voorzien of is permanente herverdeling nodig? Ideeën hebben, met andere woorden, consequenties. De geschiedenis van het liberale denken over het concept vrijheid vormt daarvan een duidelijke illustratie.

Vrijheid is het liberale kernconcept.⁷ Liberalen aanvaarden dat mensen heel verschillende dingen van het leven willen; vrijheid moet garanderen dat mensen voor zichzelf kunnen kiezen welk leven ze willen leiden. Liberalen doen in de regel dan ook geen uitspraak over de inhoud van de keuzes die mensen maken en houden er geen visie op na over welke van de verschillende manieren van leven verkieslijk is, op voorwaarde uiteraard dat het om vrije keuzes gaat. Daarin verschilt het liberalisme van de andere ideologieën, die wel specifieke manieren van leven verkieslijk achten boven andere. Volgens de Amerikaanse politiek filosoof Judith Shklar is het liberalisme dan ook, anders dan andere ideologieën, veeleer een politieke doctrine dan een *Weltanschauung*.⁸

Wie de vrijheid wil garanderen, luidt de klassieke liberale opvatting, moet vooral belemmeringen wegnemen, zodat mensen in volle vrijheid voor zichzelf keuzes kunnen maken. Die opvatting gaf richting aan de laat achttiende-eeuwse en vroeg negentiende-eeuwse liberale strijdpunten. Liberalen stelden zich tot doel de politieke en economische voorwaarden voor de vrijheid – een grondwet, een parlement, de verankering van de individuele vrijheden in wetten en instellingen, afschaffing van voorrechten en monopolies, vrijhandel – te verwezenlijken. Zodra die voorwaarden gerealiseerd waren, was toen de geldende liberale opvatting, volstond het dat de overheid zich terughoudend opstelde en als scheidsrechter toekeek op het vrije spel der maatschap-

⁷ Michael Freedon, *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, Oxford, Clarendon Press, 1996.

⁸ Judith N. Shklar, 'The Liberalism of Fear', in Nancy L. Rosenblum, *Liberalism and the Moral Life*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1989, 21-39.

pelijke krachten. In de loop van de negentiende eeuw werd die opvatting in groeiende mate, ook door liberalen, gecontesteerd.⁹

Terwijl de klassieke liberalen onverkort vasthielden aan een negatieve vrijheidsopvatting – de vrijheid om zonder belemmering van anderen de eigen levenswijze te kunnen kiezen – meende een nieuwe generatie zogeheten moderne liberalen dat de positieve vrijheid net zo belangrijk was: de vrijheid om die keuzes ook daadwerkelijk te kunnen maken, wat bijvoorbeeld impliceerde dat mensen beschikten over de middelen die daarvoor nodig waren. Het recht op onderwijs bleef dode letter, als gezinnen niet konden overleven zonder het loon van hun minderjarige kinderen. Het recht op vereniging stelde niets voor, als dat niet gold voor de arbeiders in de fabrieken. Hoe konden mensen gebruik maken van hun vrijheidsrechten als ze arm en ongeletterd waren en leefden in miserabele omstandigheden? Vrijheid was, met de woorden van de Amerikaanse liberale denker John Dewey, macht: ‘the effective power to do things.’¹⁰ Dat veronderstelde uiteraard meer dan eenvoudigweg beschikken over een grondwet, een parlement en een stel burgerlijke vrijheden. Dat veronderstelde ook een actieve overheid, die achterstelling en ongelijkheid aanpakte.

In het debat stonden twee mensvisies tegenover elkaar. De moderne liberalen hingen een ontplooiingsliberalisme aan. Mensen moesten, wat ook hun achtergrond, herkomst of positie was, in staat kunnen zijn hun capaciteiten optimaal te ontwikkelen.¹¹ Volksverheffing, via onderwijs en cultuurspreiding, was dan ook een opdracht voor de overheid: als de individuele keuzevrijheid zo belangrijk was, dan was het noodzakelijk dat de burgers goed geïnformeerd werden. Klassieke liberalen vonden dat speculeren over de ontwikkeling en de capaciteiten van mensen maar ijdel gepraat. De voorkeuren van mensen kon je nog het best afleiden van hun gedrag, oordeelden ze. Een overheid die meende

⁹ Patrick Stouthuysen, ‘Liberalisme. Het primaat van de individuele autonomie’, in Luk Sanders en Carl Devos (reds.), *Politieke ideologieën in Vlaanderen*, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2008, 87-141.

¹⁰ John Dewey, ‘Force and Coercion’, in *International Journal of Ethics*, 26, 3, 1916, 359-367.

¹¹ Andreas A.M. Kinneging, *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, Den Haag, Teldersstichting, 1988.

de mensen te moeten opvoeden en verheffen, liep het risico zich te bezondigen aan paternalisme en ging verregaand haar boekje te buiten. Dat soort dingen liet je dan ook beter over aan het particulier initiatief en aan de mensen zelf.

Op basis van die debatten ontstond een tweesprong binnen het liberale kamp. Klassieke en moderne liberalen gingen elk hun eigen weg. Hedendaagse vertegenwoordigers van die tradities – klassiek liberale denkers als Hayek en Nozick en modern liberale denkers als Rawls en Sen of Nussbaum – lijken het nog over zeer weinig eens te zijn en behoren haast tot verschillende ideologische families. Vanuit dit opzicht neemt Constant in de liberale familiegeschiedenis een opmerkelijke positie in. Hij verschijnt op dat punt in de liberale geschiedenis waar men vrijheid op verschillende wijzen begint in te vullen. In het werk van Constant zijn die verschillende invullingen al aanwezig, zonder dat ze echter tot spanningen hoeven te leiden. Bij volgende generaties zal dat wel het geval zijn. Dit zal blijken als we Constant en zijn tijdgenoot Wilhelm von Humboldt bespreken en hun denken vervolgens contrasteren met dat van John Stuart Mill en Gustave de Molinari.

Constants liberalisme

Het begrip liberalisme duikt voor het eerst op in de eerste decennia van de negentiende eeuw. De term verwijst dan naar diegenen die, in het verlengde van de Franse Revolutie, het vrijheidsideaal genegen zijn. In 1812 wordt de term een eerste maal gebruikt om er een specifieke politieke groep, de Spaanse *Liberales*, mee aan te duiden. In hetzelfde decennium wordt de term ook gemeengoed in Frankrijk en in Groot-Brittannië, als verzamelnaam voor politieke bewegingen die de rechten en vrijheden van de burgers willen uitbreiden. Opmerkelijk genoeg gebruikt Constant de term zelf al veel vroeger, in 1797, als omschrijving van zijn middenpositie, tussen de jakobijnse en royalistische extremen in.¹² Hoewel zijn latere politieke parcours allesbehalve eenvoudig en

¹² Steven K. Vincent, 'Benjamin Constant, the French Revolution, and the Origins of French Romantic Liberalism', in *French Historical Studies*, 23, 4, 2000, 609.

rechtlijnig is, blijft Constant zich altijd als liberaal beschouwen.¹³ Ook uit zijn belangrijkste politieke teksten, in het bijzonder dan de *Principes de Politique* (1815) en de *Commentaire sur l'ouvrage de Filangieri* (1822-24), blijkt duidelijk de verwantschap met het liberale denken.

Vrijheid is voor Constant de kernwaarde: er is, legt hij in beide teksten uit, een deel van het menselijk bestaan dat noodzakelijk individueel en onafhankelijk is en dat buiten het bereik van de samenleving moet blijven. Dat was vroeger belangrijk toen de vorst soeverein was, maar is nog meer van belang nu het volk soeverein is. Immers, de verleiding is dan groot om, uit naam van dat volk, de vrijheid van individuen te beknotten. Waar de macht groot is en ongecontroleerd, ligt dat gevaar altijd op de loer. Dat is zo als de macht in handen van één individu berust en is niet anders als de macht bij velen ligt. Daarom moet de macht van de overheid duidelijk worden afgebakend en ingeperkt. Dit moet gebeuren op basis van een grondwet en van daartoe opgezette instellingen, en veronderstelt transparante wetten en procedures, onafhankelijke rechtbanken, de scheiding der machten, directe verkiezingen van de gezagsdragers en een beleid dat responsief is.

De rechten van de individuen dienen in de grondwet te worden beschreven en beschermd. Constant somt ze op: niemand heeft het recht een ander zonder eerlijk proces van zijn vrijheid te beroven, diens vrije meningsuiting te beperken, diens religieuze vrijheid te beknotten, te verbieden dat hij zich met anderen verenigt, zijn eigendom afhandig te maken. Het eigendomsrecht is de basis van alle vrijheden. Wie toelaat dat de overheid zich andermans bezit toe-eigent, zelfs al gebeurt dat in naam van het algemeen belang, ondergraaft de andere vrijheden. Niet alleen omdat het dankzij het eigendomsrecht is dat we als samenleving vooruitgang boeken en van de beschaving kunnen genieten, maar ook omdat het door het eigendomsrecht is dat we daadwerkelijk de andere vrijheden kunnen uitoefenen. Wie van een ander afhankelijk is, kan zich immers niet in vrijheid ontplooien. Om die reden wil Constant

¹³ Stephen Holmes, *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, New Haven, Yale University Press, 1984.

het stemrecht ook voorbehouden voor de eigenaars, omdat alleen zij onafhankelijk zijn.

Constant wil de overheidstaken beperken tot het garanderen van de binnenlandse veiligheid en het afweren van buitenlandse agressors. De overheid hoeft niets te bevorderen of af te remmen, moet geen eerbewijzen uitdelen of banvloeken uitspreken: dat zijn zaken waar de samenleving zelf wel voor zorgt. Hoe minder de wetgever tussenkomt, hoe minder kwaad hij kan aanrichten. De overheid onthoudt zich ook best van inmenging in de economie. Ze moet de vrijheid van arbeid garanderen en ze mag niet verbieden dat de arbeiders zich organiseren. Ze moet voorrechten en monopolies afschaffen en erover waken dat producenten niet samenspannen om zich op kosten van consumenten te verrijken; vrije concurrentie zal tot betere producten en lagere prijzen leiden.

De overheid dient de vrijheid van eredienst te waarborgen, maar mag zich niet bemoeien met wat mensen geloven. Elke overheidstussenkomst in religieuze kwesties berokkent schade. De overheid benoemt de vertegenwoordigers van de geloofsgemeenschappen beter niet, dat zet alleen maar kwaad bloed. Het is niet aan de overheid te bepalen welke geloofsovertuigingen wel en niet worden getolereerd. Net het veelvoud aan geloofsgroepen is goed voor de religies: het maakt dat ze zich moeten inspannen om aanhangers te overtuigen. Het geloof moet ook niet, omdat het nuttig zou zijn voor de samenleving, van overheidswege worden gesteund. Daarmee bewijst men het geloof geen dienst: dan wordt het afhankelijk van het nut dat het oplevert en wordt het middel in plaats van doel. Zo zal de religie uiteindelijk ontwaarden en onderwerp van strijd worden.

Deze opvattingen maken duidelijk dat Constant in het klassiek-liberale kamp thuishoort. Maar in zijn werk klinken ook andere geluiden.¹⁴ Zo laat Constant zich regelmatig bijzonder kritisch uit ten aanzien van het utilitarisme en de doctrine van het welbegrepen eigenbelang, die burgers ertoe brengen het despotisme te tolereren, zolang hun mercan-

¹⁴ Biancamaria Fontana, 'Introduction', in Benjamin Constant, *Political Writings*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 27.

tiele belangen maar veilig zijn gesteld. Mensen, meent Constant, hebben niet alleen nood aan de deugden als huiselijk geluk, rust en kalmte, aan de mogelijkheid om hun eigen private genoegens na te streven. Mensen werden door de natuur ook van andere, meer publieke, meer nobele en moreel meer hoogstaande capaciteiten voorzien. In een samenleving waar handel en industrie de toon zetten, kunnen die capaciteiten echter niet tot ontplooiing komen, omdat mensen nooit worden aangesproken op waarden als opofferingszin, plichtsbesef en edelmoedigheid. Maar een samenleving, meent Constant, kan niet functioneren zonder die waarden. Een samenleving, argumenteert hij in *De L'esprit de conquête et de l'usurpation* (1813), heeft gedeelde overtuigingen nodig en een gedeelde moraal. Om die reden bepleit Constant in *De la liberté des anciens comparée à celle des modernes* (1819) de democratie als tegenkracht, en maakt hij het bevorderen van burger- en gemeenschapszin tot een opdracht voor de instellingen. Zo zullen de burgers zich ten volle kunnen ontwikkelen en al hun capaciteiten tot ontplooiing brengen.

Dat samengaan in Constants denken van die verschillende vrijheidsopvattingen en van de verbinding van vrijheid met zelfontwikkeling en ontplooiing, is niet zo eenvoudig te verklaren. De Dijn ziet hierin een restant van het achttiende-eeuws republikeinse liberalisme.¹⁵ Dat is mogelijk, maar er is ook een andere verklaring denkbaar. Zo wijst Vincent op de invloed van het romantisme en vooral dan van de ontdekking en cultivering van het unieke zelf.¹⁶ Constant stond in contact met de Duitse vroeg-romantici. Hij was vertrouwd met het werk van Schleiermacher, Fichte, Schlegel, Herder en Schiller en deelde zonder de minste twijfel hun aversies ten aanzien van 'de geest van de achttiende eeuw', ten aanzien van de conventies, de gemaaktheid en de calculerende houding die 'edele ideeën en genereuze emoties' zeldzaam maakt.¹⁷

Volgens Holmes zou er echter een duidelijke scheiding lopen door

¹⁵ Annelien De Dijn, *French Political Thought from Montesquieu to Tocqueville. Liberty in a Levelled Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 101.

¹⁶ Steven K. Vincent, 'Benjamin Constant, the French Revolution, and the Origins of French Romantic Liberalism', in *French Historical Studies*, 23, 4, 2000, 607-637.

¹⁷ Biancamaria Fontana, 'Introduction', in Benjamin Constant, *Political Writings*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 25.

het oeuvre van Constant: de invloed van de romantiek zou wel te vinden zijn in het literaire werk, zoals in de roman *Adolphe* (1816), maar niet in de politieke geschriften.¹⁸ Volgens Holmes speelt hier de ervaring van de Franse Revolutie: Constant wantrouwt demagogen die de emoties bespelen. Bovendien staat Constant, die gezien heeft wat de napoleontische oorlogen hebben aangericht, afkerig van de verheerlijking van het krijgersbestaan, waaraan de Duitse romantici zich wel eens schuldig maken. En bovendien is er, stelt Holmes, het gegeven dat Constant een man is van de politieke praktijk; dat maakt hem te nuchter om zich te laten meeslepen door de sentimenten. Fontana vindt die argumenten weinig overtuigend en meent dat Holmes Constant het scepticisme en de distantie van latere generaties toeschrijft.¹⁹

Het is interessant Constants liberalisme te vergelijken met dat van zijn generatiegenoot, de liberale staatsman en taalwetenschapper Wilhelm von Humboldt (1767-1835). Ook bij von Humboldt vinden we dat samengaan van die verschillende vrijheidsopvattingen en van de associatie van vrijheid met zelfontwikkeling en ontplooiing.²⁰ Het doel van het leven, stelt von Humboldt, bestaat erin onze talenten te ontdekken en ze ten volle te ontplooiën. Mensen kunnen zichzelf vervolmaken door zich voortdurend te ontwikkelen. Het concept *Bildung*, volgens Doering ontleend aan Rousseau's pedagogische geschriften, staat centraal in zijn denken: door aan onszelf te werken, ontwikkelen we onze persoonlijkheid.²¹ Het doel van de *Bildung* ligt niet buiten het individu: het gaat

¹⁸ Stephen Holmes, *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, New Haven, Yale University Press, 1984, 156-157.

¹⁹ Biancamaria Fontana, 'Introduction', in Benjamin Constant, *Political Writings*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 4.

²⁰ Andrew Valls, 'Self-development and the liberal state: The cases of John Stuart Mill and Wilhelm von Humboldt', in *The Review of Politics*, 61, 2, 1999, 251-274; Christoph Wulf, 'Perfecting the Individual: Wilhelm von Humboldt's concept of anthropology, Bildung and mimesis', in *Educational Philosophy and Theory*, 35, 2, 2003, 241-249; Detmar Doering, 'Wilhelm von Humboldt et les origines du libéralisme allemand', in Philippe Nemo en Jean Petitot (reds.), *Histoire du libéralisme en Europe*, Parijs, Presses Universitaires de France, 2006, 859-880; Edmund Fawcett, *Liberalism. The Life of an Idea*, Princeton, Princeton University Press, 2014.

²¹ Detmar Doering, 'Wilhelm von Humboldt et les origines du libéralisme allemand', in Philippe Nemo en Jean Petitot (reds.), *Histoire du libéralisme en Europe*, Parijs, Presses Universitaires de France, 2006.

niet om het voorbereiden op het uitoefenen van specifieke functies of taken in de samenleving. Bildung is een proces zonder vastgelegd einddoel. Het gaat niet om één of ander essentialistisch ‘worden wie je bent’, maar om de voortdurende ontwikkeling van de capaciteiten. Bildung is dan ook nooit voltooid: het veronderstelt levenslang, continu en in wisselwerking met de buitenwereld werken aan de eigen persoon.

Von Humboldt meent echter dat het geen taak van de overheid is de ontwikkeling van de burgers te bevorderen. De overheid beperkt zich best tot het vrijwaren van orde en veiligheid en het garanderen van de gewetensvrijheid. Opgelegde Bildung zou ook niet werken: het zou de beoogde zelfontplooiing in de weg staan. Een overheid die zich tot doel stelt de samenleving te ontwikkelen zal, als die samenleving daar niet klaar voor is, alleen maar gelijkvormigheid en afhankelijkheid oogsten. De overheid moet zich dus terughoudend opstellen en de burgers toelaten zich naar eigen goeddunken te ontplooiën. De overheid kan dan ook best klein zijn, neutraal en tolerant: dat zijn de geschikte voorwaarden voor de ontwikkeling van burgers en samenleving.

De gelijkensis met Constant is onmiskenbaar. Bij beiden is er enerzijds de zorg voor de inperking van de sfeer van de overheid en voor de vrijwaring en uitbreiding van de sfeer die het individu tot zijn beschikking heeft. Anderzijds is er het gedeelde vertrouwen dat mensen het vermogen hebben zich te ontplooiën en al hun capaciteiten te ontwikkelen. Bij beiden lopen die vrees en dat vertrouwen door elkaar, zonder dat zulks spanningen of problemen lijkt te veroorzaken. Bij latere generaties liberalen zal dat anders zijn.

Mill en de Molinari over vrijheid en ontwikkeling

De invloed van von Humboldt op de Britse liberale denker John Stuart Mill (1806-1873) is overduidelijk. Zo ontleent Mill het motto van *On Liberty* (1859), zijn wellicht belangrijkste werk, aan de in 1854 als *The Limits of State Action* verschenen vertaling van von Humboldts *Ideen zu einem Versuch, die Gränzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen*. Dat motto spreekt overigens voor zich: ‘The grand leading principle, towards which every argument unfolded in these pages directly con-

verges, is the absolute and essential importance of human development in its richest diversity'. Belangrijker nog is dat Mill zijn pleidooi voor de individuele vrijheid nadrukkelijk opbouwt vanuit een ontplooiingsperspectief. Vrijheid is cruciaal vanuit het oogpunt van de beschaving en de ontwikkeling. Van vrije meningsuiting, van het experimenteren met verschillende levensvormen en van de botsing der ideeën, worden we als burger en als samenleving beter. Vrijheid is bij Mill dan ook niet zo vrijblijvend: ze heeft tot doel de ontplooiing te dienen.

Interessant is dat de betekenis van het aan Humboldt ontleende concept 'ontwikkeling' bij Mill een subtiele betekenisverschuiving ondergaat. Dit wordt nog het duidelijkst door de metafoor die Mill gebruikt: 'Human nature is [...] a tree, which requires to grow and develop itself on all sides, according to the tendency of the inward forces which make it a living thing.'²² De vergelijking met een boom heeft twee belangrijke implicaties. Ten eerste ligt ontwikkeling dan in onze natuur en is het afremmen van die ontwikkeling dus onnatuurlijk. Ten tweede krijgt ontwikkeling plots ook een welbepaald einddoel: onze natuur verwezenlijken. Door die betekenisverschuiving krijgt het concept consequenties die Constant en Humboldt er niet aan verbonden. Als immers ontwikkeling, zoals Mill laat verstaan, het doel van mens en samenleving moet zijn, dan roept dit onvermijdelijk vragen op als: zijn alle vormen van ontwikkeling evenwaardig? Moeten we de gewenste vormen ervan ook actief, bij onszelf en bij anderen, bevorderen? Moet dat ook een taak van de overheid zijn?

Mill onderscheidt inderdaad activiteiten van hogere en lagere orde en maakt duidelijk dat het nastreven van hogere vormen verkieslijk is, zowel voor het individu als voor de samenleving. Daar laat hij in *Utilitarianism* geen misverstand over bestaan: 'it is better to be a human being dissatisfied than a pig satisfied; better to be Socrates dissatisfied than a fool satisfied.'²³ Bovendien is Mill, in tegenstelling tot von Humboldt, er wel van overtuigd dat de overheid het zelfontwikkelingsproces

²² John Stuart Mill, *On Liberty*, Londen, Penguin Press, 1985/1859, 123.

²³ John Stuart Mill, 'Utilitarianism', in Alan Ryan, John Stuart Mill and Jeremy Bentham, *Utilitarianism and Other Essays*, Londen, Penguin Press, 1987/1863, 260.

van mensen minstens kan steunen. De overheid kan, meent Mill in de *Principles of Political Economy*, door gericht beleid dat proces op gang brengen. Hij is niet blind voor de door von Humboldt gesignaleerde gevaren van afhankelijkheid en gelijkvormigheid, maar is bereid dat risico te nemen: 'When the condition of any one is so disastrous that his energies are paralysed by discouragement, assistance is a tonic, not a sedative.'²⁴ Mill heeft trouwens een positiever beeld van de staat dan Constant en von Humboldt. Terwijl voor hen de taak van de liberalen er vooral in bestond de vrije ruimte van de individuen te vergroten, wil Mill de publieke sector meer handelingsruimte geven. Zo ziet hij er geen graten in dat de overheid zelf bijstand en onderwijs voorziet. Zolang er voldoende ruimte wordt gelaten voor privé-initiatief, blijft de vrijheid gegarandeerd, oordeelt Mill.²⁵

De consequenties die Mill verbindt aan het door Constant en von Humboldt geïntroduceerde ontplooiingsconcept, worden zeker niet gedeeld door alle liberalen van zijn generatie. Dat wordt duidelijk als we hem naast een uitgesproken pleitbezorger van een andere interpretatie positioneren. De van huis uit Belgische, maar in Parijs werkzame econoom Gustave de Molinari (1819-1912), wierp zich op als de bewaker van de klassiek-liberale erfenis. De Molinari behoorde tot de zogeheten 'School van Parijs', een groep liberale economen en publicisten, waarvan de bekendste wellicht Frédéric Bastiat was, die vrijhandel en de afzijdigheid van de overheid in het economische leven bepleitten. De Molinari is vandaag het meest gekend voor zijn *Les Soirées de la Rue Saint-Lazare* (1849), waarin hij onder meer de overheidstaken wil terugbrengen tot binnenlandse en buitenlandse veiligheidsvoorziening en waarin hij argumenteert dat zelfs die taken eigenlijk efficiënter door privéondernemingen kunnen worden verricht.²⁶

²⁴ John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, Londen, Penguin Press, 1985/1848, 334.

²⁵ John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, Londen, Penguin Press, 1985/1848, 307.

²⁶ In het Nederlands: Gustave de Molinari, *De avonden in de Rue Saint-Lazare*, vertaald en ingeleid door Patrick Stouthuysen, Brussel, ASP, 2014. Oorspronkelijk: *Les Soirées de la Rue Saint-Lazare*, Parijs, Guillaumin, 1849.

De overheid, meent de Molinari, mag geen enkele vorm van subsidie of erkenning verlenen en heeft zich niet te bemoeien met hoe mensen leven of in hun onderhoud voorzien, met wat ze geloven of denken. Elke vorm van overheidstussenkomst is altijd een vorm van vrijheidsbeperking. Overheidstussenkomst veronderstelt altijd één of andere vorm van inperking of schending van andermans vrijheid. Elke inperking van het eigendomsrecht is vrijheidsbeperking, ook wanneer dat gebeurt in naam van het algemeen belang. De markt fungeert op basis van natuurlijke wetten, poneert de Molinari. Als we die respecteren, zullen vrijheid en welvaart het gevolg zijn; verstoren we ze, dan zijn despotisme en armoede ons deel.

De Molinari heeft ook kennis genomen van wat Constant over vrijheid en ontwikkeling schreef. Mill, zagen we, vindt het tot ontwikkeling brengen van de menselijke persoon zo belangrijk, dat overheidstussenkomst, en dus bij momenten een inperking van de negatieve vrijheid, gerechtvaardigd is. De Molinari komt tot het tegenovergestelde besluit: als we de vrijheid willen bewaren, dan moeten we de idee loslaten dat we iets kunnen zeggen over, of doen voor, de zelfontwikkeling van anderen. We vertrouwen beter op het welbegrepen eigenbelang van individuen. De mens is, stelt de Molinari, een fysiek, moreel en intellectueel wezen. Mensen kunnen zich dus vanuit die drie gezichtspunten ontwikkelen. Als ze hun morele en intellectuele krachten verwaarlozen ten voordele van de fysieke, dan brengen ze zichzelf morele en intellectuele schade toe. Als ze de fysieke krachten verwaarlozen ten voordele van de morele en de intellectuele, dan brengen ze zichzelf fysieke schade toe. In beide gevallen zullen ze pijn voelen en die vervolgens trachten te vermijden; dat is immers hoe mensen functioneren: ze trachten pijn te vermijden en plezier te vergroten. Religie en moraal kunnen mensen erop wijzen hoe ze een gebalanceerd leven moeten leiden; de overheid hoeft zich daar niet mee te bemoeien. Mensen weten uiteindelijk zelf wel wat goed voor ze is, of leren dat alleszins snel als ze met de gevolgen worden geconfronteerd. Vervolgens zal welbegrepen eigenbelang ze in de voor hen meest wenselijke richting sturen.

Slot

Constant en von Humboldt introduceerden het concept zelfontwikkeling in het liberale denken. Dat concept gaat bij hen probleemloos samen met een klassiek-liberale vrijheidsopvatting en met een daarvan afgeleide kijk op de rol van de overheid, de positie van het individu en het belang van eigendom. Voor de volgende generatie is dat niet meer het geval. Bij Mill veronderstelt het ontplooiingsideaal nadrukkelijk een activistische staat die, met het oog op het vergroten van de positieve vrijheid, de individuele handelingsruimte en dus de negatieve vrijheid mag inperken. Ook de Molinari ervaart het samengaan van vrijheid en zelfontwikkeling als problematisch, maar kiest nadrukkelijk voor het onverkort vasthouden aan de negatieve vrijheden, zelfs als dat ten koste gaat van het ontplooiingsstreven. Terwijl Constant en von Humboldt zich nog op de tweesprong bevonden, lijken Mill en de Molinari vervolgens elk een andere weg te hebben gekozen.

De introductie van de romantische noties van 'zelfontwikkeling' en 'ontplooiing' bracht een onbedoelde dynamiek op gang. Ideeën hebben dan ook altijd de neiging een eigen leven te beginnen leiden; begrippen worden steeds opnieuw geïnterpreteerd, van betekenissen voorzien en op hun mogelijke consequenties getoetst. Dat is wat volgende generatie liberale denkers, net als Mill en de Molinari, zijn blijven doen. Dat is ook wat in de meer recente periode auteurs als enerzijds Friedrich von Hayek en Robert Nozick en anderzijds John Rawls, Amartya Sen en Martha Nussbaum deden. De wegen van klassieke en moderne liberalen kruisen elkaar vandaag nog slechts zelden. De enen staan voor de negatieve vrijheden en een kleine overheid, ook als daarvoor een prijs moet worden betaald in termen van het tot ontwikkeling brengen van de menselijke capaciteiten. De anderen willen die capaciteiten tot ontwikkeling brengen, desnoods ten koste van de inperking van de negatieve vrijheden en met aanvaarding van een uitdijende overheid. Benjamin Constant deelde de aspiraties van zowel de klassieke als de moderne liberalen. Dat lijkt vandaag niet meer te kunnen.

Benjamin Constant tussen oorlog en vrede

Gedachten over de geest van verovering in de moderne tijd

Raymond Kubben ¹

*'Homme d'un autre monde, cessez d'en dépouiller celui-ci.'*²

Inleiding

Wie leefde, werkte en dacht op het moment dat Revolutionair Frankrijk het voortouw nam in de transitie van de Europese samenlevingen naar de moderniteit en de grootsheid van het *Empire* maakte, kwam niet om internationale vraagstukken heen. Vanaf het prille begin ging de Franse Revolutie niet alleen om de politieke, sociale en

¹ Deze bijdrage is op persoonlijke titel geschreven.

² Benjamin Constant, *De l'esprit de conquête et de l'usurpation dans leurs rapports avec la civilisation européenne* (hierna: *ECU*), Hanover-Parijs, 1813-1814, 132. Voor deze bijdrage is gebruik gemaakt van de uitgaven van Biancamaria Fontana in de *Cambridge Texts in the History of Political Thought* – Biancamaria Fontana (red.), *Political Writings*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003 – en Éphraïm Harpaz (red.), *Benjamin Constant – De l'esprit de conquête et de l'usurpation dans leurs rapports avec la civilisation européenne*, Parijs, Flammarion, 1986. Hierna wordt, tenzij anders vermeld, naar de Franse tekst verwezen.

economische hervorming van Frankrijk zelf, maar ook om de Europese orde.³ Wat betekenden de verlichtingsidealen voor een Europa dat nog geen anderhalve eeuw tevoren verscheurd werd door bloedige godsdienstoorlogen? Zouden grote republieken en monarchieën vreedzaam naast elkaar kunnen bestaan? Zeker vanaf het begin van de Revolutio-naire Oorlogen in 1792 stelde de internationale praktijk het revolutionaire regime in Parijs voor prangende vragen van internationale aard. Moest de Europese orde radicaal omvergeworpen worden om de veiligheid van republikeins Frankrijk te kunnen waarborgen? Mocht in andere landen ingegrepen worden om daar ook de revolutie te bewerkstelligen? Had het zin om vrede te sluiten met Europa's monarchen?⁴ Vanaf december

³ Zie David Armstrong, *Revolution and World Order. The Revolutionary State in International Society*, Oxford, Oxford University Press, 1993; Jules Basdevant, *La Révolution française et le Droit de la Guerre continentale*, Parijs, Larose, 1901; Marc Belissa, *Fraternité universelle et intérêt national. Les cosmopolitiques du droit des gens*, Parijs, Kimé, 1995; Marc Belissa, *Repenser l'ordre européen (1795-1802). De la société des rois aux droits des nations*, Parijs, Kimé, 2006; Marc Belissa, 'Révolution française et ordre international', in Marc Belissa en Gilles Ferragu (reds.), *Acteurs diplomatiques et ordre international XVIIIe-XIXe siècle*, Parijs, Kimé, 2007, 31-54; Marc Belissa en Patrice Leclercq, 'The revolutionary period, 1789-1802', in Anja Hartmann en Beatrice Heuser (reds.), *War, Peace and World Orders in European History*, Londen, Routledge, 2001, 203-213; Marc Dufraisse, *Histoire du Droit de Guerre et de Paix de 1789 à 1815*, Parijs, LeChevalier, 1867; Jacques Godechot, *La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde de 1789 à 1799*, Parijs, Aubier-Montaigne, 1983; Chimène Keitner, *The Paradoxes of Nationalism. The French Revolution and Its Meaning for Contemporary Nation Building*, New York, State University of New York Press, 2007; François Laurent, *Histoire du Droit des Gens et des Relations Internationales, Tome XIII: La Révolution française*, Parijs, Lacroix-Verboeckhoven et Cie, 1867; Ernest Nys, 'La Révolution Française et le Droit International', in Ernest Nys, *Études de Droit International et de Droit Politique*, Brussel-Parijs, A. Castaigne, 1896, 318-406; Peter Onuf en Nicholas Onuf, *Federal Union, Modern World. The Law of Nations in an Age of Revolutions 1776-1814*, Madison, Madison House, 1993; Anna Maria Rao, 'Républiques et Monarchies à l'époque révolutionnaire: une diplomatie nouvelle?', in *Annales historique de la Révolution française*, vol. 66, 1994, no. 296, 267-278; Robert Redtslob, 'Völkerrechtliche Ideen der französischen Revolution', in *Festgabe für Otto Mayer*, Aalen, Scientia Verlag, 1974, 273-301.

⁴ Zie Jeremy Black, *From Louis XIV to Napoleon. The Fate of a Great Power*, Londen, Routledge, 1999; Jeremy Black, *European International Relations 1648-1815*, New York, Palgrave, 2002; Tim Blanning, *The French Revolutionary Wars 1787-1802*, Londen-New York, Edward Arnold Publishers, 1996; Jean-Pierre Bois, *De la paix des rois à l'ordre des empereurs 1714-1815*, s.l., Points, 2003; André Fugier, *Histoire des relations international IV La Révolution française et l'Empire napoléonien*, Parijs,

1799 kwamen daar de vragen bij gerelateerd aan de opkomst van de bonapartistische autocratie en aan een keizerschap dat steeds meer een supranationaal karakter aannam en vrijwel het volledige continent aan zich onderwierp.⁵

Deze vragen domineerden het publieke debat over buitenlands beleid en internationale betrekkingen in het Frankrijk waar Benjamin Constant zich in 1795 vestigde en aan een politiek leven begon. Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat deze vragen ook zijn werk niet onberoerd lieten. Een coherente standpuntbepaling ten aanzien van de politieke en constitutionele orde van zijn nieuwe vaderland zou onvolledig geweest zijn, als Constant niet ook aandacht had besteed aan internationale politiek.

In deze bijdrage staat een van zijn werken uit de nadagen van het *Empire* en de tijd van de restauratie van de Bourbon-monarchie centraal: *De l'esprit de conquête et de l'usurpation*. Daarbij wordt ingegaan op Constants visie op oorlog met het oogmerk van verovering vanuit zijn notie van de veranderlijke tijdsgeest.⁶ Ook komt het positieve verband

Hachette, 1954; Raymond Guyot, *Le Directoire et la Paix de l'Europe des Traités de Bâle a la deuxième coalition 1795-1799*, Parijs, Alcan, 1911; Emile Lousse, *Diplomatieke geschiedenis sedert 1792*, Leuven, De Vlaamse Drukkerij, 1951; Steven Ross, *European Diplomatic History 1789-1815. France against Europe*, Malabar, Robert Krieger Publishing, 1981; Paul Schroeder, *The Transformation of European Politics 1763-1848*, Oxford, Clarendon, 1994; Albert Sorel, *L'Europe et la Révolution Française*, 8 delen, Parijs, Plon-Nourrit, 1885-1904.

⁵ Zie Michael Broers, *Europe under Napoleon 1799-1815*, Londen, Hodder Arnold Publication, 1996; Geoffrey Bruun, *Europe and the French Imperium 1799-1814*, New York, Harper&Row, 1965; Harold Deutsch, *The Genesis of Napoleonic Imperialism*, Cambridge, Harvard University Press, 1938; Roger Dufraisse en Michel Kerautret, *La France napoléonienne. Aspects extérieurs 1799-1815*, Parijs, Seuil, 1999; Philip Dwyer (red.), *Napoleon and Europe*, Harlow, Longman, 2001; Pieter Geyl, *Napoleon: voor en tegen in de Franse geschiedschrijving*, Amsterdam-Brussel, 1946; Alfred Herrmann, *Der Aufstieg Napoleons. Krieg und Diplomatie vom Brumaire bis Lunéville*, Berlijn, Mittler, 1912; Frederick Kagan, *Napoleon and Europe 1801-1805. The End of the Old Order*, Cambridge, Da Capo Press, 2006; Armand Lefebvre, *Histoire des Cabinets de l'Europe pendant le Consulat et l'Empire 1800-1815*, Parijs, Amyot, 1866; Thierry Lentz (red.), *Napoléon et l'Europe. Regards sur une politique*, Parijs, Fayard, 2005; Sorel, 1885-1904; Stuart Woolf, *Napoleon's Integration of Europe*, Londen, Routledge, 1991; Donald Wright, *Napoleon and Europe*, Harlow, Longman, 1984.

⁶ Steven K. Vincent, *Benjamin Constant and the Birth of French Liberalism*, New York, Palgrave, 2011, 156-157 en 206.

tussen internationale handel en vrede aan de orde, worden Constants gedachten over de interne en externe effecten van veroveringsoorlogen in de moderne tijd – onder andere op vrije instituties – besproken en wordt Constants afwijzing van de verbinding tussen verovering en uniformiteitdrang belicht vanuit zijn positie van liberaal pluralisme. Ten slotte komt Constants bespreking van de *usurpation* in relatie tot oorlogszucht aan bod.

Denker in oorlogstijd

In het voorwoord bij de derde editie van *De l'esprit de conquête et de l'usurpation* – eind april 1814 verschenen in Parijs – riep Constant zijn lezers nadrukkelijk op om het werk in relatie tot de omstandigheden van die tijd te lezen.⁷ Constants geschriften van 1814-1815, *De l'esprit de conquête* in het bijzonder, zijn inderdaad niet los te zien van de internationale context waarin hij leefde en werkte.

Sinds het voorjaar van 1792 was er vrijwel onafgebroken oorlog gevoerd. Bovendien was bij die oorlogen geen sprake van de concentratie van oorlogshandelingen in bepaalde grenszones. Zoals bekend hadden de revolutionaire en later keizerlijke legers zich van Lissabon tot Moskou en van Caïro tot Den Helder begeven. Zowel militair als politiek hadden de krijgshandelingen de Europese orde op zijn grondvesten doen daveren en op veel plaatsen was de bestaande orde ingestort. Het zou te gemakkelijk zijn de democratische revolutionaire beweging⁸ of Napoleon alleen als schuldige aan te wijzen. De Amerikaanse historicus Paul Schroeder heeft op overtuigende wijze aangetoond dat de achttiende-eeuwse Europese orde al sterk onder druk stond voordat de Parijzenaars de Bastille bestormden.⁹ De Frans-Oostenrijkse alliantie van 1756 had voor enkele rustige decennia in West-Europa gezorgd, maar de opkomst van Groot-Brittannië, Pruisen en Rusland in combinatie met het zichtbaar wordende verval van het Ottomaanse Rijk hadden

⁷ ECU, 237.

⁸ Robert Palmer, *The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America 1769-1800*. 2 dln., Princeton, Princeton University Press, 1959-1964.

⁹ Schroeder, 1996.

het evenwicht in Europa al verstoord. De Franse Revolutie bracht weinig meer dan de spreekwoordelijke vonk in het kruitvat, het einde van de Frans-Oostenrijkse entente en de vestiging van de Franse militaire hegemonie in West-Europa. De successen van de revolutionaire legers resulteerden in een herschikking van de verhoudingen in West-Europa met de annexatie van het Rijnland en de Oostenrijkse Nederlanden, en met de omvorming van de Verenigde Nederlanden, de Zwitserse Confederatie en Noord-Italië tot zogenaamde zusterrepublieken, die door verdragen van defensieve en offensieve alliantie met de Franse Republiek verbonden werden.¹⁰ De veiligheidspolitiek van de Franse Republiek vroeg vanwege de veronderstelde, inherente oorlogszucht en vijandigheid van de Europese monarchen om het uitbreiden van de Franse invloedssfeer en het elimineren van de Oostenrijkse en Britse aanwezigheid aan Frankrijks grenzen.¹¹ Het *Directoire* (1795-1799) wist deze doelstellingen te verwezenlijken ondanks de aanvankelijke tegenslagen van de Tweede Coalitieoorlog (1799-1802). Na een korte gevechtspauze, mogelijk gemaakt door de Vrede van Lunéville met Oostenrijk (9 februari 1801)¹² en de Vrede van Amiens met Groot-Brittannië (27 maart 1802),¹³ klom Frankrijk tijdens het Consulaat (1799-1804) en het *Empire* (1804-1814) op tot een continentale dominantie. Na de Oostenrijkse en Pruisische nederlagen van 1805-1806 controleerde Napoleon Duitsland

¹⁰ Willem Frijhoff, Catrien Santing, Niek van Sas en Hans de Valk (reds.), *Atti del convegno internazionale Repubbliche Sorelle. Istituto Olandese a Roma 13-16 maggio 1998*, Assen, Van Gorcum, 2002; Godechot, 1983; Jean-Louis Harouel, *Les Républiques sœurs*, Parijs, Presses Universitaires de la France, 1997; Beatrix Jacobs, Raymond Kubben en Randall Lesaffer (reds.), *In the Embrace of France. The Law of Nations and Constitutional Law in the French Satellite States of the Revolutionary and Napoleonic Age (1789-1815)*, Baden-Baden, Nomos Verlag, 2008; Raymond Kubben, *Regeneration and Hegemony. Franco-Batavian Relations in the Revolutionary Era, 1795-1803*, Leiden-Boston, Brill Publishers, 2011; Michel Vovelle, *Les Républiques-sœurs sous le regard de la Grande Nation 1795-1803. De l'Italie aux portes de l'Empire ottoman, l'impact du modèle républicain français*, Parijs, l'Harmattan, 2000.

¹¹ Zie Kubben, 2011, 116-118 en verwijzingen aldaar.

¹² Michel Kerautret (red.), *Les grands traités du Consulat (1799-1804). Documents diplomatiques du Consulat et de l'Empire*, tome 1, Parijs, Nouveau Monde Editions, 2002, 163-171.

¹³ Kerautret, *Les grands traités du Consulat*, 230-241.

en Italië, welke controle resulteerde in een meer radicale territoriale en politieke herordering van Europa. Pruisen en Oostenrijk werden in bondgenootschappen gedwongen. In Duitsland kwam een einde aan het Heilige Roomse Rijk, werden de kerkelijke vorstendommen gesecculariseerd en werden de kleine en middelgrote mogendheden met Frankrijk verbonden in de Rijnbond.¹⁴ De zusterrepublieken (met uitzondering van Zwitserland) en enkele andere staten werden omgevormd tot vazalkoninkrijken, die door familiebanden met de Franse keizer verbonden werden. Het Franse keizerschap begon zich te ontwikkelen tot een supranationale institutie.¹⁵ In juli 1807 werd met Rusland in Tilsit tot een compromis gekomen waarbij de Franse keizer en de Russische tsaar in wezen de heerschappij over Europa verdeelden.¹⁶ De breuk met dat compromis – de directe aanleiding voor de Russische veldtocht – zou, naar later bleek, de implosie van het napoleontische keizerrijk inluiden.¹⁷

Bij veel van dit alles was Constant slechts een toeschouwer. Toen Constant politiek actief werd, waren de grondslagen voor de Franse hegemonie onder het Directoire al gelegd. Gedurende zijn tijd in het *Tribunat* stond het Franse buitenlands beleid vooral in het teken van de vredesonderhandelingen met Oostenrijk en Groot-Brittannië. De napoleontische oorlogen (1803-1814) zat hij in het buitenland uit. Op het moment dat de eerste editie van *De l'esprit de conquête et de l'usurpation* verscheen, verbleef Constant in Duitsland in het gevolg van de Zweedse kroonprins Jean-Baptiste Bernadotte.¹⁸ Het boek is 'te velde' geschreven; de eerste editie verscheen in december 1813 in Hannover. De troepen van de Zesde Coalitie rukten weliswaar al op naar Parijs, maar

¹⁴ Sydney Biro, *The German Policy of Revolutionary France*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1957; Schroeder, 1996, 251-257 en 377-379.

¹⁵ Bijvoorbeeld Schroeder, 1996, 388-395.

¹⁶ Michel Kerautret (red.), *Les grands traités de l'Empire (1804-1810). Documents diplomatiques du Consulat et de l'Empire*, tome 2, Parijs, Nouveau Monde Editions, 2004, 277-290.

¹⁷ Adam Zamoyski, *1812 Napoleon's Fatal March on Moscow*, Londen, Harper Perennial, 2004.

¹⁸ Thierry Chopin, *Benjamin Constant. Le libéralisme inquiet*, Parijs, Michalon, 2002, 16; Harpaz, 1986, 22-23; Dennis Wood, 'Benjamin Constant: Life and Work', in Helena Rosenblatt (red.), *The Cambridge Companion to Constant*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 3-19, daarin 13.

Napoleon was nog aan de macht. Ondanks enkele successen en knappe strategische zetten werd het napoleontische leger na de slag bij Leipzig (16-19 oktober 1813) geleidelijk teruggedrongen en manoeuvreerde het inmiddels op Franse bodem. Pas op 30 maart marcheerden Napoleons tegenstanders Parijs binnen. Een week later deed de keizer troonsafstand en op 11 april sloot hij een verdrag met de coalitiemogendheden waarbij hij voor zichzelf, zijn verwanten en nakomelingen afzag van de Franse kroon in ruil voor het keizerrijk Elba. Toen lag de derde – en eerste Parijse – editie van *De l'esprit de conquête* al op de persen.

Constant was al in de eerste editie optimistisch over de afloop van de strijd. In het voorwoord stelde hij dat terwijl hij de tekst schreef het hele continent weinig meer was dan een grote gevangenis.¹⁹ Uit de tekst spreekt de overtuiging dat die situatie, waarin ook Frankrijk zelf verkeerde, verlaten was. De dageraad voor de vrijheid van de hele wereld was aangebroken – ‘les flammes de Moscou ont été l'aurore de la liberté du monde’²⁰ – en Constant hoopte dat ook Frankrijk zelf daarin mocht delen – ‘Il est permis d'espérer que la France ne sera pas exceptée de la délivrance universelle.’²¹

Tijdens dit intermezzo tussen het begin van het einde en het eigenlijke einde presenteerde Constant zich als de vertegenwoordiger van het Franse volk, aan wie het zwijgen opgelegd was; een volksvertegenwoordiger die illegaal van zijn mandaat beroofd was,²² maar nu weer zijn stem liet horen om te laten zien dat in Frankrijk ook andere opvattingen opgeld deden en dat Frankrijk niet als één man volmondig achter de tiran en veroveraar stond. De ogenschijnlijke unanimiteit van het Franse volk was volgens hem eerder het resultaat van terreur. Zodra de Fransen in hun vrijheid hersteld zouden zijn, zouden zij, Constant was ervan overtuigd, zijn afkeer van het napoleontische bewind openlijk delen.²³ Het Franse volk was gedwongen zich tegen de eigen belangen

¹⁹ ECU, 73.

²⁰ ECU, 73.

²¹ ECU, 73.

²² Op het titelblad van de vierde editie wordt de schrijver geïntroduceerd als ‘Benjamin de Constant-Rebecque, membre du Tribunat, éliminé en 1802, correspondant de la Société royale des sciences de Gottingue.’

²³ ECU, 73-74.

en tegen de eigen natuur in te gedragen, en hoorde strikt onderscheiden te worden van de tiran.²⁴ Hoewel hij moest toegeven dat het Franse volk ook *zijn* geduld getart had,²⁵ presenteerde Constant het Franse volk zo eerder als het eerste slachtoffer van Napoleon dan als de veroorzaker van, of medeplichtige aan de destructieve oorlogen van de voorbije decennia. Jennifer Pitts noemt het pamflet dan ook ‘a brilliant polemic against Napoleon’, maar interpreteert het ook als een bredere aanklacht tegen imperialistische expansie als zodanig.²⁶ Biancamaria Fontana kenmerkt het als ‘a sweeping attack on the emperor’s military regime.’²⁷ Thierry Chopin noemt het boek een ‘livre de combat contre l’empereur et ouvrage de propagande pro-libérale.’²⁸ Tegelijk riep hij het Franse volk op zich te roeren en mee te werken aan het ten val brengen van de tiran om zich zo de vrijheid waardig te tonen en aanspraak te mogen maken op het delen in de herstelde vrijheid.²⁹

Dat was geen gratis betoog. De wraakzucht van de Europese vorsten en volken dreigde zich destijds immers ook tegen Frankrijk en de Fransen te keren. De coalitiemogelijkheden leken vastberaden om de onderlinge eenheid te handhaven en zich niet (weer) door de keizer uit elkaar te laten spelen. Hun optreden en uitlatingen duiden op een continuering van de anti-Franse coalitie na de Franse overgave.³⁰ De vraag naar Frankrijks lot op de korte termijn en zijn positie binnen de nieuwe Europese orde zou weldra beantwoord moeten worden. In de aanloop naar het Congres van Wenen, dus zelfs nog na het herstel van de Bourbon-monarchie, zou de vraag naar de rol van de Franse vertegenwoordiger nog een punt van discussie zijn. Het was aan de diplomatieke vaardigheid van Charles-Maurice de Talleyrand, en de onenigheid tussen de coalitiemogendheden over het lot van Polen en Saksen, te danken dat Frankrijk zijn plaats onder de grootmachten toch mocht

²⁴ *ECU*, 237.

²⁵ *ECU*, 237.

²⁶ Jennifer Pitts, ‘Constant’s Thought on Slavery and Empire’, in Rosenblatt, 2009, 115-145, daarin 118.

²⁷ Fontana, 2003, 11.

²⁸ Chopin, 2002, 16.

²⁹ *ECU*, 73.

³⁰ Schroeder, 1996, 495-509.

innemen.³¹ Tegen die achtergrond waagde Constant een poging om de Franse redelijkheid aan te tonen en de wereld ervan te overtuigen dat die redelijkheid weer naar voren zou komen zodra Napoleon van het toneel verdwenen zou zijn. Ook voor de interne toekomst van Frankrijk was het betoog van belang. Door de schuld van de oorlogen op Napoleon (en de Terreur) te laden, pleitte hij het liberale, revolutionaire programma van 1789 vrij. Zijn pamflet was zo ook een betoog dat Frankrijk niet terug hoefde te keren naar de oude monarchie, maar zowel vreedzaam als op liberale grondslag georganiseerd kon worden. Of, zoals Jennifer Pitts het formuleerde, het pamflet biedt een ‘liberal counter-narrative of post-Revolutionary France.’³²

Oorlog en de geest van de tijd

De l'esprit de conquête is doordrenkt van de gedachte dat de geest van verovering uit de tijd is, en dat de grote veroveraar tegen de tijdsgeest in gehandeld had. Dat is de eerste en belangrijkste zet in de strategie om de keizer als schuldige te isoleren en de vreedzaamheid van het Franse volk na een wisseling in het leiderschap aan te tonen. De invloed van de tijdsgeest op politiek, samenleving en bestuur is een rode draad in Constants werk.³³ De meest bekende manifestatie van dat thema is zijn onderscheid tussen klassieke en moderne vrijheid.³⁴ Ook zijn benadering van oorlog en de actuele oorlogstoestand wordt door het thema van de veranderlijke tijdsgeest gedomineerd.

³¹ F.R. Bridge en Roger Bullen, *The Great Powers and the European States System 1814-1914*, 2de ed., Harlow, Pearson Longman, 2005, 20-34; Schroeder, 1996, 517-548; Adam Zamoyski, *Rites of Peace. The Fall of Napoleon & The Congress of Vienna*, Londen, Harper Press, 2007, 269-272.

³² Pitts, 2009, 120.

³³ Stephen Holmes, ‘The Liberty to Denounce: Ancient and Modern’, in Rosenblatt, 2009, 47-68, daarin 64-65; R. de Ruij, ‘Benjamin Constant (1767-1830)’, in Paul Cliteur, Andreas Kinningen en Gerry van der List (reds.), *Filosofen van het klassieke liberalisme*, Kampen, Kok Agora, 1993, 223-235, daarin 224.

³⁴ Chopin, 2002, 99-103; Holmes, 2009, 47-68; Jeremy Jennings, ‘Constant’s Idea of Modern Liberty’, in Rosenblatt, 2009, 69-91; De Ruij, 230-231; Steven Vincent, 2011, 194-196. Zie ook de bijdrage van Andreas Kinningen aan deze bundel.

Daarin stond Constant niet alleen. Tijdens de debatten in de Nationale Vergadering ter voorbereiding van de grondwet van 1791 was de veroveringsoorlog afgewezen. In de zogenaamde ‘verklaring van de vrede aan de volkeren’ hadden de vroege revolutionairen gezworen dat Frankrijk nooit meer oorlog zou voeren met het oogmerk van verovering.³⁵ Anderzijds was een strikt pacifisme ook de Nationale Vergadering, die weigerde in te stemmen met Franse steun aan Spanje in het conflict met Groot-Brittannië ten aanzien van een incident bij Nootka Sound, al vreemd.³⁶ Het was immers niet de oorlog als zodanig, maar een specifiek oorlogsdoel dat afgewezen werd.

Over de aard van de napoleontische oorlogen zijn bibliotheken vol geschreven. De analyses variëren van een keizer die door de omstandigheden tot voortdurende oorlogsvoering gedwongen of aangezet werd, tot een keizer met groothedswaan die in de voetsporen van Alexander de Grote en Caesar wilde treden.³⁷ Feit is dat de Franse revolutionaire en napoleontische legers er snel in slaagden om de contrarevolutionaire aanval af te wenden en terrein te winnen; tot aan Moskou toe. Feit is ook dat annexaties aanvankelijk beperkt bleven. Buiten de zogenaamde ‘natuurlijke grenzen’ volstonden de revolutionairen met het vestigen van de Franse hegemonie door de creatie van satellietstaten.³⁸ Het was pas onder druk van het lastig via indirecte controle te handhaven Continentaal Stelsel dat keizer Napoleon gebied buiten die ‘natuurlijke grenzen’ onder zijn directe controle bracht.³⁹

Wat Napoleons drijfveren ook geweest mogen zijn, in 1812-1813 stortte alles ineen. Stuk voor stuk verloor de keizer de controle over de onderworpen gebieden. Op dat moment stapte Constant, die vooralsnog

³⁵ Belissa, 1995, 183 en 192; Black, 1999, 155 en 158; Philip Dwyer en Peter McPhee (reds.), *The French Revolution and Napoleon. A Sourcebook*, Londen-New York, Routledge, 2002, 60-61; Jacques Godechot, *La pensée révolutionnaire 1780-1799*, Parijs, A. Collin, 1964, 119-121; Godechot, 1983, 66; Laurent, 1869, 80; Nys, 1896, 362.

³⁶ Blanning, 2007, 616; Schroeder, 1994, 70.

³⁷ Geyl, 1965.

³⁸ Belissa, 2006, 207-220; Jacques Droz, *Histoire diplomatique de 1648 à 1919*, Parijs, Dalloz, 2005, 191; Godechot, 1983, 72; Nys, 1896, 381.

³⁹ Fernand Bertin, *Le blocus continental: ses origines, ses effets*, Parijs, L. Boyer, 1901; Eli Heckscher, *The Continental System: an Economic Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1922.

weinig aandacht aan internationale betrekkingen besteed had, naar voren om de veroveringsoorlog eens en voor altijd af te wijzen – of, beter gezegd, naar het rijk van Clio te verwijzen – en de notoire veroveraar tot ‘man van een andere wereld’ te verklaren.⁴⁰

In *De l'esprit de conquête* stelde Constant zich ten doel om de geest van verovering en *usurpation* te ontmaskeren als kwellingen voor de huidige staat van de mensheid en de moderne beschaving. De centrale argumentatielijn bouwt op de notie dat de wereld veranderlijk is. Wat in het ene tijdperk mogelijk en goed is, is dat niet meer in een ander tijdperk. Het napoleontische project was volgens Constant van begin af aan al uit de tijd; een groot en tragisch anachronisme. De keizer had de veranderlijkheid van de wereld miskend door zijn ambities te enten op de grote voorbeelden uit het verleden zonder zich af te vragen of zulke ondernemingen nog mogelijk zouden zijn.⁴¹ Zijn imperialistisch ideaal was daarmee vooral een historische vergissing in alle betekenissen van dat woord.

Constant erkende dat de vastberadenheid en het genie van een heerser tegen de tijdsgeest in tot kortstondige successen kan leiden, maar uiteindelijk is zo'n project van verovering gedoemd te mislukken omdat het ingaat tegen de stemming, belangen en moraal van zijn tijdgenoten.⁴² Duurzame macht hangt af van harmonie tussen de geest van die macht en de geest van de tijd; een succesvol heerser hoort daarom trouw te zijn en te blijven aan de geest van zijn eigen tijd.⁴³ Ook hier manifesteert zich Constants verzet tegen het neoclassicisme – de neiging om terug te grijpen op voorbeelden uit de oudheid.⁴⁴ Zijn afwijzing van Napoleons Europese politiek past zo in het zich afzetten tegen de oudheid, dat we kennen van zijn befaamde dichotomie van de vrijheid van de ouden en de vrijheid van de moderneren.

⁴⁰ *ECU*, 132.

⁴¹ Fontana, 2003, 48.

⁴² *ECU*, 112; Fontana, 2003, 48.

⁴³ Fontana, 2003, 48-49 (voorwoord bij de vierde druk).

⁴⁴ Fontana, 2003, 18; Marcel Gauchet, 'Liberalism's Lucid Illusion', in Rosenblatt, 2009, 23-46, daarin 29; Harpaz, 1986, 29-31; Jennings, 2009, 73; Steven Vincent, 2011, 208.

Anderzijds toonde Constant hiermee geen principiële pacifisme. Jennifer Pitts heeft Constants benadering getypeerd als ‘moral claims framed in historical terms’.⁴⁵ Zijn afwijzing van de veroveringsoorlog is daardoor niet gebaseerd op tijdloze principes, integendeel. Constant stelde dat de oorlogvoerende volken van de oudheid hun oorlogszucht vooral dankten aan een situatie waarin veel kleine stammen in een klein gebied naast elkaar leefden, en ieders veiligheid gediend was bij militarisme.⁴⁶ Constant nam in zijn eigen tijd evenwel de tegenovergestelde toestand waar. Volken leefden niet meer geïsoleerd van elkaar. Ondanks het bestaan van verscheidene volken met verschillende soorten van sociale organisatie, meende Constant een wezenlijke homogeniteit in volksaard tussen die volken waar te nemen. De volken waren groot genoeg om barbaarse hordes niet meer te hoeven vrezen. De volken waren beschaafd genoeg om oorlog als een last te ervaren. Hun uniforme neiging duidde in de richting van vrede.⁴⁷ Hij voegde daaraan toe dat heersers en regeringen achterliepen op hun volken. De overgeërfde militaire tradities en de fouten van regeringen hinderden zo de neiging tot vrede, maar konden die neiging niet stuiten.⁴⁸ Daarvan getuigden de publieke uitingen over oorlogsvoering van heersers waarin openlijke belijdenis van veroveringsambities vermeden werd. Een regering die militaire glorie als doel zou stellen, zou slechts onwetendheid en gebrek aan respect voor de geest der volken en de tijdsgeest tonen. Die regering zou er duizend jaar naast zitten.⁴⁹ In moderne tijden is het nastreven van militaire glorie volgens Constant geen passende manier meer om nationale grootsheid te versterken of te uiten.⁵⁰

Net als andere klassiek liberalen sloot Constant aan bij het redeneerpatroon van de traditie van de rechtvaardige oorlog, door zijn vertoog te beperken tot de veroveringsoorlog en vormen van gerechtvaardigd

⁴⁵ Pitts, 2009, 116.

⁴⁶ *ECU*, 86.

⁴⁷ *ECU*, 86-87.

⁴⁸ *ECU*, 86.

⁴⁹ *ECU*, 87 en 112.

⁵⁰ *ECU*, 131-132.

geweld wel toe te staan.⁵¹ Dat vertoog staat voor hem los van situaties waarin een volk geweld gebruikt om zijn onafhankelijkheid tegen een aanval te verdedigen. Zo'n volk zou zijn deugdzaamheid tonen door geweld te gebruiken. Dat geweld zou immers voortkomen uit deugden zoals vaderlandsliefde en gevoel voor rechtvaardigheid.⁵² Constant benadrukte meermaals dat hij niet wilde afdoen aan de helden die in alle landen de onafhankelijkheid van hun volken verdedigd hadden.⁵³ Ook benadrukte hij dat de negatieve effecten op de economie, de intellectuele ontwikkeling en morele staat van de bevolking niet optreden bij gebruik van geweld om een agressor te stuiten.⁵⁴ Dwang is dan niet nodig om van burgers soldaten te maken, evenmin als het corrumpen van de bevolking, omdat voor een goede zaak gestreden wordt.⁵⁵ Bovendien is de onderbreking van reguliere economische activiteiten slechts van tijdelijke aard.⁵⁶ In wezen zou niet eens sprake zijn van een oorlog in eigenlijke zin. Constant sloot nationale zelfverdediging zo zelfs uit van zijn oorlogsbegrip.⁵⁷ Hiermee sloot Constant haast naadloos aan bij de opvattingen over oorlog van de revolutionairen van 1789-1791. Ook zij hadden de veroveringsoorlog afgewezen, terwijl ze nationale zelfverdediging toestonden.⁵⁸

Constant erkende voorts dat zelfs veroveringsoorlog niet altijd een kwaad is. In bepaalde fasen van de geschiedenis van de mensheid past oorlog bij de menselijke natuur. In die fasen brengt oorlog goede dingen voort, haalt oorlog het beste in mensen naar voren en bevordert oorlog

⁵¹ Alex Bellamy, *Just Wars From Cicero to Iraq*, Cambridge, Polity Press, 2006; Stephen Neff, *War and the Law of Nations. A General History*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005; Frederick Russel, *The Just War in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 1975. Voor de leer van de rechtvaardige oorlog en het klassiek liberalisme, zie Edwin van de Haar, *Classical Liberalism and International Relations Theory*, New York, Palgrave Macmillan, 2009, 130-131.

⁵² ECU, 84.

⁵³ ECU, 90-91.

⁵⁴ ECU, 96-97.

⁵⁵ ECU, 96-97 en 110-111.

⁵⁶ ECU, 110-111.

⁵⁷ ECU, 84.

⁵⁸ Belissa, 1995, 247 en 251; Black, 1999, 158; Droz, 2005, 177; Godechot, 1983, 64; Lentz, 2005, 407.

maatschappelijke ontwikkeling.⁵⁹ Voorwaarde daarvoor is dat oorlog natuurlijkerwijs voortkomt uit de bestaande toestand en de geest van een volk.⁶⁰ Een volk dat overgaat tot militaire expedities en veroveringen vanuit de bestaande omstandigheden en de volksaard zonder tot verdediging geroepen te zijn, kan volgens Constant nog steeds goede kwaliteiten tonen. Constant haalde daartoe middeleeuwse voorbeelden aan waarin oorlog samenging met eenvoud, loyaliteit, trouw aan afspraken, respect voor een moedige vijand, genade en respect voor een verslagen vijand.⁶¹ Hij trok evenwel in twijfel of de Europese volken in zijn tijd nog zulke deugden in zich verenigden, of de liefde voor oorlog nog echt deel uitmaakte van de volksaard en voortkwam uit de actuele omstandigheden. Een negatief antwoord op die vragen stond volgens Constant gelijk aan de gevolgtrekking dat volken nog enkel in oorlog en verovering geleid konden worden door de bestaande situatie omver te werpen, door de volksaard te corrumperen en door vele kwaden teweeg te brengen.⁶²

Het tijdperk van de handel

Om veroveringsoorlog tot een anachronisme te kunnen verklaren, typeerde Constant zijn eigen tijd als het tijdperk van de handel – ‘*époque du commerce*’.⁶³ Dat tijdperk heeft volgens Constant noodzakelijkerwijs de plaats van het tijdperk van de oorlog ingenomen. Oorlog en handel zijn twee verschillende manieren om te verwerven wat je begeert. Handel is een poging om door onderlinge overeenstemming te verwerven wat niet langer door geweld verworven kan worden. Die manier past bij gelijkwaardige verhoudingen. In situaties van duidelijke machtsasymmetrie zou handel niet kunnen bestaan. Handel is juist noodzakelijk als alternatief voor oorlog omdat de ander niet zwak genoeg is om hem door geweld van goederen te beroven. Handel is dus een alternatief

⁵⁹ *ECU*, 83.

⁶⁰ *ECU*, 83.

⁶¹ *ECU*, 84.

⁶² *ECU*, 84-85, 90 en 103.

⁶³ *ECU*, 87.

voor geweldgebruik en volgt in de tijd daarom noodzakelijkerwijs op oorlog. Oorlog en handel zijn daarmee ook communicerende vaten. Hoe meer de mensheid tot handel neigt, hoe zwakker de neiging om oorlog te voeren wordt.⁶⁴ Hiermee sloot Constant aan bij het perspectief dat geloofde in de beschavende werking van handel.⁶⁵

Het tijdperk van de handel wordt voorts gedragen door het moderne hedonisme. Moderne volken streven er volgens Constant naar rust en luxe te bereiken door nijverheid. Oorlog staat steeds meer op gespannen voet met die doelen.⁶⁶ De lasten en gevaren van oorlog bieden individuen en volken niet langer de voordelen die opwegen tegen de voordelen van vreedzaam werk en reguliere handel. In de oudheid vermocht een succesvolle oorlog wellicht het publieke en private welzijn te verhogen, voor de modernen kost ook een succesvolle oorlog meer dan hij oplevert.⁶⁷ Ook door nieuwe manieren van oorlogsvoering en door nieuwe wapens had het militaire leven volgens Constant zijn aantrekkingskracht verloren.⁶⁸

Constant wees nadrukkelijk oorlog ten behoeve van handelsbelangen af. Handel kwam volgens hem voort uit goede verhoudingen tussen volken.⁶⁹ Oorlog kon voorts nooit in het belang zijn van handel, omdat het een land zijn jeugd ontnemt en arbeidskrachten aan landbouw en nijverheid onttrekt.⁷⁰ Bovendien heeft oorlogsvoering een negatief langetermijneffect op de intellectuele ontwikkeling van de bevolking. Jonge mensen veroordelen tot het beroep van soldaat ontnemt hen de vruchten van hun eerdere opleiding en oorlogszucht ontmoedigt vreed-

⁶⁴ ECU, 87-88 en 222-223.

⁶⁵ Fontana, 2003, 34; Harpaz, 1986, 30; Pitts, 2009, 120. Voor de relatie tussen handel en vrede in het liberalisme als leer van de internationale betrekkingen, zie Scott Burchill, 'Liberalism', in Scott Burchill *et al.* (reds.), *Theories of International Relations*, New York, Palgrave Macmillan, 2005, 55-83, daarin 62-64; Bruce Russett, 'Liberalism', in Tim Dunne, Milja Kurki en Steve Smith (reds.), *International Relations Theories. Discipline and Diversity*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 95-115, daarin 103; Van de Haar, 137-139.

⁶⁶ ECU, 88-91.

⁶⁷ ECU, 88.

⁶⁸ ECU, 89.

⁶⁹ ECU, 104-105.

⁷⁰ ECU, 104.

zame studie.⁷¹ Handel en nijverheid floreren door vrede, terwijl oorlog tot verval van economische voorspoed en de morele neergang van een volk leidt.⁷²

Constant onderbouwde zijn positie met een historische vergelijking waarbij hij de Romeinse republiek afzette tegen moderne samenlevingen. De Romeinse republiek was volgens Constant een primitieve landbouwsamenleving die haar natuurlijke lot gevolgd had door voortdurend tot militaire avonturen over te gaan.⁷³ Die gedragslijn kon in de moderne tijd niet nagebootst worden zonder het eigen volk in het ongeluk te storten omdat de noodzakelijke omstandigheden ingrijpend gewijzigd waren. De eigen onderdanen zouden niet meer in dezelfde mate van de oorlog kunnen profiteren als destijds. Bovendien had handel de aard van oorlog veranderd waardoor handelsnaties inmiddels wel in staat waren om oorlogszuchtige vijanden te weerstaan. Complexe handelsnetwerken hadden de belangen van samenlevingen buiten de grenzen van het eigen grondgebied geplaatst.⁷⁴ Constant waagde het zelfs te stellen dat als de Punische oorlogen in zijn tijd gevoerd waren, Carthago waarschijnlijk gewonnen had. Carthago zou de hoop van de hele wereld aan haar zijde gehad hebben en de actuele gewoonten en tijdsgeest als bondgenoten.⁷⁵ Op het eerste gezicht is dit een onschuldige historische vergelijking. Maar Constants uitspraak wint aan politiek gewicht tegen de achtergrond dat gedurende de revolutionaire en napoleontische oorlogen veelvuldig een parallel was getrokken tussen de Frans-Engelse rivaliteit enerzijds en de tegenstelling tussen Rome en Carthago anderzijds.⁷⁶ Verscholen achter een ogenschijnlijk puur historische vergelijking gaat dus een claim schuil dat Engeland zich aan het hoofd van de tijdsgeest had gesteld en noodzakelijkerwijs als winnaar uit de strijd naar voren moest komen. Wie Rome aan Frankrijk ten voorbeeld stelde, kon niet zegevieren.

⁷¹ *ECU*, 109-110.

⁷² *ECU*, 104 en 109-110.

⁷³ *ECU*, 88.

⁷⁴ *ECU*, 88.

⁷⁵ *ECU*, 89.

⁷⁶ Harpaz, 1986, 29; Sorel, 1885-1904, deel 4, 240-241.

Constant stelde dat een modern volk weinig tot niets bij een veroveringsoorlog te winnen heeft. Anderzijds erkende hij dat een veroveraar precies daarom op korte termijn successen kan boeken. Omdat in de moderne tijd vrede de voorkeur heeft boven oorlog, zal het verzet van aangevallen volken aanvankelijk beperkt zijn. Zij zullen snel bereid zijn om hun vrijheid en een deel van hun rechten op te geven om een einde aan het geweld te maken. Constant – wellicht het gemak waarmee Napoleon de Europese volken had weten te onderwerpen indachtig – meende een paradoxaal verband waar te nemen waarbij de pacifistische instelling van een volk omgekeerd evenredig is aan het initieel succes van zijn veroveraars.

Hij voegde daar evenwel onmiddellijk aan toe dat zo'n succes niets brengt. Het voegt niets toe aan het werkelijke geluk van de veroveraar, noch aan zijn eigenwaarde. De veroveraar kan geen glorie claimen vanwege de algemene afkeer van verovering. Zelfs als het niet geuit zou worden, zou er sprake zijn van een algemeen protest. Het gros van de bevolking zou als zwijgende toeschouwers aan de kant staan. Wat in het verleden als grootse daad gegolden had, zou in de moderne tijd geen sensatie meer kunnen opwekken, omdat mensen op basis van hun gezond verstand zouden beseffen dat die daad niet in hun belang is. Alleen de leiders hebben belang bij een overwinning en zo ontstaat er een morele barrière tussen machthebbers en de massa.⁷⁷ In algemene termen beargumenteerde Constant hier dat de Franse bevolking zich in wezen afzijdig had gehouden van Napoleons ondernemingen en de heroïek en grandeur van het *Empire*. Wederom concentreerde hij de schuld in de keizer en zijn entourage en pleitte hij het Franse volk vrij.

Ten slotte kan in moderne tijden het succes van veroveraars slechts van beperkte duur zijn. Het einde van het succes is onvermijdbaar.⁷⁸ Uiteindelijk zal iedereen zich tegen de veroveraar keren en hij zal geen beroep kunnen doen op rechtvaardigheid, medemenselijkheid, goede trouw en de loyaliteit van bondgenoten omdat hij al die principes zelf

⁷⁷ ECU, 113.

⁷⁸ ECU, 126.

geschonden heeft.⁷⁹ Een volk dat een rijk waaraan alle andere volken onderworpen zijn, nastreeft, roept een universele afkeer over zich af. Daaraan doet niet af dat niet het volk zelf, maar zijn leiders tot een veroveringsoorlog overgegaan zijn.⁸⁰ Constant merkte op dat het onrechtvaardig zou zijn om die universele afkeer tot het volk te richten, omdat een volledig land nooit schuldig kan zijn aan de excessen van zijn leiders – wederom een poging om Frankrijk te distantiëren van de keizer en de volledige verantwoordelijkheid op de laatste af te schuiven – maar hij gaf aan dat uit historische voorbeelden bleek dat volken die slachtoffers van agressie geworden waren, weinig geneigd waren om het onderscheid tussen volk en machthebbers te maken. Constant stelde daarom wederom de vraag hoe het (Franse) volk zelf zou reageren. Midden in de wintercampagne van 1813-1814 sprak hij de verwachting uit dat het (Franse) volk zijn geweten zou laten spreken en zich ook tegen de veroveraar zou keren;⁸¹ een verkapte oproep, of de hoop die de vader was van de gedachte?

De gevolgen van een veroveringsoorlog

In *De l'esprit de conquête* ging Constant uitgebreid in op de gevolgen van oorlog. Hij deed dat vanuit sociologische observaties. Oorlog paste niet meer vanwege veranderde sociale omstandigheden en precies daarom was oorlog zo desastreus in en voor moderne samenlevingen.⁸² Het begaan van het anachronisme van de veroveringsoorlog was voor hem dan ook geen waarde-neutrale daad. Omdat de motieven die mensen voorheen aanzetten tot het tegemoet treden van gevaren en ontberingen, in de moderne tijd verdwenen waren, moest een regering die een volk tot oorlog aan wilde zetten, andere motieven benadrukken; motieven die pasten bij de actuele staat van beschaving.⁸³ In zijn eigen tijd nam Constant twee dominante motieven waar: het verlangen naar genot en

⁷⁹ ECU, 127-128.

⁸⁰ ECU, 126.

⁸¹ ECU, 128-129; Fontana, 2003, 46.

⁸² Chopin, 2002, 102.

⁸³ ECU, 90.

het waarden van zaken op basis van hun nut. Om mensen tot oorlog aan te zetten zou daarop ingespeeld moeten worden waardoor oorlog in een moderne samenleving ook intern desastreus is.

Om haar plannen uit te kunnen voeren, moet een op verovering beluste regering ten minste een deel van de bevolking corrumperen met een militaire geest.⁸⁴ Zo'n militaire geest, die om aan te sluiten bij de drijfveren van een moderne samenleving bouwt op genot en gewin, zou volgens Constant vreselijk zijn.⁸⁵ Constant stelde dat de oorlogszuchtige volken van voorheen niet gedreven werden door winstbejag, maar door nobele motieven bij vlagen vermengd met religie. Oorlog was vooral een uiting van een overvloedige, uit vrijheid voortkomende energie, terwijl buit vooral een bewijs van verworven roem was.⁸⁶ In de moderne tijd zou een militair geslacht echter niet gedreven worden door overtuiging, een hogere zaak en gevoel, maar door eng winstbejag. Het zou de woestheid van een oorlogszuchtige geest combineren met commercieel eigenbelang⁸⁷ en zo een leger van egoïsten voortbrengen. Voor hen zou buit een compensatie of zelfs beloning zijn voor het zelf ondergane leed. Daardoor zouden genade en respect voor zwakkeren en overwonnenen uitgesloten zijn. Hun driften zouden soldaten van de rest van de mensheid scheiden, terwijl ze onderling alleen verbonden zouden zijn door het doel om buit te verwerven.⁸⁸ Legers zouden in de greep komen van een egoïsme dat de sturende rol van het geweten uitschakelt en mensen genadeloos maakt.⁸⁹ Volgens Constant zouden dat de gevolgen zijn van een militaire geest die exclusief gegrond is op eigenbelang.

Constant benadrukte dat die gevolgen zich bij elk modern volk kunnen manifesteren als een veroveringsbeleid enkele generaties voortduurt. Hoe langer dat beleid voortgezet zou worden, hoe meer het de deugden van een moderne samenleving zou uithollen.⁹⁰ Ook hier pleitte hij het Franse volk dus vrij, en wel op twee manieren. In de eerste

⁸⁴ *ECU*, 108.

⁸⁵ *ECU*, 90.

⁸⁶ *ECU*, 92.

⁸⁷ *ECU*, 93.

⁸⁸ *ECU*, 93-95.

⁸⁹ *ECU*, 94.

⁹⁰ *ECU*, 95.

plaats ontkende hij dat de veroveringsdrang specifiek Frans was. In de tweede plaats bood deze gedachtelijn ruimte om te beargumenteren dat Napoleons invloed op het Franse volk te kort van duur was geweest om een modern militarisme over te nemen. Het Franse volk was in essentie ver van de militaire geest gebleven die de keizer had willen opleggen. De vreedzame deugden die de moderne beschaving koestert, hadden zich nog tegen de corrumperende veroveringsdrang kunnen weren. De door het leger getoonde menselijkheid en moed getuigden daar volgens Constant van.⁹¹

Constant zag nog een verder negatief effect van een veroveringsbeleid op soldaten. Zo'n beleid maakt soldaten tot gokkers die bij hun handelingen enkel de korte termijn voor ogen hebben. Zij riskeren elke dag alles wat ze hebben en leven in het moment, in plaats van rekening te houden met toekomstige beloningen. Moreel gedrag heeft volgens Constant evenwel een tijdsperspectief nodig. Moreel gedrag staat of valt namelijk bij het belang dat aan de toekomst gehecht wordt. Bij een soldaat die zijn land verdedigt, is daar sprake van. Hij strijdt slechts voor korte tijd. Zijn hoofddoel is rust, vrijheid en glorie. Hij kijkt als soldaat naar de toekomst en heeft perspectief op een ander leven, terwijl de soldaat die zich het instrument weet van een onverzadigbare veroveraar, slechts de ene oorlog volgend op de andere ziet.⁹²

De militaire geest heeft volgens Constant ook een desastreus effect op de verhouding tussen krijgsmacht en de eigen burgers. Omdat het doel van de soldaten verschilt van dat van de burgerij, verwordt de krijgsmacht tot een gesloten verband dat zich afzondert van de rest van de bevolking. Haar gewoonten en opvattingen gaan strijden met de principes van de bestaande sociale orde en met de vreedzame en geregelde vrijheid.⁹³ Opeenvolgende veroveringsoorlogen brengen een grote en hechte groep voort in een samenleving die gedreven wordt door de militaire geest en niet in bedwang te houden is.⁹⁴ Een dergelijk leger is voor Constant een bedreiging van vrije instituties. Eenmaal gevormd

⁹¹ ECU, 95.

⁹² ECU, 96-97.

⁹³ ECU, 99.

⁹⁴ ECU, 98-99.

zal het leger de regering dwingen om het veroveringsbeleid vol te houden en elke regering zal daar ook belang bij hebben, omdat de krijgsmacht zo beziggehouden wordt en op een afstand van het politieke machtscentrum blijft.⁹⁵ Dit betekent dat een eenmaal ingezet veroveringsbeleid moeilijk te keren is. Elke verovering draagt dus de kiem van een volgende oorlog in zich.⁹⁶ Bovendien blijft ook na de demobilisatie de militaire geest bestaan. Voormalige soldaten zullen moeite hebben zich in het burgerlijke leven en naar de burgerlijke wetten te schikken. Voor hen zullen wetten en procedures die de individuele vrijheid beschermen, overbodig lijken. Zij zullen moeite hebben om waardering op te brengen voor het sociale leven waarin de snelheid en discipline van militaire manoeuvres en beslissingen ontbreken. Zij zullen evenzeer moeite hebben om de verscheidenheid van vormen en meningen in een vrije samenleving te waarderen omdat ze gewend zijn geraakt aan uniformiteit en de noodzaak van overeenstemming. Voor hen zal oppositie gelijkstaan aan wanorde, zullen nadenken en debat gelijkstaan aan insubordinatie. Voor hen zullen rechters ondergeschikten zijn die bevelen op te volgen hebben, zullen verdachten vijanden zijn en zal een juridisch proces een te winnen slag zijn.⁹⁷ Kortom, door de geest van verovering gecorrumpeerde soldaten zullen moeite hebben zich te schikken in de structuren, instituties, normen en waarden van de liberale, democratische politiek en samenleving. Op deze litanie volgt bij Constant een scherpe afwijzing van de militaire rechtspraak en de politieke vervolgingen van de voorbije twintig jaar.⁹⁸ De lezer kan zich dan ook niet aan de indruk onttrekken dat in Constants ogen in de eerste plaats de keizer zelf zo'n militair was, wiens opvattingen contrair waren aan het liberale staatsbestel dat Constant voorstond.⁹⁹

Na het corrumpen van een deel van de bevolking met een militaire geest, zal men de rest van de bevolking volgens Constant bovendien in een staat van passieve gehoorzaamheid willen houden door hun

⁹⁵ *ECU*, 101-102.

⁹⁶ *ECU*, 102.

⁹⁷ *ECU*, 98-100.

⁹⁸ *ECU*, 99-100.

⁹⁹ Holmes, 2009, 48; Jennings, 2009, 78; Vincent, 2011, 15 en 188.

redelijkheid en oordeelvermogen uit te schakelen. In het verleden – Constant noemt het voorbeeld van de Hunnen – was dat vaak geen probleem, omdat een volk van nature oorlogszuchtig was.¹⁰⁰ Maar in moderne samenlevingen kan een regering niet simpelweg oproepen tot een veroveringsoorlog. De bevolking zou daar niet in meegaan. Daarom zou een regering haar toevlucht moeten nemen tot de retoriek van nationale onafhankelijkheid of nationale eer, van het afronden van de eigen grenzen, van handelsbelangen, van verzorgsmaatregelen.¹⁰¹ Constant komt dicht bij een accurate samenvatting van de voor de Revolutionaire en napoleontische oorlogen opgegeven redenen, en hij wijst dat discours als onoprecht af: ‘le vocabulaire de l’hypocrisie et de l’injustice.’¹⁰² Rechtvaardigingen van oorlogen zouden noodzakelijkerwijs moeten bouwen op drogredenen en toch zou geen regering die uit is op een veroveringsoorlog, erbuiten kunnen.¹⁰³ Een regering moet de intellectuele capaciteiten van de bevolking daarom bewerken om haar mee te krijgen. Dat zal vervolgens ten koste gaan van de private moraal, omdat de bevolking eenzelfde dubbelzinnigheid en perfiditeit zal ontwikkelen.¹⁰⁴ Daar komt nog bij dat retoriek volgens Constant niet zal volstaan. Als het nut van de militaire operaties niet aangetoond kan worden, zullen dwang, omkoping, spionage en dergelijke meer nodig zijn om mensen aan te zetten dienst te nemen.¹⁰⁵ Om in de moderne tijd veroveringsoorlogen te kunnen voeren, moet de onderdrukking van de eigen bevolking dus opgevoerd worden.

Lof der verscheidenheid

Constants stelling dat de veroveringsoorlog in de oudheid bij de tijdsgeest paste en daardoor ook minder negatieve gevolgen had, botste met het breed gedeelde beeld dat oorlogshandelingen minder wreed gewor-

¹⁰⁰ ECU, 103.

¹⁰¹ ECU, 103-105.

¹⁰² ECU, 104.

¹⁰³ ECU, 104-105.

¹⁰⁴ ECU, 106.

¹⁰⁵ ECU, 107-108.

den waren. Constant zelf verwees naar Montesquieu die in zijn bespreking van het Romeinse volkenrecht had gesteld dat het Romeinse *ius in bello* neerkwam op het uitroeien of in slavernij leiden van een verslagen volk, terwijl het moderne volkenrecht inhield dat een veroveraar het verslagen volk toestond onder de eigen wetten te blijven leven en zich enkel de uitoefening van het politieke en burgerlijk gezag voorbehield.¹⁰⁶

Constant betwijfelde of Montesquieu het bij het rechte eind had. Hij kwam met historische voorbeelden van het tegendeel waarin onderworpen volken hun oude bestuur en wetten mochten behouden.¹⁰⁷ Anderzijds onderschreef Constant dat de directe impact van verovering in de laatste eeuwen voor de Franse Revolutie redelijk mild geworden was. Hij schreef dit toe aan het vervagen van de geest van verovering. Tegelijk voegde hij daaraan toe dat de geest van verovering na de Franse Revolutie feller dan ooit de kop had opgestoken en dat de impact van verovering dus niet meer dezelfde was als in de tijd van Montesquieu.¹⁰⁸ Hij verweet de vroege revolutionairen het principe van interventie ten behoeve van onderdrukte volken als voorwendsel voor verovering geïntroduceerd te hebben. Daarmee hadden zij niet alleen mannen onnodig de dood in geleid, maar ook onder het mom van hoogstaande waarden zoals medemenselijkheid en mensenrechten de vrede verstoord, de onafhankelijkheid van andere volken geschonden en de welvaart van onschuldige burens verwoest.¹⁰⁹

Constant erkende dat onderworpenen weliswaar niet meer tot slaaf gemaakt werden. Ogenschijnlijk was alleen nog sprake van het tijdelijke ongemak van plundering en contributies. Zodra de storm over was, leek alles tot orde terug te keren. Maar Constant betwijfelde of dat echt zo was. Hij gaf toe dat in de oudheid verovering dikwijls leidde tot de vernietiging van hele volken, maar bracht in dat een veroverd volk dat niet vernietigd werd, ook in zijn eigenheid kon voortbestaan. In de oudheid interesseerden veroveraars zich, volgens Constant, niet voor het binnenlands leven van onderworpenen, zolang de laatsten maar gehoor-

¹⁰⁶ ECU, 114.

¹⁰⁷ ECU, 114.

¹⁰⁸ ECU, 115.

¹⁰⁹ ECU, 105.

zaamden. Zij mochten daarom hun eigen leefwijze, hun eigen goden, hun eigen wetten en gewoonten houden. Volgens Constant was dat in de moderne tijd anders. Moderne veroveraars konden het niet nalaten om zich met binnenlandse aangelegenheden van onderworpen volken te bemoeien, waardoor ‘[l]a vanité de la civilisation est plus tourmentante que l’orgueil de la barbarie.’¹¹⁰

De moderne hang naar uniformiteit maakte volgens Constant dat moderne veroveraars geen differentiatie binnen hun rijk kunnen dulden.¹¹¹ Op de verovering volgen dan ook noodzakelijkerwijs pogingen tot (gedwongen) uniformering waarbij wetboeken, uniforme maten en gewichten, zo mogelijk dezelfde taal, de veronderstelde perfecte vorm van sociale organisatie aan onderworpen volken worden opgelegd. In de moderniteit moeten verovering en eenmaking hand in hand gaan. Met uitzondering van de religie – ‘[la] regardant comme une erreur usée, qu’il faut laisser mourir en paix’¹¹² – nam Constant op alle vlakken van het politieke en sociale leven een hang naar uniformiteit waar. Dat leidde ertoe dat overwonnenen na de verovering nog een tweede kwaad aangedaan werd: ‘Ils ont d’abord été victimes d’une chimère de gloire; ils sont victimes ensuite d’une chimère d’uniformité’¹¹³

Ook hier kan de in algemene termen gestelde analyse niet anders gelezen worden dan als een afwijzing door Constant van de behandeling van de Europese volken door het Directoire en Napoleon. Het Directoire had zich actief bemoeid met de totstandkoming van grondwetten in de zusterrepublieken en daarbij aangedrongen op emulatie van de Franse grondwet.¹¹⁴ Als Eerste Consul had Napoleon weliswaar een meer verzoenende politiek gevoerd en meer verscheidenheid toegestaan om lokale elites voor zich te winnen, maar als keizer had hij zowel ten aanzien van constituties als ten aanzien van administratieve praktijken en *zijn* wetboeken sterk ingezet op uniformiteit.¹¹⁵ Constant keerde zich in

¹¹⁰ ECU, 116.

¹¹¹ ECU, 116-117.

¹¹² ECU, 116.

¹¹³ ECU, 116-117.

¹¹⁴ Onder andere Godechot, 1983; Harouel, 1997.

¹¹⁵ Michael Broers, *The Napoleonic Empire in Italy, 1796-1814. Cultural Imperialism in a European Context?*, New York, Basingstoke, 2005; Woolf, 1991.

De l'esprit de conquête sterk tegen deze uniformeringsdrang. Constants afwijzing van dit specifieke aspect van veroveringsoorlogen past in zijn liberaal pluralisme.¹¹⁶ Hij verzette zich tegen de rationalistische neiging van moderne hervormers en stelde daartegenover dat echte vrijheid verscheidenheid met zich brengt en verscheidenheid als dusdanig gekoesterd moet worden.

Constant legde feilloos de tegenstelling bloot tussen het vrijheidsstreven en het tot uniformiteit aanzettende rationalisme van de revolutionaire ideologie. 'Il est assez remarquable que l'uniformité n'ait jamais rencontré plus de faveur que dans une révolution faite au nom des droits et de la liberté des hommes.'¹¹⁷ Hij vereenzelvigde patriottisme met een voorliefde voor de eigen leefwijze, de eigen gewoonten en belangen, en stelde vast dat de 'zogenaamde patriotten' precies daartegen de oorlog verklaard hadden door '*l'esprit systématique*', die uitgaat van algemeenheden en abstracties, aan te nemen.¹¹⁸ Met veel onbegrip besprak Constant de pleidooien voor rechtseenheid van verlichtingsfilosofen zoals Voltaire.¹¹⁹ Daarmee werd een wiskundige of mechanische benadering in de plaats gesteld van binnen een samenleving gedragen unieke waarden en tradities. Voor Constant was dat een dwaalspoor: 'Les êtres moraux ne peuvent être soumis aux règles de l'arithmétique ou du mécanisme.'¹²⁰

De rationalistische neiging tot eenheid was volgens Constant nog versterkt doordat de machtswellust ook de 'voordelen van symmetrie' had ingezien.¹²¹ Door onderworpen volken tot individuen te reduceren, en lokale gewoonten die een basis voor verzet konden zijn uit te wissen, was het uitoefenen van tirannie gemakkelijker gemaakt.¹²² Tegenover deze uniformeringsdrang stelde Constant dat elk volk een schat aan morele rijkdom als nalatenschap van zijn voorouders erft. Wie een volk die schat ontnemt, berooft het van elk gevoel van eigenwaarde. Het

¹¹⁶ Vincent, 2011, 3 en 167-178.

¹¹⁷ ECU, 118.

¹¹⁸ ECU, 248-250.

¹¹⁹ ECU, 154.

¹²⁰ ECU, 155.

¹²¹ ECU, 118.

¹²² ECU, 118-119.

opleggen van andere gewoonten en instituties, zelfs als de nieuwe instituties en gewoonten objectief gezien beter zouden zijn, staat gelijk aan een kwaad omdat het onderworpen volk waarde hecht aan de eigen gewoonten en instituties.¹²³ Verschillen tussen lokale gewoonten zijn volgens Constant natuurlijk. Die onderscheiden komen immers voort uit verschil in geografische ligging en lokale opvoeding.¹²⁴ Overerving van gewoonten en instituties maakt dat een volk de oude wetten en gewoonten koestert en naleeft omdat het zich ermee kan identificeren. Die identificatie ondersteunt een gewillige naleving van wetten en gewoonten en is daarmee veel belangrijker dan enige inherente waarde van wetten.¹²⁵

Verovering leidt in de moderne tijd zo ook tot het onder dwang opleggen van uniformiteit waar dat niet passend is. Bovendien is na de verovering onderdrukking nodig om bij elkaar te houden wat onafhankelijk en anders wil zijn; hoewel, of wellicht juist omdat die onderdrukking slechts van beperkte duur kan zijn, daar de natuurlijke en tot verschil neigende orde zich uiteindelijk zal herstellen, is het middel om tot uniformiteit te komen altijd erger dan de kwaal.¹²⁶ Ook daarom is verovering uit de tijd, en in de moderne tijd nadeliger dan in de oudheid.

De afkeer van veroveringsoorlog werd zo verbonden met het afwijzen van rationalistische maakbaarheid op basis van abstracte principes en de idee van universeel perfecte instituties. Constant zette zich daarmee af tegen de rationele gedachte van de mens die zijn eigen omgeving kan vormgeven. De mens past zich volgens Constant juist aan reeds bestaande instituties aan, terwijl de gebreken van instituties worden verzacht als ze lange tijd bestaan. Het omkeren van de relatie tussen mens en instituties ondermijnt het menselijk geluk en het draagvlak voor instituties, wetten en gewoonten.¹²⁷ In staten waar lokale eigenheid vernietigd wordt, concentreert alles zich in het centrum. De rest van het land wordt

¹²³ *ECU*, 118-120 en 248-250.

¹²⁴ *ECU*, 121-122.

¹²⁵ *ECU*, 119-123.

¹²⁶ *ECU*, 124-128.

¹²⁷ *ECU*, 121.

gedomineerd door onverschilligheid.¹²⁸ Daarom zong Constant de lof der verscheidenheid: 'La variété, c'est de l'organisation; l'uniformité, c'est du mécanisme. La variété, c'est la vie; l'uniformité, c'est la mort.'¹²⁹

'Regimetype' en extern handelen

Een kenmerkende positie van het liberalisme in de leer van de internationale betrekkingen is dat het externe handelen van een staat *regime type dependent* is, dat wil zeggen dat de opstelling van een staat in de internationale sfeer (mede) bepaald wordt door de regeringsvorm van een staat.¹³⁰ De bekendste uiting daarvan is de *democratic peace theory*, die stelt dat staten met een democratische regeringsvorm geen of minder snel oorlog zullen voeren en zich in elk geval zullen onthouden van agressie.¹³¹ Gedurende de hele Revolutionaire periode had deze reductionistische neiging, om het extern handelen van staten te verklaren of te voorspellen vanuit de aard van de regeringsvorm, de kop opgestoken in Franse politieke en publieke debatten. Het grote twistpunt daarbij was of republieken en monarchieën vreedzaam naast elkaar kunnen bestaan. Een van de posities in het debat ging uit van de veronderstelling dat republieken inherent vreedzaam en monarchen inherent oorlogszuchtig zijn.¹³²

In het tweede deel van *De l'esprit de conquête et de l'usurpation*, dat over de *usurpation*¹³³ handelt, geeft ook Constant blijk van de gedachte van *regime type dependency*. Waar tijdens het Directoire en Consulaat van de tegenstelling tussen republiek en monarchie uitgegaan kon worden, zag Constant zich in 1814 evenwel geconfronteerd met de overgang van keizerschap naar koningschap. De oude tweedeling in het

¹²⁸ ECU, 122.

¹²⁹ ECU, 122.

¹³⁰ Burchill, 2005, daarin 58-62; Tim Dunne, 'Liberalism', in John Baylis, Steve Smith en Patricia Owens (reds.), *The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations*, Oxford, Oxford University Press, 2008, 108-122, daarin 112-113; Russett, 102-103 en 106-109.

¹³¹ *Idem*.

¹³² Armstrong, 1993, 89; Belissa, 2006, 94-107 en 239-246; Redtslob, 1974, 287.

¹³³ Het zich op niet legitieme wijze toe-eigenen van de staatsmacht.

Revolutionaire discours van republiek en monarchie was op het moment van verschijnen van *De l'esprit de conquête* naar alle waarschijnlijkheid van enige praktische relevantie verstoken. Tegelijkertijd opteerde Constant al jaren voor een middenpositie waarbij zowel het radicale antirepublicanisme als het antimonarchale achterwege gelaten werden omwille van een terugkeer naar de rede.¹³⁴ Daarom bracht hij het onderscheid tussen monarchie – een ‘gouvernement régulier’ – en *usurpation* in.¹³⁵

Ten onrechte was volgens Constant door de revolutionairen geen onderscheid gemaakt tussen verschillende situaties waarin één man heerst. In wezen keerde hij daarmee terug naar de oude traditie waarin regeringsvormen werden onderscheiden conform de Aristoteliaanse triade op grond van het aantal van de bij de uitoefening van regeringsmacht betrokken personen – monarchie, aristocratie, democratie – aangevuld met degeneratieve vormen.¹³⁶ Het onderscheid tussen een legitieme vorst en een usurpator komt al in de middeleeuwse theorie voor en kwam prominent naar voren in vroegmoderne verzetstheorieën.¹³⁷ Constant keerde in 1814 terug naar dat onderscheid tussen enerzijds de monarchie als legitieme regeringsvorm gematigd door de tijd, door tussenmachten en een geregelde opvolging, en anderzijds de *usurpation* waarbij een eenling de macht naar zich toetrekt en geen matiging kent.¹³⁸

Waar een monarch de legitimerende werking van tradities achter zich heeft, is de usurpator alleen heerser vanwege zijn eigen wil om te heersen. Dat heeft volgens Constant vergaande consequenties, want de

¹³⁴ Harpaz, 1986, 20; Vincent, 2011, 53.

¹³⁵ *ECU*, 135.

¹³⁶ Thomas Pangle, *Montesquieu's Philosophy of Liberalism. A Commentary on The Spirit of the Laws*, Chicago-Londen, University of Chicago Press, 1973, 118-119; Maurice Vile, *Constitutionalism and the Separation of Powers*, Indianapolis, Liberty Fund, 1998, 25.

¹³⁷ Robert von Friedeburg, ‘The Legality of Government’s Legitimacy’, in Paul Brood en Raymond Kubben (reds.), *The Act of Abjuration. Inspired and Inspirational*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011, 37-43, daarin 37; Robert Kingdon, ‘Calvinism and resistance theory, 1550-1580’, in J.H. Burns en Mark Goldie (reds.), *The Cambridge History of Political Thought 1450-1700*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 193-218, daarin 210.

¹³⁸ *ECU*, 139-140.

heerschappij van de usurpator berust uiteindelijk puur op militaire macht en de usurpator zal die macht moeten gebruiken om zich te handhaven. Een usurpator heeft voortdurend oorlog nodig om aan de macht te blijven.¹³⁹ In de eerste plaats biedt oorlog een voorwendsel om de strijdkrachten in stand te houden die nodig zijn om zich binnenlands te handhaven. In de tweede plaats heeft een usurpator overwinningen nodig om zijn prestige te verhogen.¹⁴⁰ '(U)n usurpateur n'a de ressource que dans des guerres non interrompues.'¹⁴¹ Zonder oorlog zou een usurpator zich niet lang kunnen handhaven.¹⁴² *Usurpation* moet de mensheid daarom noodzakelijkerwijs terugvoeren naar de geest van verovering.¹⁴³ Tegelijkertijd komt een usurpator door oorlog ook onvermijdelijk ten val. Op enig moment zal hij een misstap zetten die zijn einde betekent.¹⁴⁴

En dat was volgens Constant precies wat in Frankrijk gebeurd was. Constant benadrukte dat de opkomst van de *usurpation* een geleidelijk proces was geweest. Aanvankelijk werd de politieke macht in Revolutionair Frankrijk volgens Constant gedeeld door een veelheid aan verlichte mannen, zodat geen enkeling in staat was het exclusieve recht om te heersen aan zich te trekken.¹⁴⁵ De Terreur had vervolgens een voedingsbodem voor de *usurpation* geschapen.¹⁴⁶ Constant schetste hoe Napoleon gedwongen was geweest om met oorlogen de aandacht van de publieke opinie af te leiden van zijn gebrek aan legitimiteit. Hij had oorlog gebruikt om dat deel van het Franse volk dat de energie had kunnen opbrengen om hem omver te werpen ver weg te sturen.¹⁴⁷ Niettemin was Constant ambigu over de vraag of voor Napoleon de alleenheerschappij van begin af aan een streven was geweest. Meestentijds lijkt hij te veronderstellen dat in 1802 – het jaar waarin Constant gedwongen was zijn zetel in het *Tribunat* op te geven – een ommekeer had plaats-

¹³⁹ ECU, 143 en 261.

¹⁴⁰ ECU, 143.

¹⁴¹ ECU, 261.

¹⁴² ECU, 261.

¹⁴³ ECU, 143.

¹⁴⁴ ECU, 263.

¹⁴⁵ ECU, 155.

¹⁴⁶ ECU, 156. Zie ook Vincent, 2011, 62-63.

¹⁴⁷ ECU, 261.

gevonden waarbij Napoleons legitieme macht in *usurpation* was ont-aard.¹⁴⁸ Vanaf dan zou Napoleon zichzelf gepresenteerd hebben als iemand wiens lot het was de wereld te veroveren en had het Franse despotisme de vrijheid in alle uithoeken achtervolgd. De vrijheid had echter steeds uit kunnen wijken en ‘le génie de l’espèce humaine l’attendait aux bornes du monde [lees: Rusland; RK], pour rendre son retour plus honteux, et son châtement plus mémorable.’¹⁴⁹

De *usurpation* deelt met de veroveringsoorlog dat zij niet past bij de moderne tijd. Beide zijn anachronistisch.¹⁵⁰ Anderzijds kunnen beide fenomenen kortstondig nog de kop op steken – de eigentijdse, Franse geschiedenis leverde het empirisch bewijs, vond Constant – maar zich vanwege hun anachronistische karakter in de moderne tijd niet handhaven.¹⁵¹ Maar het punt is hier vooral dat *usurpation* als regeringsvorm en de veroveringsoorlog als typerend extern handelen nauw met elkaar verbonden zijn. De *usurpation* heeft de oorlog nodig om zich te handhaven en mondt daarom noodzakelijkerwijs in een permanente oorlogstoestand uit. Ook voor Constant bestond er dus een verband tussen de regeringsvorm, het karakter en het externe handelen van een staat.

Conclusie

Als rode draad door *De l’esprit de conquête* loopt de gedachte dat oorlog niet meer past bij de moderne op vrijheid, vrede en handel gerichte tijd. Oorlog botst met de handelsgeest en handelsbelangen. Oorlog botst met de drijfveren van mensen en moet daarom de bevolking corrumperen. Oorlog botst met vrijheid omdat het enerzijds de despotie in eigen land noodzakelijk maakt, en anderzijds omdat op verovering rationalistische, mechanische uniformeringsdrang volgt. Tegelijk komt de veroveringsoorlog in de moderne tijd voort uit die andere wezensvreemde kwelling, *usurpation*. De usurpator heeft de oorlog nodig om zich te handhaven en legt daarom noodgedwongen een militaire geest aan de bevolking op.

¹⁴⁸ ECU, 233 en 261-262.

¹⁴⁹ ECU, 225.

¹⁵⁰ Harpaz, 1986, 26; Jennings, 2009, 84.

¹⁵¹ ECU, 153-154 en 260-264.

Daarmee is het politieke doel van het geschrift uit 1813-1814 gegeven. Het hele betoog wijst niet alleen de veroveringsoorlog en *usurpation* af, maar legt ook de volledige verantwoordelijkheid voor de agressie van de voorbije twee decennia bij de keizer. Constant pleitte het Franse volk vrij om een volwaardige plek voor Frankrijk in de nieuwe Europese orde te verzekeren, en om het liberale programma als toekomstperspectief voor Frankrijks interne orde overeind te houden. Al het kwaad was te wijten aan die ene man, die grootse daden meende te begaan maar gewoon zijn tijd niet begreep. Zonder hem zou oorlog weer plaats maken voor vrede.

Het anti-imperialisme van Benjamin Constant

Een historische contextualisering

Michel Huysseune

In deze bijdrage wens ik een contextuele analyse aan te bieden van Benjamin Constant als liberaal, als antimilitaristische en anti-imperialistische denker. Zoals bekend polemiseerde Constant in zijn *De l'Esprit de Conquête* scherp tegen veroveringsoorlogen, en sprak hij zich in andere teksten frequent uit tegen de slavenhandel en racistische rechtvaardigingen van kolonisatie. Jennifer Pitts heeft die anti-imperialistische dimensie van Constants denken al doeltreffend geanalyseerd.¹ Pitts' lectuur toont echter niet hoe uitzonderlijk Constants visie was: tijdens de Franse Revolutie evolueerde het liberale denken immers

¹ Jennifer Pitts, *Naissance de la bonne conscience coloniale. Les libéraux français et britanniques et la question impériale (1770-1830)*, Parijs, Les éditions de l'atelier/éditions ouvrières, 2008, 202-213. Ik gebruik in deze bijdrage de term 'anti-imperialisme' om Constants politiek denken te duiden, omdat Constant in de eerste plaats een criticus is van het *Empire* en de veroveringsoorlogen van Napoleon, zelfs al wendt hij die kritiek ook aan om een meer principiële oppositie tegen veroveringen, inclusief voor het verwerven van kolonies, te formuleren. Dit anti-imperialisme houdt ook een systematisch wantrouwen tegen het militarisme in, zelfs al is Constant geen principieel tegenstander van oorlogen en militaire interventies.

nadrukkelijk naar meer pro-imperialistische posities, en het zijn deze die Constant ter discussie zal stellen.

Deze bijdrage contextualiseert Constant binnen het revolutionaire en post-revolutionaire liberale denken, dat zelf een voortzetting is van de traditie van de Verlichting.² De nadruk ligt hierbij op de *Idéologues*, de groep die zich vooral na Thermidor opwierp als het belangrijkste liberale forum; zowel politiek als intellectueel leunde de jonge Constant duidelijk bij deze groep aan. We focussen in het bijzonder op een vergelijking met de *Idéologue* Volney, juist omdat in Volney's teksten en handelingen een aantal contradicties in de toenmalige liberale publieke opinie rond de thema's oorlog en kolonisatie nadrukkelijk naar voren komen. We willen nagaan in hoeverre Constant een antwoord probeert aan te bieden op een aantal van de contradicties die Volney's theorie en praxis tekenen.

De context: liberalisme en antimilitarisme tijdens en na de Franse Revolutie

De premissen van Constants opvattingen en van het postrevolutionaire liberale denken zijn onmiskenbaar terug te vinden in de culturele waarden van de Verlichting. De Verlichting is inderdaad gekenmerkt door zijn antimilitarisme (in Frankrijk versterkt door de negatieve evaluatie van de voortdurende oorlogen die Lodewijk XIV voerde), verbonden met het geloof dat de veralgemening van internationale handelsrelaties zou uitmonden in vreedzame internationale betrekkingen. Een aantal *Philosophes* beklemtoonde ook de essentiële gelijkwaardigheid van mensen en vertaalde dit geloof onder meer in een steeds explicietere kritiek op de slavenhandel, slavernij en kolonialisme. Verlichte denkers combineerden echter hun emancipatorische intenties vaak met een pedagogisch project waarbij een zich superieur achtende elite haar

² Het gebruik van de term 'liberaal denken' is in deze context onmiskenbaar anachronistisch, gezien de term pas in het begin van de jaren 1800 in voege kwam; de verwantschap tussen een aantal belangrijke Franse intellectuele en politieke figuren, en wat genoegzaam bekend staat als de liberale (politieke en filosofische) traditie is echter evident.

opvattingen aan de bevolking hoopte op te leggen (of ervan uitging dat hun eigen verlichte filosofie hen recht gaf op zulk een dominante positie), een project met een potentieel autoritaire dimensie, die bijvoorbeeld tot uitdrukking kwam in de sympathie voor verlichte despoten van veel Philosophes, en die later ook een belangrijke ideologische pijler zou vormen voor ‘verlichte’ vormen van kolonialisme.

De groep denkers bekend als de *Idéologues* heeft in de revolutionaire periode dus een cruciale rol gespeeld in de transmissie van de verlichte ideeën. Zelf kenden ze hun intellectuele vorming in de kringen van d’Holbach en Helvétius, late protagonisten van de Franse Verlichting. In zijn *Éthocratie* verdedigde d’Holbach de idee van een wet die veroveringsoorlogen zou verbieden,³ terwijl hun vriend Diderot een cruciale rol speelde bij de samenstelling van Raynals *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, de belangrijkste prerevolutionaire antikoloniale tekst. De *Idéologues* onderscheidden zich ook door hun liberale, gematigd-revolutionaire politieke opinies en een essentieel utilitaristische wereldvisie. Als tegengewicht voor de revolutionaire chaos en het postrevolutionaire scepticisme legden de *Idéologues* steeds meer de nadruk op de zekerheid van kennis die uit zintuiglijke waarneming voortvloeit. Ze hechtten cruciaal belang aan opvoeding om politieke stabiliteit te waarborgen, en speelden na Thermidor een centrale rol in de opzet van het Franse educatieve systeem.⁴

De Franse Revolutie heeft bestaande intellectuele tendensen geactiveerd en gepolitiseerd, maar ook de problematische relatie tussen principes en praktijk zichtbaarheid gegeven, vooral betreffende kolonialisme en slavenhandel. De soms radicale retoriek van gelijkheid en emancipatie, inclusief apologieën voor slavenopstanden, correspon-

³ Pierre Naville, *D’Holbach et la philosophie scientifique au XVIIIe siècle*, Parijs, Gallimard, 1967, 400.

⁴ De literatuur over de *Idéologues* is inmiddels zeer uitgebreid. Voor de analyse van de postrevolutionaire transformatie van de *Idéologues* verwijzen we in het bijzonder naar Sergio Moravia, *Il tramonto dell’Illuminismo. Filosofia e politica nella società francese (1770-1810)*, Rome-Bari, Laterza, 1986 en Cheryl B. Welch, *Liberty and Utility. The French Idéologues and the Transformation of Liberalism*, New York, Columbia University Press, 1984.

deerde voorzeker niet met een even radicale praxis. Dit blijkt uit de werking van de *Société des Amis des Noirs*, wellicht het allereerste voorbeeld in Frankrijk van een NGO die in een eerste periode (vlak voor en gedurende de eerste jaren van de revolutie) enkel voorzichtige hervormingen wenste, en slechts onder druk van de slavenopstand in Haïti haar visie zou radicaliseren – een aantal leden droegen inderdaad bij tot de officiële afschaffing van de slavernij in 1794.⁵ In dezelfde jaren ontwikkelden zich bovendien ook de eerste rechtvaardigingen van als revolutionair en emancipatorisch voorgestelde veroveringsoorlogen (voorvaders van de koloniale beschavende missies uit de negentiende eeuw). Al in 1791 en 1792 was zulk een retoriek aanwezig in het publieke debat over een mogelijke oorlogsverklaring van het revolutionaire Frankrijk. Ook na de val van Robespierre, tijdens het Directoire, en vervolgens gedurende Napoleons bewind zullen nationalisme en militaire successen, gedragen door een retoriek van de beschavende missie, een cruciaal element vormen ter legitimatie van het politieke regime.

Debatten rond die thematiek hebben specifiek een belangrijke rol gespeeld in de vorming van de toenmalige liberale publieke opinie. Die liberale publieke opinie – waarvan de *Idéologues* de belangrijkste intellectuele spreekbuizen vormden – omvatte de politici en intelligentsia die zich met de waarden van de Verlichting associeerden, de Franse Revolutie ondersteunden, zich over het algemeen negatief hadden verhouden tot de Jakobijnen, en zich daarna al dan niet kritisch met Thermidor en het Directoire vereenzelvigden – en trouwens meestal ook Napoleons staatsgreep in 1799 ondersteunden. Het is juist binnen die liberale kringen dat militaristische ideeën opgang maakten. In 1792 was het de steun aan een als revolutionair gepresenteerde oorlog die tot een breuk leidde tussen de liberale Girondijnen en de Jakobijnen, daar Robespierre zich – met argumenten die we later bij Constant terugvinden – tegen zulk een oorlog uitsprak en daartegenover stelde dat volke-

⁵ Voor een overzicht van de geschiedenis van deze organisatie, zie Marcel Dorigny en Bernard Gainot, *La Société des Amis des Noirs 1788-1799. Contribution à l'histoire de l'abolition de l'esclavage*, Parijs, Éditions UNESCO/EDICEF, 1998.

ren niet hielden van gewapende missionarissen. Na de val van Robespierre ondersteunde de liberale opinie doorgaans de expansiepolitiek van het Directoire. In de ontwikkeling van een nieuwe zelflegitimatie na Thermidor speelde de ideologie van een beschavend gezag tegenover een kinderlijk volk een cruciale rol. Dit kwam tot uitdrukking in de sterke pedagogische intentie, karakteristiek voor Thermidor en het Directoire – een pedagogisme in het verlengde van het Verlichtingsdenken. Die pedagogische ideologie had ook een expansionistische dimensie: als een ware exorcisering van de wandaden van *le peuple vandale*, kreeg de confiscatie van kunstwerken in het buitenland (België en later Italië) een thaumaturgische rol toebedeeld. Frankrijk bedeede hierbij zichzelf de rol toe van universeel behoeder van het patrimonium van de vrijheid.⁶ Hoewel de liberale opinie tegen slavernij gekant bleef, kenden koloniale ideeën een duidelijke opleving na Thermidor. Als rechtvaardiging golden verwijzingen naar de economische belangen van Frankrijk, maar ook poneerde men het onvermogen tot zelfbestuur van de te koloniseren volkeren.⁷

Zowel politiek als intellectueel behoorde Constant tot het liberale kamp. In Parijs genoot Constant als beginnend politiek pamflettist (hij was pas na Thermidor in de stad aangekomen) de waardering van de liberale republikeinse intelligentsia en van de spreekbuis van de *Idéologues*, de *Décade philosophique*.⁸ Constants denken, hoe origineel ook, ligt nadrukkelijk in het verlengde van dat van de gematigde republikeinse strekkingen binnen het revolutionaire kamp. In deze postrevolutionaire jaren ondersteunde hij zoals andere liberalen het Directoire, en voor een korte tijd ook Napoleon. Tegelijk deelden Constant en *Idéologues* zoals Destutt de Tracy en Volney een kritische houding tegenover despotische regimes en benadrukten ze het belang van grond-

⁶ Voor dit luik zie Bronisław Baczkowski, *Comment sortir de la Terreur. Thermidor et la Révolution*, Parijs, Gallimard, 1989, 295-304; Édouard Pommier, *L'art de la liberté. Doctrines et débats de la Révolution française*, Parijs, Gallimard, 1991, 209-246.

⁷ Florence Gauthier, *Triomphe et mort de la révolution des droits de l'homme et du citoyen*, Parijs, Syllepse, 2014, 323-335.

⁸ Zie Moravia, *o.c.*, 249.

wetten om machtsmisbruik aan banden te leggen.⁹ Zowel Volney als Constant werden daarom als liberale opposanten door Napoleon geneutraliseerd. Constant was intellectueel schatplichtig aan Volney: zoals Stephen Holmes al vaststelde ontleende Constant in zijn *Liberté des anciens* zijn kritische lectuur van het actieve burgerschap en het militarisme van de Romeinen aan Volney.¹⁰ Wat Constant als politiek denker kenmerkt, en wat cruciaal is om de antimilitaristische en anti-imperialistische dimensie van zijn denken te plaatsen, is echter de wijze waarop hij in zijn latere loopbaan een aantal van de uitgangspunten van het revolutionair en postrevolutionair liberalisme, in de eerste plaats zijn paternalistisch pedagogisch project ter discussie stelt. Deze dimensie komt ook tot uiting in Constants lectuur van militarisme en kolonialisme: waar Volney dubbelzinnige en zelfs tegenstrijdige standpunten rond die thema's verdedigde, herneemt Constant enkel Volney's antimilitarisme dat hij systematiseert en theoretisch probeert te onderbouwen.

Volney

Volney (pseudoniem van Constantin-François de Chasseboeuf, comte de Volney, 1757-1820) maakt zeker aanspraak op een plaats in de geschiedenis van het anti-imperialisme daar hij op 18 mei 1790, als jonge afgevaardigde van de Derde Stand in de *Assemblée Constituante*, voorstelde het grondwettelijk principe in te voeren dat Frankrijk geen veroveringsoorlogen meer zou voeren (een principe vervolgens opgenomen in de

⁹ Cf. Welch, *o.c.*, 98; Zie bv. Volney, 'Leçons d'histoire', in *Œuvres*, I, Parijs, Fayard, 1989, 584-590 (verder vermeld als *Leçons*).

¹⁰ Stephen Holmes, *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, New Haven/Londen, Yale University Press, 1984, 32-33. Ondanks de sterke parallellen in hun politieke ideeën en de intellectuele interesses die ze deelden (naast hun historische interesse en hun kritiek op het militarisme schreven beiden ook belangrijke analyses van godsdiensten) is de intertekstuele relatie tussen deze twee auteurs weinig bestudeerd. Voor een analyse van de parallellen en verschillen tussen Volney en Constant in hun visie op geschiedschrijving en de Oudheid, zie naast het boven geciteerde werk van Holmes ook: Chryssanthi Avlami, 'L'écriture de l'histoire grecque en France au XIXe siècle: temporalités historiques et enjeux politiques', *Romantisme*, 2001, 113, 62-72.

grondwet van 1791). Dit was het meest zichtbare moment uit een intellectuele en politieke loopbaan waarin de verhouding tegenover militarisme en imperialisme een cruciaal maar dubbelzinnig thema vormde.¹¹

Volney, verbonden met de Idéologues, verwierf zijn intellectuele reputatie met zijn populair reisboek *Voyage en Egypte et en Syrie*, gepubliceerd in 1787, een boek dat naast zijn onmiskenbare beschrijvende kwaliteiten ook een belangrijke bijdrage blijft aan de ontwikkeling van het etnografische en sociologische denken. Als één van de meer radicale leden van de *Assemblée Constituante* publiceerde hij in 1791 een nu vrijwel vergeten boek dat indertijd een immense populariteit verwierf, *Les Ruines ou Méditations sur les Révolutions des Empires*, een veroordeling van godsdiensten en absolutisme, met een messianistisch-revolutionaire ondertoon. Dit boek bevat ook een aantal van Volney's scherpste kritieken op veroveringsoorlogen. Het vervolg ervan uit 1793, *La loi naturelle ou catéchisme du citoyen français*, verkondigt een conformistische utilitaristische filosofie, gebaseerd op vrijheid, gelijkheid en eigendom, bevestigd in zijn *Leçons d'histoire* uit 1795. Deze laatste tekst is vooral belangrijk als een methodologische bedenking over historisch en sociaalwetenschappelijk onderzoek.

Tijdens de revolutie was Volney na een verblijf op Corsica in 1792-1793, waar hij zonder succes een activiteit als agrarisch exploitant opzette, gevangen gezet, al blijft het onduidelijk of dit te maken had met zijn politieke opinies of met zijn economisch falen in Corsica.¹² In 1795 vertrok hij naar de Verenigde Staten, waar hij verbleef tot hij in 1798 het slachtoffer werd van het anti-Franse klimaat aldaar en gedwongen werd naar Frankrijk terug te keren. Na zijn terugkeer schreef hij de *Tableau*

¹¹ De belangrijkste bron betreffende Volney blijft de gedetailleerde biografie van Jean Gaulmier, *L'Idéologue Volney 1757-1820*, Genève/Parijs, Slatkine Reprints, 1980. Voor Volney's houding tegenover militarisme en imperialisme is de recente bijdrage van Alexander Cook (Alexander Cook, "The Great Society of the Human Species": Volney and the Global Politics of Revolutionary France, *Intellectual History Review*, 2013, 23 (3), 309-328) cruciaal. Dit artikel biedt een uitstekende analyse van Volney's fundamentele dubbelzinnigheid rond deze thema's, besteedt echter te weinig aandacht aan de politieke en intellectuele evolutie van Volney ten gevolge van de revolutionaire ervaring, en a fortiori aan zijn Corsicaanse ervaring waarvan het de koloniale dimensie niet onderkent.

¹² Gaulmier, *o.c.*, 287.

du climat et du sol des États-Unis (gepubliceerd in 1803), zijn laatste belangrijke intellectuele bijdrage. Na aanvankelijk Napoleon (een persoonlijke kennis) gesteund te hebben, keerde Volney zich af van het regime en trok hij zich terug op het platteland rond Parijs, hoewel hij intellectueel actief bleef.

Volney's biografie en oeuvre blijken echter aanzienlijk dubbelzinniger dan zijn pacifisme in de vroege jaren van de revolutie liet uitschijnen. Elk van zijn buitenlandse reizen heeft aanleiding gegeven tot geruchten over zijn politieke rol als echte of vermeende spion van de Franse overheid. Onmiskenbaar had zijn verblijf in Corsica tot doel de Franse aanwezigheid op het eiland en het revolutionaire regime te consolideren tegen het Ancien Régime maar ook tegen de Corsicaanse patriotten rond Pasquale Paoli. Het feit dat zijn *Voyage* vanwege zijn minutieuze en correcte informatie, inclusief betreffende militaire gelegenheden, een grote populariteit genoot tijdens Napoleons invasie van Egypte, een expeditie die Volney overigens steunde, heeft ertoe geleid dat het boek ten onrechte geïnterpreteerd is als een tekst die een militaire interventie in het Ottomaanse Rijk wenste voor te bereiden. Ook gedurende zijn latere verblijf in de Verenigde Staten werd hij ervan verdacht een agent van de Franse regering te zijn, ijverend voor de expansie van Louisiana (toen nog Frans territorium) en daarom geïnteresseerd in de verkenning van het binnenland van de jonge Verenigde Staten. Hoewel hij publiek zulk een expansiepolitiek afkeurde – net zoals hij kritisch stond tegenover plannen voor de herovering van Haïti – was zijn belangstelling voor de Franse aanwezigheid in het Amerikaanse binnenland voldoende om zulke geruchten te voeden.

De dubbelzinnigheid van Volney valt intellectueel te kaderen binnen de logica van het Verlichtingsproject, en de veronderstelde noodzakelijkheid van het universaliseren van dit project. Volney's interpretatie van dit project ondergaat echter belangrijke evoluties, geconditioneerd door de politieke context. Door zijn gehele loopbaan heen, aanvaardt Volney onmiskenbaar de ontologische gelijkheid van de Mens als een vanzelfsprekend uitgangspunt: hij blijft ver van elke vorm van biologisch of cultureel determinisme dat bepaalde culturele of raciale groepen als intrinsiek inferieur of superieur classificeert, en in de *Tableau* polemi-

seert hij expliciet tegen de visie van Cornelius De Pauw, die de indianen als een biologisch inferieure bevolkingsgroep aanzag.¹³ In zijn eerste boek, de *Voyage*, komt dit egalitarisme – gekoppeld aan een geloof in de fundamentele gelijkwaardigheid van volkeren – het meest nadrukkelijk tot uiting.¹⁴ De toon van het boek is over het algemeen negatief over de sociale en politieke condities in het Ottomaanse rijk, maar de auteur verklaart die omstandigheden essentieel als een gevolg van het despotische politieke systeem en de feitelijke anarchie die zulk een systeem voortbrengt. Daartegenover benadrukt hij op verschillende punten de menselijke kwaliteiten van de verschillende bevolkingsgroepen. Die positieve beoordeling is mogelijk omdat Volney argumenteert dat al deze volkeren een essentieel utilitaristische levenshouding delen. Nochtans beantwoorden de bevolkingsgroepen die hij beschrijft allerminst aan het verlichte ideaalmodel: hij noteert vooral hun enorme onwetendheid die hij toeschrijft aan de dominante sociale en intellectuele positie van de clerus en de vrijwel algemene afwezigheid van gedrukte teksten. De negatieve invloed van godsdienst (in dit geval zowel Islam als de lokale vormen van christendom) zijn een constante in het denken van Volney, een uitgesproken antiklerikaal. Toch bepaalt dit slechts gedeeltelijk zijn oordeel over de lokale bevolking: naast hun onwetendheid benadrukt hij immers eveneens hun wijsheid en morele kwaliteiten. Ook het contrast dat hij als conclusie schetst tussen de vruchtbaarheid van Frankrijk, een gevolg van systematische arbeid, en de desolaatheid en verwaarlozing van het Midden-Oosten is niet absoluut. Vooral in Syrië had hij immers territoriale niches met een beter ontwikkelde landbouw gevonden – meestal in een politieke context waar de Ottomaanse macht gematigd werd door vormen van zelfbestuur van religieuze minderheden. Bovendien spreekt hij ook zijn sympathie uit voor de bedoeïense gemeenschap, zelfs al wijkt hun nomadische levensstijl totaal af

¹³ Volney, 'Tableau du climat et du sol des États-Unis', in *Œuvres*, II, Parijs, Fayard, 1989, 214-215 en 376 (verder vermeld als *Tableau*).

¹⁴ De hiernavolgende analyse is gebaseerd op: Patrick Stouthuysen en Michel Huysseune, 'De eerste socioloog? Constantin-François Volney (1757-1820) en de determinanten van het menselijk handelen', *Sociologos, Tijdschrift voor Sociologie*, 2014, 35 (4), 282-302.

van zijn productivistische ideaalmodel: zijn beschrijving van de bedoeïenen als nobele wilden heeft een toonaard die onvermijdelijk aan Jean-Jacques Rousseau doet denken – een auteur waar Volney later in de scherpste toonaarden afstand van zou nemen.

De vroege Volney, inclusief de auteur van de *Ruines*, blijft wantrouwig tegen regimes die pretenderen beschavende missies te willen uitvoeren en hun rechtvaardigingen hiervoor: ‘Zijn het niet de volkeren die zichzelf beschaafd noemen die sinds drie eeuwen de wereld vullen met hun onrechtvaardigheden? Zijn het niet zij die met de handel als excuus India hebben verwoest, een nieuw Continent hebben ontvolkt, en Afrika nog steeds de meest barbaarse slavernij opleggen? Zal vrijheid geboren worden onder tirannen? En zal recht geschieden onder hun plunderende en vrekke handen?’¹⁵ Tegelijk poneert hij echter zijn geloof dat vrede kan worden verwezenlijkt indien een juist en machtig volk op het toneel verschijnt en als wetgever optreedt.¹⁶ Dit geloof in de emanciperende rol van het revolutionaire Frankrijk, lijkt gaandeweg de overhand te halen in zijn denken, parallel met de militarisering van de revolutie. Die evolutie valt al in 1793 vast te stellen. In dat jaar schrijft hij een gelegenheidsstuk betreffende de aanhechting van België, *Moyen simple de consolider les incorporations*, met een duidelijk officiële teneur (de tekst was geschreven voor de *Moniteur*).¹⁷ Karakteristiek is de paternalistische toonaard van de tekst: de aanhechting wordt als normaal aangezien, en bovendien nadrukkelijk als een asymmetrisch proces waarbij de Belgen steeds de leerlingen van de meer verlichte Fransen blijven. De kritische kanttekeningen tegen veroveringsoorlogen zijn vergeten, de tekst formuleert een visie waarin de beschavende missie

¹⁵ ‘Et ces peuples, qui se disaient policés, ne sont-ils pas ceux qui, depuis trois siècles, remplissent la terre de leurs injustices? N’est-ce pas eux qui, sous des prétextes de commerce, ont dévasté l’Inde, dépeuplé un nouveau Continent, et soumettent encore aujourd’hui l’Afrique au plus barbare des esclavages? La liberté naîtra-t-elle du sein des tyrans? Et la justice sera-t-elle rendue par des mains spoliatrices et avarés?’ (Volney, ‘Les Ruines ou Méditations sur les Révolutions des Empires’ (1791), in *Ceuvres*, 1, Parijs, Fayard, 1989, 248-249). Al de vertalingen in deze bijdrage zijn de verantwoordelijkheid van de auteur.

¹⁶ *Idem*, 243-246.

¹⁷ Volney, ‘Moyen simple de consolider les incorporations’, in *Ceuvres*, 1, Parijs, Fayard, 1989, 681-685.

van de Franse bezettende autoriteiten vanzelfsprekend is, en dit model van een door Frankrijk gewaarborgd Verlicht bestuur wordt ook op de kolonies toepasbaar geacht.

Volney had zich zeker niet bekeerd tot een principieel militarisme. Zijn *Leçons d'Histoire* hebben een duidelijk antimilitaristische toon. De tekst is vooral polemisch tegen het militarisme van de Romeinen en de oude Grieken. Het in een negatief daglicht stellen van deze volkeren vormt een onderdeel van zijn polemieken tegen Rousseau en tegen de Jakobijnen die zich door Rousseau lieten inspireren. In de zesde les argumenteert hij als volgt over de Jakobijnen en hun cultus voor de Oudheid: 'Laten we deze primitieve doctrine toch varen, die door de heropleving van gevoelens van nationale haat in het beschaafde Europa de zeden van de barbaarse horden weer invoert. Die van de oorlog een bestaansmiddel maakt, terwijl heel de geschiedenis ervan getuigt dat oorlog elk volk, winnaars zowel als overwonnenen, evengoed ruïneert. Want de verwaarlozing van akkers en ateliers, als gevolg van buitenlandse oorlogen, leidt tot schaarste, oproer, burgeroorlog en ten slotte tot militair despotisme'.¹⁸ Hun despotisme is antimodern, maar valt volgens Volney ook te vergelijken met het absolutisme van Lodewijk XIV. In deze tekst verzwijgt Volney echter het militarisme van de Franse revolutionaire expansieoorlogen en/of het Franse koloniale beleid, waarvan hij de eventuele gewelddadige of despotische dimensie eenvoudigweg negeert, zoals blijkt uit de apologetische teksten die hij in 1798 in de *Moniteur* publiceert, naar aanleiding van Napoleons Egyptische expeditie.¹⁹

Volney's latere denken valt het best af te leiden uit een reeks teksten over Corsica, gebaseerd op zijn persoonlijke ervaring. Hij schreef in 1793 een bijdrage voor de *Moniteur* (*Précis de l'état de la Corse*), en kwam later in een tijdens zijn leven onuitgegeven bijdrage (*État physique de*

¹⁸ 'Repoussons cette doctrine sauvage, qui, par la résurrection des haines nationales, ramène dans l'Europe policée les mœurs des hordes barbares; qui de la guerre fait un moyen d'existence, quand toute l'histoire dépose que la guerre conduit tout peuple vainqueur ou vaincu à une ruine égale; parce que l'abandon des cultures et des ateliers, effet des guerres du dehors, mène à la disette, aux séditions, aux guerres civiles, et finalement au despotisme militaire' (*Leçons*, 608).

¹⁹ Cook, *o.c.*, 325.

la Corse, een essentieel beschrijvend-geografische tekst) maar ook in zijn *Tableau* terug op Corsica en de Corsicanen, een territorium dat in veel opzichten het equivalent was van een kolonie.²⁰ De Assemblée Constituante waarvan hij lid was, had de wantoestanden van de Franse bezetting erkend en op 30 november 1789 de Corsicanen dezelfde rechten als de Fransen toebedeeld.²¹ De tekst uit 1793 erkent dit verleden, zelfs al benadrukt Volney hoe het karakter van de Corsicanen geheel en al verschilt van dat van de rest van de Fransen. Omwille van hun slechte gewoonten verdedigt hij de noodzaak van een streng Frans bestuur, daar de bevolking naar zijn mening onbekwaam is om zichzelf te besturen. Volney, die zijn eigen missie ambitieus de wederopleving van het eiland tot doel gaf, benadrukt de talrijke administratieve wantoestanden en politieke manipulaties op het eiland. Daarom was hij verplicht 'de sluier van de leugen te verscheuren onder dewelke een arglistig Machiavellisme de vrijheid van het Corsicaanse volk onderdrukt en de rijkdom van het Franse volk verslindt'.²² Hij wenst echter geen te negatief beeld van de genereuze en gastvrije bevolking te schetsen die volgens hem enkel de bekwaamheid mist om zichzelf te besturen, maar verlangt instructies en bestuur van de Fransen te ontvangen.²³ Zelfs al ligt Volney's

²⁰ Zie respectievelijk Volney, 'Précis de l'état de la Corse' (verder vermeld als *Précis*), in *Œuvres*, I, Parijs, Fayard, 1989, 625-633; 'État physique de la Corse', in *idem*, 635-651; en *Tableau*, 369-372.

²¹ Dit gebeurde na ontvangst van een verzoekschrift uit Bastia, voorgelezen door Volney zelf. Cf. Jean Defranceschi, *La Corse Française (30 novembre 1789-15 juin 1794)*, Parijs, Société des Études Robespierriistes, 1980, 42.

²² '... de déchirer le voile de mensonge sous lequel un machiavélisme astucieux opprime la liberté du peuple corse, et dévore la fortune du peuple français' (*Précis*, 627). Het bestaan van die wantoestanden wordt overigens erkend door Defranceschi, vanuit zijn pro-Corsicaans en vooral pro Paoli-perspectief (Defranceschi, *o.c.*, 93-94), al wijst hij er ook op dat Volney wellicht veel informatie gekopieerd zou hebben van een eerder rapport (*idem*, 91-94).

²³ *Précis*, 632-634. In zijn geloof in de wens van de Corsicanen om onder Frans gezag te staan, is Volney mogelijk het slachtoffer geworden van methodologische naïviteit: als we aannemen dat Volney de uitlatingen van de Corsicanen waarheidsgetrouw weergaf, zijn ze hoogstwaarschijnlijk gedetermineerd doordat zijn gesprekspartners hem logisch als een vertegenwoordiger van de Franse autoriteiten aanzagen, die ze (zoals veel gekoloniseerde volkeren) dienden te manipuleren. Gezien de Corsicanen in 1789 massaal in opstand waren gekomen tegen het Franse gezag, en dit in 1793 zouden herhalen, dienen we zulke verklaringen *cum grano salis* te nemen.

visie duidelijk in het verlengde van de negatieve stereotypen die Franse schrijvers, meestal verbonden met de militaire bezettingsmacht, na de annexatie van het eiland hadden ontwikkeld, onderscheidt hij zich door een positievere toon en zijn geloof dat de Franse autoriteiten de regering van het eiland kunnen waarborgen.²⁴

In de *Tableau* komt Volney terug op Corsica, met een negatievere toon dan in 1793. Hij stelt een sterke gelijkenis vast tussen Corsicanen en Amerikaanse indianen, zelfs al beschouwt hij de Corsicanen als iets geavanceerder in beschaving. De gelijkenis betreft niet zozeer de cultuur van de vendetta, als de dominantie van collectief eigendom en de afwezigheid of zwakte van privé-landeigendom, wat volgens hem elke vorm van economische ontwikkeling fnuikt. Deze kritiek is verbonden aan zijn eigen mislukking om het nationaal domein uit te baten, dat hij verworven had om een aantal koloniale producten te kweken. Hij vermeldt overigens niet dat de meeste nationale domeinen in Corsica door de Franse overheid in beslag genomen terreinen betrof, waarop de lokale bewoners ook aanspraak maakten, wat veel van de problemen die Volney ondervond kan verklaren.²⁵

In een voetnoot in de *Tableau* verschaft hij een ander element dat zijn visie op kolonialisme verheldert.²⁶ Hij stelt dat hij zijn project in Corsica al in 1790 had overwogen, omdat hij toen al van oordeel was dat Frankrijk zijn kolonies in de Caraïben zou verliezen. Deze voetnoot suggereert nadrukkelijk dat Volney zowel Corsica als andere kolonies als territoria beschouwde die Frankrijk economisch ten dienste moesten staan, en dat hij dus abstractie maakte van de kritiek op koloniale exploitatie die de vroege revolutie had gekenmerkt en die ook door Volney zelf, in de *Ruines*, was geformuleerd. Opvallend is ook dat hij de koloniale opstanden en vooral de slavenopstand in Haïti in deze voetnoot verklaart door het optreden van de eerder gematigde *Société des Amis des Noirs*,

²⁴ Voor een analyse van voorstellingen van Corsica in de 18e eeuw, en de ontwikkeling van een negatieve visie op de bevolking van het eiland onder Fransen na hun verovering van het eiland, zie Francis Beretti, *Pascal Paoli et l'image de la Corse au dix-huitième siècle. Le témoignage des voyageurs britanniques*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1988 (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, 253).

²⁵ *Précis*, 634. Zie de discussie van deze thematiek in Defranceschi (*supra*).

²⁶ *Tableau*, 372-374.

waarmee hij overigens zelf banden had gehad. Volney volgt hier kritiekloos de kolonialistische mythologie die de *Société* als zondebok had aangewezen.²⁷ Nochtans was Volney geen racist: hij bleef een tegenstander van slavernij, en hij kante zich later tegen Napoleons poging om Haïti te heroveren. Hij had echter duidelijk een afkeer voor revoluties en opstanden ontwikkeld: die afkeer komt ook tot uiting in een niet-gepubliceerde commentaar naar aanleiding van zijn bezoek aan Monticello, Jeffersons woonst. Hij biedt enerzijds een ironische lectuur aan over Jefferson als slaveneigenaar; hij stelt echter tegelijk dat zulke wan-toestanden getolereerd moeten worden gelet op de mogelijke schadelijke gevolgen van het aanklagen ervan.²⁸ De afkeer van revoluties, opstanden of – meer algemeen – politieke mobilisaties krijgt duidelijk voorrang op het bestrijden van maatschappelijke wan-toestanden, wat de politieke passiviteit van de late Volney verklaart. Volney's postrevolutionaire teksten suggereren dat hij een groot deel van de Franse bevolking als gevaarlijke klassen aanzag, vatbaar voor het radicalisme van de jakobijnse propaganda en dus niet voor de Rede vatbaar.

Voor zover de latere Volney een positief voorbeeld schetst, betreft het toch de Verenigde Staten. In de *Tableau* wil Volney elke idealisering van de politieke instellingen van de Verenigde Staten in de kiem smoren, en hij observeert er, in een bewuste analogie met het postrevolutionaire Frankrijk, de normaliteit van machtsmisbruik. Anderzijds sympathiseert hij duidelijk met Jefferson en de democratische partij – zoals Jefferson is Volney een voorstander van *freeholders' democracy*.²⁹ Hij spreekt – vergelijkbaar met Constant – zijn waardering uit voor de persvrijheid die, in tegenstelling tot in Frankrijk, een publiek debat mogelijk maakt.³⁰ Volney's verklaring voor deze positieve dimensies bevat *in nucleo* een reeks elementen van het theoretische kader dat Tocqueville in de *Démocratie en Amérique* verder zal ontwikkelen. Hij legt in het bijzonder de nadruk op hun zeden en gewoonten: [ik hoop dan met onloochenbare feiten bewezen te hebben] dat wat voor goeds en nuttigs er ook is ver-

²⁷ Cf. Dorigny en Gainot, *o.c.*, 52-53.

²⁸ Gaulmier, *o.c.*, 371.

²⁹ *Tableau*, 371.

³⁰ *Idem*, 28.

richt, dat wat er moge bestaan van burgerlijke vrijheid, van zekerheid van personen en eigendom, een gevolg is van individuele en volksgewoonten, van de noodzaak tot arbeid, van de hoge prijs van alle arbeidskrachten, eerder dan van enige knappe maatregel of wijze overheidsbeslissing [...].³¹ Volney blijft, vergeleken met Tocqueville echter schetsmatig in zijn bedenkingen over Amerikaanse zeden: het enige voorbeeld dat hij uitwerkt betreft de beschrijving van een gemeenschap van pioniers. Hoewel hij hun vermogen tot lokaal zelfbestuur waardeert, benadrukt zijn beschrijving vooral de utilitaristische arbeidsethiek van deze landbouwers.³² Volney contrasteert in de *Tableau* deze utilitaire cultuur nadrukkelijk met haar tegenpool, 'sauvagerie' (barbaarsheid), een categorie die zowel naar de Amerikaanse indianen, de Corsicanen en de Romeinen (de idolen van de Franse revolutionairen) verwijst. Voor Volney kan 'sauvagerie' verwijzen naar een gewelddadige vendettacultuur, naar de afwezigheid van privé-eigendom, maar ook naar extreme 'terroristische' democratie, en de term heeft dus zowel een socio-economische als een politieke betekenis. Volney sluit allerminst de mogelijkheid uit dat deze 'barbaren' beschaafd kunnen worden, maar de *Tableau* suggereert nadrukkelijk dat beschaving aan hen dient te worden opgelegd. Voor de late Volney is beschaving duidelijk een vorm van disciplineren, waarbij volkeren aan het keurslijf van een utilitaristische arbeidsethiek dienen te worden onderworpen om aldus hun gevaarlijke instincten te bedwingen, en het is die visie die hem (naast de verdediging van Franse belangen) toelaat koloniale projecten te legitimeren.

³¹ '[j]eusse prouvé par des faits incontestables] que ce qui s'y est fait de bon et d'utile, que ce qui a existé de liberté civile, de sûreté de personne et de propriété, a plutôt dépendu des habitudes populaires et individuelles, de la nécessité du travail, du haut prix de toute main-d'œuvre, que d'aucune habile mesure, d'aucune sage police du gouvernement [...]' (*Idem*, 27).

³² *Idem*, 314-315 en 322-324.

Constant

Constant heeft zijn antimilitaristische en anti-imperialistische ideeën pas laat ontwikkeld. Ze zijn dan ook de uitkomst van een langdurig en niet vanzelfsprekend politiek en intellectueel rijpingsproces, waarin hij deels afstand neemt van het gedachtegoed van de postrevolutionaire liberale elite.³³ Deze nieuwe ideeën vinden hun eerste uitdrukking in *De l'Esprit de conquête et de l'usurpation* (1814). De *Esprit de conquête* wordt vaak, en onmiskenbaar terecht als een gelegenheidsgeschrift gelezen. Constants latere teksten bevestigen en versterken echter de antimilitaristische dimensie van zijn denken: ze vallen samen met zijn politiek meest actieve periode als oppositiepoliticus tijdens de Restauratie en vormen daarom een onmiskenbaar onderdeel van zijn later politiek denken. In die periode neemt Constant steeds nadrukkelijker – ook vergeleken met de *Esprit de conquête* – een egalitaristische wereldvisie aan. Waar in zijn vroege politieke interventies Constant duidelijk een woordvoerder is van de belangen van een welstellende elite – zelfs al verzet hij zich tegen de legale privileges van de aristocratie – verdedigt de late Constant steeds meer de rechten van de niet-geprivilegieerden die van politieke deelname uitgesloten bleven.³⁴ Dit egalitair liberalisme komt tot uitdrukking in tal van teksten geschreven na 1815, en vooral in zijn belangrijkste late theoretische bijdrage, de *Commentaire sur l'ouvrage de Filangieri*, en zal ook een cruciale pijler vormen voor zijn anti-imperialisme.

Het uitgangspunt van Constants antimilitarisme is zijn fasetheorie. Voor Constant onderscheidt de moderniteit zich door de doorslaggevende rol van handel en andere economische activiteiten. In het verlengde van het Verlichtingsdenken benadrukt hij de positieve relatie tussen handel en vreedzame betrekkingen tussen volkeren, al gepostuleerd door Montesquieu. In het verlengde van de Schotse Verlichting

³³ Het is vooral Kurt Kloocke (1984), die in zijn intellectuele biografie van Constant de nadruk legt op deze evolutie. Dit thema komt, zij het minder nadrukkelijk, eveneens aan bod in twee andere (relatief) recente monografieën over Constant (Holmes, *supra*; Mauro Barberis, *Benjamin Constant. Rivoluzione, costituzione, progresso*, Bologna, Il Mulino, 1988).

³⁴ Kloocke, *o.c.*, 72-73 en 253.

en Condorcets *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* vat hij de dominantie van handel op als de uitkomst van een historisch ontwikkelings- en beschavingsproces. Vooral zijn *De la liberté des Anciens comparée à celle des Modernes* vernieuwt echter, door de dominante positie van handel en economische activiteiten in de moderniteit een bredere politieke betekenis te geven en in het bijzonder een systematisch onderscheid te construeren tussen moderne vrijheid en de vrijheid van de Antieken. Deze tekst bouwt voort op de kritiek die Volney in de *Leçons d'histoire* aangeboden had op het actieve Romeinse burgerschap en het Romeinse militarisme. Waar de latere Volney duidelijk wantrouwig staat tegenover politieke participatie, kan Constants *Liberté des Anciens et des Modernes* echter niet als een unilaterale verdediging van een apolitieke moderniteit worden opgevat.³⁵ De tekst – zeker gelezen in de context van het volledige oeuvre van Constant – is evenzeer een waarschuwing voor de gevaren voor een samenleving waarin de burgers afzijdig blijven van politiek. Deze niet-politieke houding heeft Constant, specifiek wat Frankrijk betreft systematisch bekritiseerd, bijvoorbeeld in de *Fragments sur la France*. Hij toont hoe Napoleons machtsovername mogelijk was door de afkeer van vrijheid die de Franse politieke elite in die jaren kenmerkte.³⁶

Omdat Constants geloof in de vrijheid van de modernen niet ongeconditioneerd is, kan hij in tegenstelling tot Volney ook de plaats van beschavende missies en veroveringsoorlogen in die moderniteit kritisch duiden. Hij beschouwt de *esprit de conquête* onmiskenbaar – eerder in lijn met het Verlichtingsdenken – als een anachronisme. Maar hij sluit zulke veroveringsoorlogen in de moderne context niet helemaal uit, en hij interesseert zich zelfs specifiek voor de gevaren van zulke oorlogen. Natuurlijk betreft zijn *Esprit de conquête* in de eerste plaats een polemiek tegen Napoleon, maar eerder dan Bonaparte te aanzien als een anachronisme of een Corsicaanse primitief, zoals zijn toenmalige broodheer Bernadotte, suggereert de tekst de potentiële actualiteit van zulk een

³⁵ Bv. Barberis, *o.c.*, 303-304.

³⁶ Benjamin Constant, 'Fragments sur la France du 14 juillet 1789 au 31 mars 1814', in *Écrits Politiques*, Parijs, Gallimard, 1997, 745.

politiek, met name in zijn omschrijving van Napoleons veroveringen als een moderne vorm van egoïsme.³⁷ Belangwekkend is ook hoe de *Esprit de conquête* de specifieke gevaren van moderne oorlogen aanduidt, met een nadrukkelijke verwijzing naar de Franse veroveringen. De nieuwe veroveraars willen volgens Constant zeden en gewoonten hervormen, uniformiteit opleggen: ‘De zelfingenomenheid van de beschaving kwelt meer dan de trots van de barbarij. Deze laatste betreft het geheel: de eerste kijkt bezorgd toe op de details.’³⁸ In deze kritiek op het despotisme van de moderne veroveraars gaat de *Esprit de conquête* duidelijk verder dan de persoon van Napoleon. Eenzelfde lectuur van dit despotisme blijkt ook uit Constants commentaar over de Franse Revolutie: ‘Tijdens de Franse Revolutie had men een nieuw, tot dan toe ongekend excuus uitgevonden om oorlog te voeren, namelijk om volkeren van het juk van hun regeringen te bevrijden [...]’.³⁹ Daarmee verwijst hij niet alleen naar de Jakobijnen als nuttige zondebokken, maar naar de Revolutie als geheel. Het kan Constant immers moeilijk ontgaan zijn dat dit excuus ook in het Directoire gangbaar was gebleven, en men kan aannemen dat hij op de hoogte was van de rol van de Girondijnen in de ontwikkeling van dit type retoriek. Constant wil dus de moderniteit van zulke retorische manipulatie benadrukken. Als dusdanig valt dit fragment te lezen als één van de talrijke momenten waarop Constant aandacht besteedt aan de politieke manipulatie van taalgebruik en aan nieuwe vormen van hypocrisie, en dus een systematische vertoogkritiek ontwerpt (dezelfde manipulatie die Volney in de *Ruines* had bekritiseerd maar in latere teksten zelf aanwendde).⁴⁰ Hoewel volgens Stephen Holmes Constant zich grotendeels onbewust was van het politieke po-

³⁷ Holmes, *o.c.*, 214-215.

³⁸ ‘La vanité de la civilisation est plus tourmentante que l’orgueil de la barbarie. Celui-ci voit en masse: la première examine avec inquiétude et en détail.’ (Benjamin Constant, ‘De l’esprit de conquête et de l’usurpation dans leurs rapports avec la civilization européenne’, in *Écrits Politiques*, Parijs, Gallimard, 1997, 162; verder geciteerd als *Esprit de conquête*).

³⁹ ‘L’on avait inventé, durant la révolution française, un prétexte de guerre inconnu jusqu’alors, celui de délivrer les peuples du joug de leurs gouvernements ...’ (*idem*, 149 nota).

⁴⁰ Zie hierover Holmes, *o.c.*, 205; Barberis, *o.c.*, 360-368.

tentieel van nationalisme, klaagt deze sectie van de *Esprit de conquête* de retoriek aan ‘van nationale onafhankelijkheid, van de nationale eer, van grenscorrecties, van handelsbelangen, van te nemen voorzorgen [...], want de woordenschat van de hypocrisie en het onrecht is onuitputtelijk.’⁴¹

Constant heeft deze argumentatie tegen het militarisme ook in andere teksten ontwikkeld, in het bijzonder in zijn *Commentaire sur l'ouvrage de Filangieri*. Zelfs al is het een plicht van regeringen om de vrede te bewaren, stelt hij daar, dient men hierin geen vertrouwen te koesteren. ‘Te allen tijde zal oorlog voor regeringen een middel zijn om hun autoriteit uit te breiden. Voor despoten is het een verstrooiing die ze hun slaven toegooien, zodat dezen hun slavernij minder voelen. Voor favorieten van de despoot zal het weer een afleidingsmanoeuvre zijn, waar ze hun toevlucht toe zullen nemen om hun meesters te beletten inzicht te krijgen in de chicanes van hun administratie. Voor demagogen zal het een manier zijn om de passies van de menigte aan te vuren, en hen tot excessen op te zwepen, die hun gewelddadige raadgevingen of hun baatzuchtige visie ten goede zullen komen.’⁴²

Omdat Constant kritisch kan zijn tegenover de moderniteit, staat hij meer dan de latere Volney open om de kwaliteiten van ‘niet-moderne’ volkeren te onderkennen. Zo stelt hij bezorgd vast dat de ‘beschaafde’ volkeren Napoleons regime passief hebben ondergaan, enkel de ‘bar-

⁴¹ ‘de l’indépendance national, de l’honneur national, de l’arrondissement des frontières, des intérêts commerciaux, des précautions dictées par la prévoyance (...) car il est inépuisable, le vocabulaire de l’hypocrisie et de l’injustice’ (*Esprit de conquête*, 148). Zie Holmes, *o.c.*, 258.

⁴² ‘Dans tous les temps la guerre sera, pour les gouvernements, un moyen d’accroître leur autorité. Elle sera pour les despotes une distraction qu’ils jetteront à leurs esclaves, afin que ceux-ci s’aperçoivent moins de leur esclavage. Elle sera, pour les favoris des despotes, une diversion à laquelle ils auront recours pour empêcher leurs maîtres de pénétrer dans les détails de leur administration vexatoire. Elle sera, pour les démagogues, un mode d’enflammer les passions de la multitude, et de la précipiter dans des extrémités qui favoriseront leurs conseils violents ou leurs vues intéressées.’ (Benjamin Constant, *Commentaire sur l'ouvrage de Filangieri*, Parijs, Les Belles Lettres, 2004, 28, verder vermeld als *Filangieri*).

baarse' Spanjaarden en Russen boden actieve weerstand.⁴³ Daarom leidt Constants associatie van Jakobijnen en Romeinen en zijn kritiek op het archaïsme van de Jakobijnen niet tot dezelfde negatieve classificatie van de Romeinen, in de bij Volney haast universele en tijdloze categorie van 'sauvages'. Constant contextualiseert de geschiedenis van Rome duidelijker als een ontwikkelingsfase met eigen wetmatigheden, gedetermineerd door de specifieke context van een veelheid van staten die concurreerden voor land (een fase waarin hij ook wijst op de onderscheiden tussen meer handelsgerichte staten zoals Athene, het militaristische en autoritaire Sparta, met Rome in een tussenpositie). Die zin voor nuance onderscheidt Constant ook op andere momenten van Volney, in het bijzonder in zijn oordeel over Rousseau. Volney wil, zoals veel postrevolutionairen, te allen prijze afstand nemen van Rousseau (een wijze om ook afstand te nemen van zijn eigen revolutionair verleden). Hij schetst daarom een karikuraal beeld van diens ideeën en vooral van zijn primitivisme. Constant biedt integendeel een lectuur van Rousseau aan die zulk een ideologisch reductionisme weigert, en naast een kritiek op zijn primitivisme en zijn te absoluut concept van soevereiniteit, ook bewondering voor zijn vrijheidsideaal bevat.⁴⁴

Ondanks zijn kritische kanttekeningen over de potentiële gevaren van het militarisme van de moderniteit, blijft Constant overigens een vooruitgangsoptimist. Dit komt in het bijzonder tot uitdrukking in zijn bedenkingen over slavernij in de *Liberté des Anciens et des Modernes*, en zijn vaststelling dat een commercieel tijdperk slavernij uitsluit. De vooruitgang heeft in Europa slavernij onaanvaardbaar gemaakt.⁴⁵ Dit fragment suggereert een zekere compartimentering in Constants wereldbeeld. Het kan hem immers niet ontgaan zijn dat de slavernij niet alleen voort bleef bestaan (zij het buiten Europa) maar wel degelijk ook in Europa nog een groot aantal apologeten telde, dat Napoleon de slaver-

⁴³ Benjamin Constant, 'De M. Dunoyer et de quelques-uns de ses ouvrages', in *Écrits Politiques*, Parijs, Gallimard, 1997, 661, verder vermeld als *Dunoyer*.

⁴⁴ Voor Volney zie *Tableau*, 458-462. Voor Constant, zie de analyse in Holmes, *o.c.*, 85ff.

⁴⁵ Benjamin Constant, 'De la liberté des Anciens comparée à celle des Modernes', in *Écrits Politiques*, Parijs, Gallimard, 1997, 599, verder vermeld als *Liberté*.

nij in de Franse kolonies had hersteld, en dat gedurende de Franse Revolutie de afschaffing van de slavernij slechts met grote moeite was verwezenlijkt, tegen de wil van een belangrijk deel van de liberale opinie, en nog meer tegen de koloniale handelsbelangen in.

In dit fragment lijkt Constant een tweedeling te maken in zijn denken waarin de vooruitgang en de daarmee gepaard gaande vrijheden essentieel tot Europa (of 'het Westen') beperkt blijven. De wereld buiten Europa is inderdaad slechts marginaal aanwezig in zijn geschriften, en soms voorgesteld in gestereotypeerde vorm. Getuige bijvoorbeeld een hoofdstuk uit zijn *Filangieri*, over de essentieel stagnerende natuur van Egypte en China – een topos van het negentiende-eeuwse denken dat we ook bij Karl Marx terugvinden.⁴⁶ Zijn sympathie voor de Griekse vrijheidsstrijders gaat gepaard met een beschrijving van de Ottomanen volgens de topos van het Oriëntaalse despotisme.⁴⁷ Hij staat ook wars van de verleidingen van het primitivisme, en in zijn kritische bespreking van een aantal geschriften van Charles Dunoyer citeert hij goedkeurend een lange antiprimitivistische uitval, terwijl hij in de *Liberté des Anciens et des Modernes* ook Rousseau's en Mably's primitivisme bekritiseert.⁴⁸ Tegelijk waarschuwt hij echter tegen de gevaarlijke politieke gevolgen van theorieën die de inferioriteit van bepaalde volkeren benadrukken, theorieën die door overheden kunnen worden gemanipuleerd.⁴⁹ Hij gebruikt een vergelijkbaar argument om Dunoyers geloof in rassen-theorieën aan te vallen: 'Van de erkenning van de inferioriteit van het ene ras en de superioriteit van een ander, naar de onderwerping van de enen is een afstand die te gemakkelijk te overbruggen valt.'⁵⁰ Maar hij pleit ook principieel tegen zulke theorieën, als hij stelt dat alle rassen het vermogen hebben zich te vervolmaken, terwijl hij Dunoyers historische schets die de superioriteit van Europa zou dienen aan te tonen deconstrueert, door te wijzen op de langdurige traditie van arbitraire en

⁴⁶ Zie *Filangieri*, 190-193.

⁴⁷ Pitts, *o.c.*, 208-209.

⁴⁸ Zie respectievelijk *Dunoyer*, 671-672 en *Liberté*, 604-606.

⁴⁹ *Dunoyer*, 656.

⁵⁰ 'De l'infériorité reconnue de telle race et de la supériorité de telle autre à l'asservissement de la première, la distance est trop facile à franchir' (*idem*, 669).

onderdrukkende regimes die ook de geschiedenis van Europa gekenmerkt heeft.⁵¹

Bovendien heeft Constant in de *Filangieri*, met betrekking tot de slavenhandel, dit Eurocentrisme zelf bekritiseerd: ‘In onze dagen zou de idee om in Europa over het leven van een man te kunnen beschikken zonder een gerechtelijk oordeel en zonder zijn arbeid te vergoeden, stuitend zijn voor de minst verlichte en minst gewetensvolle onder ons. Maar als het Negers betreft, hebben we dit punt nog niet bereikt. Helaas beschouwt een deel van het Europese publiek hen niet als leden van het menselijke ras. Dat deel van het publiek, dat zich zou schamen voor moord en struikroof, neemt zonder scrupules deel aan een handel die verleidt door zijn opbrengsten; en zij bedwelmen zichzelf met sofismen om te verbergen dat zij en de moordenaar of de brandstichter op zijn minste van gelijk allooï zijn.’⁵² De tekst past in Constants polemieken tegen Filangieri’s geloof in de efficiëntie van wetten van boven opgelegd: wat de slavenhandel betreft is Constant echter evenzeer voorstander van een wetgeving die hij zelfs aanzienlijk strenger wenst; zijn argument betreft eerder het feit dat zo’n wetgeving enkel zou kunnen functioneren indien ook de publieke opinie kon overtuigd worden. Constant wijst er daarnaast ook op dat de slavenhandel er ook toe bijdraagt de samenlevingen in Afrika, betrokken in die handel, te corrumperen; tevens weigert hij de (reële of vermeende) wreedheden van de Haïtianen als argument ten voordele van slavernij te gebruiken.

Constant is onmiskenbaar een uitgesproken en systematische tegenstander van de slavenhandel. Zulk een houding hoefde echter niet noodzakelijk tot een antikolonialistisch engagement te leiden: veel

⁵¹ *Idem*, 669-671.

⁵² ‘De nos jours, l’idée de disposer en Europe, sans rétribution du travail, et sans jugement de la vie d’un homme innocent, révolterait le moins éclairé et le moins scrupuleux d’entre nous. Mais on n’en est pas encore arrivé à ce point quand il s’agit des Nègres. Il y a malheureusement une portion du public européen qui ne les considère pas comme appartenant à la race humaine. Cette portion du public, qui rougirait d’assassiner et de voler sur la grande route, prend part sans scrupule à un commerce qui la séduit par ses bénéfices; et elle s’étourdit par des sophismes pour se déguiser qu’entre elle et le meurtrier ou l’incendiaire il y a au moins parité.’ (*Filangieri*, 113).

eigentijdse tegenstanders van die handel waren tegelijk apologeten van een humanitair kolonialisme van settlers, bijvoorbeeld Jean-Baptiste Say.⁵³ Sommige zinswendingen van Constant suggereren een mogelijke identificatie met zulk een idee: ‘Breng beschaving waar de barbarij nog heerst, en de beschaving zal niets meer te vrezen hebben want er zullen geen barbaren meer zijn.’⁵⁴ Bij Constant kunnen we toch vaststellen dat een aantal elementen tegen zulk een identificatie pleiten: zijn wantrouwen tegen despotische overheden, zijn veelvuldige kritieken op militaristische retoriek en legitimaties van veroveringsoorlogen, zijn wantrouwen tegen pedagogische projecten van overheden die wellicht ook beschavingsprojecten van ‘achterlijke’ volkeren inhielden. Specifiek in verband met Haïti benadrukt hij hiertegen het vermogen van de lokale bevolking om zichzelf te beschaven: ‘De zwarten van Haïti zijn heel redelijke wetgevers geworden, vrij gedisciplineerde soldaten, staatsmannen die even bekwaam en beleefd zijn als onze diplomaten.’⁵⁵ Ondanks de obstakels van hun vroegere sociale organisatie, en vooral van de opvoeding tot slavernij die ze dienden te ondergaan, zijn ze erin geslaagd het niveau van de meest perfecte rassen te bereiken.⁵⁶ Dit argument betracht het opkomende racistische paradigma te ontcrachten, maar bevat ook een antikoloniale dimensie aangezien het nadrukkelijk zelfemancipatie – zelfs met revolutionaire middelen – verkiest boven de pedagogische projecten opgelegd door ‘beschaafde’ volkeren.

Te noteren valt overigens dat in deze latere teksten zijn kritieken op China en India steeds in de eerste plaats kritieken op (eventueel ook religieuze) overheden zijn.⁵⁷ In deze fase ontwikkelt Constant inderdaad een eerder positieve visie over de capaciteiten tot vervolmaking van volkeren. Het is één van de elementen die hem ook toelaat een positievere visie over de Franse Revolutie te formuleren: ‘De overgrote meer-

⁵³ Voor deze lectuur van Say, zie Dorigny en Gainot, *o.c.*, 313.

⁵⁴ ‘Étendez la civilisation là où la barbarie règne encore, la civilisation n’aura plus rien à craindre; car il n’y aura plus de barbares’ (*Dunoyer*, 662).

⁵⁵ ‘Les noirs d’Haïti sont devenus des législateurs fort raisonnables, des guerriers assez disciplinés, des hommes d’État aussi habiles et aussi polis que nos diplomates.’ (*idem*, 669)

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ *Filangieri*, 190-193 en 303-305.

derheid van de natie heeft aangevoeld dat ze het recht bezat om elk doel te bereiken, maar ook dat ze over de bekwamheden beschikte opdat de feiten het recht zouden bekrachtigen.⁵⁸ Het past ook in een alternatief pedagogisch project, dat een centrale rol toebedeelt aan de zelfverworven politieke ervaring, in een politiek systeem waarin de grondwet de vrijheid van het volk waarborgt, en waarin de persvrijheid een fundamentele rol vervult in de vorming van een rationele publieke opinie. Hij verdedigt tegen de grote meerderheid van zijn tijdgenoten, getraumatiseerd door de ervaring van de Franse Revolutie, het vermogen van volkeren tot zelfbestuur. Specifiek in verband met slaven, argumenteert hij als volgt tegen de rechtvaardiging van onderdrukking met verwijzingen naar de noodzaak tot orde. 'Het zijn ook altijd de onderdrukten die men van alle onlusten beschuldigt. Zolang de Negers opgehoopt blijven in het scheepsruim genieten het slavenschip en zijn bemanning van een voorbeeldige vrede; de Negers stikken maar de orde wordt niet verstoord. Wanneer de Negers willen ademen beginnen de onlusten, en verwijt men hen de zonderlinge gewoonte om niet zonder lucht te kunnen leven.'⁵⁹ Voor de latere Constant zijn politieke passiviteit of wangedrag van volkeren een gevolg van despotische autoriteiten. Hij verbindt bijvoorbeeld het verval van Spanje met de eliminatie van de Cortes in de zestiende eeuw.⁶⁰ Eventuele onlusten tijdens een revolutie tegen zo'n despotisme zijn dus voor een groot deel onvermijdelijk. Dergelijke onlusten zijn duidelijk te onderscheiden van de Terreur uitgeoefend door de Jakobijnen, die voor hem hoofdzakelijk een nieuwe vorm van despotisme was, gebaseerd op archaische politieke ideeën. Omwille van dit geloof in zelfemancipatie verdedigt Constant ook na de revolutie van

⁵⁸ 'L'immense majorité de la nation a senti que non seulement elle avait le droit de parvenir à tout, mais qu'elle possédait aussi les facultés nécessaires pour que le fait consacrait le droit' (Benjamin Constant, *Pensées détachées*, in *Écrits Politiques*, Parijs, Gallimard, 1997, 742)

⁵⁹ 'Aussi ce sont les opprimés qu'on accuse toujours de tous les désordres: aussi longtemps que les Nègres demeurent entassés à fond de cale, le vaisseau négrier et son équipage jouissent d'une paix édifiante; les Nègres étouffent, mais l'ordre n'est point troublé. Quand les Nègres veulent respirer, le désordre commence, et on leur reproche la manie qui fait qu'ils ne peuvent vivre privés d'air.' (*Filangieri*, 321-322).

⁶⁰ *Idem*, 73-80.

1830 de vrijheid van vereniging van de *sociétés populaires*, tegen de liberale elite die de macht veroverd had en in de eerste plaats bekommerd was om de stabiliteit van het nieuwe regime.⁶¹

Tegen ieder vorm van despotisme stelt Constant het *laissez faire-laissez passer*. Dit principe heeft in de *Filangieri* een sterk egalitaristische dimensie: veel van de voorbeelden van machtsmisbruik door de wetgever betreffen interventies ten voordele van de sociaal en economisch geprivilegieerden. De late Constant stelt een samenlevingsmodel voorop waarin eigendom, meer bepaald van het land, egalitair verdeeld is, een democratie van *freeholders* (zoals Volney), en hij gelooft dat zonder overheidsinterventie de samenleving een natuurlijke tendens hiertoe heeft.⁶² *Laissez faire-laissez passer* heeft voor Constant bovendien meer dan een economische betekenis, gezien het ook verwijst naar de politieke activiteit van burgers die hij duidelijk positief waardeerde en niet aan de wetgever ondergeschikt wenste te zien. Hij gelooft dat de vrijheid van de pers een essentieel middel is om deze participatie te reguleren en te kanaliseren. Constant is systematisch in zijn verdediging van individuele vrijheid, zeker in vergelijking met veel liberale tijdgenoten die een geloof in de vrijheid van de elite combineerden met een apologie van een sterk repressief beleid tegenover de gevaarlijke klassen.⁶³ Bovendien universaliseert hij zijn pleidooi voor individuele vrijheid door zijn wantrouwen uit te spreken tegen beschavende missies, een wantrouwen dat hij onderbouwt door het vermogen van alle volkeren tot zelfontwikkeling te benadrukken.

Constants politieke opinies rusten op twee pijlers: een geloof in de zelfregulerende capaciteit van samenlevingen en een optimistische visie op de menselijke natuur. De eerste dimensie, die een leidraad vormt van de *Filangieri*, plaatst hem binnen de liberale traditie. De egalitaire

⁶¹ Jean Starobinski, 'Benjamin Constant: comment parler quand l'éloquence est épuisée', in François Furet en Mona Ozouf (reds.), *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*, Vol. 3. *The Transformation of Political Culture 1789-1848*, 1989, 187-188.

⁶² *Filangieri*, 160 en 164.

⁶³ Alain Laurent, 'Benjamin Constant, ce liberal radical en tout ..', in Benjamin Constant, *Commentaire sur l'ouvrage de Filangieri*, Parijs, Les Belles Lettres, 2004, 15.

invulling die hij aan deze zelfregulerende capaciteit geeft, waarbij hij de staat essentieel aanziet als een instrument van geprivilegieerde elites, verbindt hem echter ook met het anti-etatisme kenmerkend voor veel socialistische denkers uit de negentiende eeuw, inclusief Karl Marx en Friedrich Engels.⁶⁴ Constants optimistische mensvisie is zeker schatplichtig aan de traditie van de Verlichting, maar met een eigen invulling. Constant blijft zoals de Idéologues geloven in de harmonie van sociale belangen, ondanks hun kritiek op vooral aristocratische grootgrondbezitters, en zijn eigen groeiende kritiek op het egoïsme van de geprivilegieerden.⁶⁵ Constant benadrukt, in het verlengde van het utilitarisme van de late Franse Verlichting en de Idéologues, steeds de centrale rol van individuele belangen, maar hij benadrukt ook het belang van politiek actief burgerschap dat tot de vorming van een rationele en verlichte publieke opinie zou moeten leiden. Hij wijst erop dat altruïstische waarden zulk een burgerschap dienen te onderbouwen, waarden die in Constants denken in een onopgeloste spanning staan tot het utilitaristische nastreven van eigenbelang, dat hij wantrouwt ook al stelt hij het zoals gezegd centraal stelt in zijn analyse van het economische handelen. Dit altruïsme is voor Constant zeker geen verworvenheid, want regeringen kunnen inderdaad een belangrijke rol spelen in het moreel corrumperen van volkeren, of in het manipuleren van de publieke opinie.⁶⁶ Tegen van boven opgelegde hervormingen die volgens hem altijd bedrieglijk zijn,⁶⁷ benadrukt Constant niettemin de emanciperende waarde van politieke praxis als cruciaal voor maatschappelijke ontwikkeling.

⁶⁴ Het is opmerkelijk hoeveel Constant-lezers vergelijkingen met Marx en het Marxisme maken. Zo observeert de volbloed liberaal Alain Laurent dat Constant over de werkende klassen spreekt in bijna premarxistische termen (Laurent, *o.c.*, 15) en vergelijkt Kloocke (*o.c.* 260-261) sommige pagina's uit de *Filangieri* met het Communistisch Manifest. Voorzeker dienen we aan Constants situering als liberaal intellectueel niet te twifelen, maar we kunnen zoals Maurizio Barberis (*o.c.* 322-323) wijzen op de familieverwantschap tussen het vroege socialisme en egalitaristische strekkingen binnen het liberale denken (waar we Constant inderdaad mogen plaatsen).

⁶⁵ Zie hierover Welch, *o.c.*, 94-95, en Kloocke, *o.c.*, 278.

⁶⁶ Zie over deze thematiek bv. *Filangieri*, 320.

⁶⁷ *Idem*, 42.

Besluit

Volney en Constant delen een liberale wereldvisie die ze vooral na hun confrontatie met het despotisme van Napoleon systematiseren: beiden wantrouwen politieke autoriteiten en verdedigen de scheiding der machten en de persvrijheid als instrumenten om machtsmisbruik te voorkomen. Beiden zijn ook tegenstanders van racistische theorieën en van slavernij. De latere Volney belijdt echter, na zijn drastische kritieken tegen veroveringsoorlogen gedurende de vroege revolutiejaren, zijn geloof in de beschavende rol van bezettende autoriteiten, als deze de uitdrukking zijn van een verlicht bestuur (hij bedoelt vooral het revolutionaire en postrevolutionaire Frankrijk). In die omstandigheden lijkt hij, zoals veel liberale tijdgenoten maar nog meer hun negentiende-eeuwse erfgenamen, zijn wantrouwen tegen autoriteiten te vergeten en hun beschavende rol voetstoots te aanvaarden. Volney erft van het Verlichtingsproject het geloof in een paternalistische emancipatie opgelegd door een verlichte elite, een geloof versterkt door een groeiend wantrouwen tegenover het volk waarvan hij de deelname aan de revolutie identificeert met barbarij. De originaliteit van Constants denken betreft juist zijn steeds systematischer kritiek op zulke pedagogische projecten, en die kritiek draagt en versterkt ook zijn antimilitarisme en anti-imperialisme. Hij keurt oorlogen niet alleen af omwille van hun anachronisme in moderne tijden, waarin handel een doorslaggevende rol zou moeten spelen in de betrekkingen tussen volkeren. Ondanks zijn geloof in de vooruitgang, is Constant lucide genoeg om de mogelijkheden van oorlog in een moderne samenleving te onderkennen. Zijn bewustzijn betreffende de negativiteit van de moderniteit laat hem toe te onderkennen dat autoriteiten de publieke opinie zullen trachten te manipuleren tot het voeren van oorlogen, om zo hun macht te versterken, en hij onderkent de gevaren van nationalistische retoriek voor het legitimeren van zulke projecten. Specifiek aan de latere teksten van Constant is ook een uitgesprokener kritiek van doctrines die de inferioriteit van bepaalde volkeren proclameren: hij aanziet die als een ander voorbeeld van manipulatie van de publieke opinie om veroveringsoorlogen (ditmaal van koloniale aard) te rechtvaardigen. Daar tegenover beklemtoont hij

zijn geloof in het vermogen van volkeren om zichzelf te besturen (en impliciet neemt hij hier inderdaad een universeel standpunt aan, waarin vooral de apologie van de Haïtiaanse republiek een opvallende plaats inneemt), en de eventuele afwezigheid van zulk een vermogen schrijft hij exclusief toe aan een despotisch bestuur.

Voorzeker kan Constant worden bekritiseerd voor een inderdaad erg optimistische lezing van het zelfregulerend vermogen van samenlevingen, en meer specifiek voor zijn onderschatting van de economische ongelijkheid die het negentiende-eeuwse kapitalisme zou kenmerken. Volney's pessimisme is echter evenzeer problematisch. Zijn negatief oordeel over de Corsicanen produceert al de stereotiep koloniale topoi over te beschaven volkeren, en meer algemeen blijkt de latere Volney wantrouwig tegenover alle culturen waarvan de waarden afwijken van een utilitaristische arbeidsethiek. In dat opzicht bezat de vroege Volney, de auteur van de *Voyage*, onmiskenbaar een rijkere en diepgaandere visie op sociale en culturele diversiteit, die hij echter na de Revolutie opgeeft. Constants loopbaan vertoont een tegengesteld patroon. De vroege Constant, de polemist van Thermidor, is een bewuste apologet van de belangen van een economisch geprivilegieerde elite, zelfs al verwierp hij toen al de legale privileges van de aristocratie; de late Constant ontwikkelt een wereldvisie waarin respect voor sociale en culturele diversiteit een cruciaal gegeven is. Het zijn die waarden die uiteindelijk de pijlers vormen voor zijn anti-imperialisme. Juist omdat de meeste liberale tijdgenoten die waarden niet, of slechts fragmentarisch deelden, stond Constant vrijwel alleen als anti-imperialistisch liberaal.

De invloed van de theorie van Benjamin Constant op het regime van koning Willem I

Peter van Velzen

Inleiding

Benjamin Constant putte voor zijn algemene theorie over de constitutionele monarchie inspiratie uit de Engelse constitutie. Gijsbert Karel van Hogendorp nam diezelfde ongeschreven constitutie als model voor zijn conceptgrondwet, de zogenaamde ‘Schets’ van 1812, die het uitgangspunt vormde voor de Nederlandse Grondwet van 1814. De functie die Constant toedichtte aan de koning verschilde wezenlijk van die van van Hogendorp vanwege hun sterk verschillende agenda.

Constant construeerde uit de Engelse praktijk een nieuw type van koningschap. Dit verzekerde parlementaire, en daarmee indirect publieksinvloed op het beleid. Volgens de modelgrondwet van Constant was in een constitutionele monarchie de onschendbare koning het hoofd van de uitvoerende macht. Deze liet het concrete beleid over aan de parlementair verantwoordelijke ministers. De ministers moesten twee heren dienen – de koning die hen naar believen kon ontslaan, en het parlement dat hen als vertegenwoordiger van het volk op het beleid kon aanspreken en afrekenen.

Vanwege de positieve reputatie van de Engelse regeervorm vond die in heel Europa navolging, zo ook in de Nederlanden.

Van Hogendorp wilde na twee eeuwen Republikeins bewind¹ in de Nederlanden een monarchale eenheidsstaat stichten, die zou bestaan uit de samenvoeging van Holland en België. Het Congres van Wenen ging op verzoek van de Oranjevorst in 1815 met die samenvoeging akkoord. Van Hogendorps 'Schets' voorzag in een speciale constitutionele monarchie. Speciaal, omdat deze de beoogde koning in staat zou stellen een eenheid te maken van twee verschillende landen: Holland en België. Willem I zou dat werk juist niet – zoals in Engeland – kunnen overlaten aan parlementair verantwoordelijke ministers. Van de Tweede Kamer afhankelijke ministers, of die Hollander of Belg zouden zijn, zouden voor hun beleid en aanblijven steun moeten vinden bij een Tweede Kamermeerderheid. De twee rijkdelen kregen elk 55 zetels in de Tweede Kamer. Er waren in 1815 nog geen politieke partijen. Het Noorden en het Zuiden hadden daarbij, na twee eeuwen scheiding, over de hele linie sterk verschillende belangen. Meerderheidsvorming was vooral mogelijk op basis van religie. Een structureel katholieke Tweede Kamermeerderheid zou kunnen ontstaan als de Zuidelijke Tweede Kamerleden, vrijwel allen katholiek, en het derde deel van de Noordelijke leden – dat ook katholiek was – zouden gaan samenwerken. Met de medewerking van slechts een paar Noordelijke katholieken uit Noord-Brabant en Limburg zou een katholieke Tweede Kamermeerderheid via de ministers een beleid kunnen afdwingen dat vooral gunstig zou zijn voor het Zuiden. Daarbij kwam dat het Zuiden in 1815 veel meer inwoners had dan het Noorden (3,6 miljoen versus 1,8 miljoen) en dus meer gewicht in de schaal kon leggen. Ziedaar de reden waarom invoering van parlementair verantwoordelijke ministers in de Nederlanden nog onmogelijk was. De beoogde eenheid tussen Noord en Zuid zou er juist niet door bevorderd worden, want het Zuiden zou via de ministers het hele koninkrijk kunnen gaan overheersen. Van Hogendorp had lang tevoren ingezien dat langs deze weg Holland ondergeschikt zou kunnen raken aan België. Om dit scenario te voorkomen had hij in zijn 'Schets'

¹ De Franse tijd telde voor van Hogendorp nauwelijks mee.

de ministers juist niet verantwoordelijk gemaakt voor het beleid, maar die verantwoordelijkheid bij de koning gelegd. Op die regeling bestond één grote uitzondering: voor regeringsdaden strijdig met de grondwet en de wet zouden de ministers wel parlementair verantwoordelijk zijn. Hij greep daarvoor terug naar de oude Engelse individuele ministeriële verantwoordelijkheid. Dit was het directe parlementaire aanklachtrecht (de zogenaamde ‘impeachment’) tegen individuele ministers, bij de hoogste strafrechter. In de Nederlanden zou dat de Hoge Raad zijn. Van Hogendorp rekende erop dat de Nederlandse ‘impeachment’ net als in Engeland zich binnen de kortste keren zou ontwikkelen tot een politiek mechanisme. Ministers zouden een parlementaire aanklacht niet afwachten maar ontslag nemen, dan wel krijgen voor het zover was. De Hoge Raad zou zelden of nooit een ‘impeachment’-procedure ter behandeling krijgen. Van Hogendorp zou echter zijn grondwet wel formeel optuigen met deze procedure, waardoor deze zou lijken op een schriftelijke navolging van het ongeschreven Engelse model.

De zelf voor het wettige beleid verantwoordelijke Nederlandse koning zou wel feitelijk, maar niet formeel grondwettelijk onschendbaar zijn. De onschendbaarheid was in Engeland het handvat geweest waarmee de koninklijke macht was uitgehold. Nederlandse Kamerleden zouden volgens van Hogendorp via de ministers de koning zelf kunnen aanspreken op zijn beleid, maar hij zou steeds het laatste woord houden en onaantastbaar zijn.

De theorie van Constant en de eigen variant van van Hogendorp, hoezeer ook beiden Engels geïnspireerd, weken dus sterk van elkaar af. Het noodlot wilde echter dat de Grondwet van 1815 – in augustus van kracht verklaard – onbedoeld niet alleen de onschendbaarheid, maar ook het parlementaire aanklachtrecht ontbeerde. Daar de Grondwet van 1815 voor het overige voldeed aan alle criteria voor een constitutionele monarchie lag voor buitenstaanders een oplossing voor de hand. Hoezo raadsel, hoezo lacune? De Grondwet van 1815 koos volgens hen *stiltzweigend* voor zowel koninklijke onschendbaarheid, als ministeriële verantwoordelijkheid. De Franse Charte van 1814 leek nagevolgd ook al was het stiltzweigend. Was dat zo vreemd? Zulks betekende echter een keuze voor het koningschap in de zin van Constant, met voor alle regeringsdaden parlementair verantwoordelijke ministers.

Precies dat wat van Hogendorp en Willem I hadden willen vermijden, bleek in de Grondwet van 1815 gelezen te kunnen worden. De buitenwacht vergiste zich, diens uitleg was onvoorzien en verwerpelijk, maar het was te laat, want de tekst van de Grondwet van 1815 stond vast. Wat nu? Goede raad was duur. Van aanvaarding van het Engelse koningschap en de theorie van Constant kon geen sprake zijn. Zonder aanklachtrecht ontbrak echter zowel de beoogde grondwettelijke basis voor de koning-regeringsleider als de basis voor de beperkte verantwoordelijkheid van de individuele ministers.² Kortom, de kern van het grondwettelijke stelsel was aangetast. Om die reden moest er eind 1815 (in november begon de eerste vergadering van de Tweede Kamer) op stel en sprong een voorlopig alternatief worden geïmproviseerd.

De enige oplossing die Willem I op zo korte termijn overbleef was een beroep op de letter van de Grondwet van 1815. Het alternatief van de stilzwijgende uitleg diende verlaten te worden – wat niet expliciet in de grondwet stond, gold niet. Daarmee moest Willem I zijn positie als koning-regeringsleider maar voorlopig tegenover de Tweede Kamer verdedigen en de verantwoordelijkheid van ministers voor zijn beleid ontkennen en afhouden. Dit was eigenlijk onbegonnen werk, want een louter letterlijke uitleg van de Grondwet van 1815 was onhoudbaar. Zuidelijke Tweede Kamerleden namen hier dan ook geen genoegen mee. De uitleg conform de theorie van Constant kwam hen goed uit, want zou de Belgen via de ministers een directe invloed geven op het regeringsbeleid. Zij drongen dan ook vanaf begin 1816 sterk aan op aanvaarding van ministeriële verantwoordelijkheid. Voor Noordelijke Tweede Kamerleden was snel duidelijk dat de koning ervoor zou moeten zorgen dat het Zuiden niet via ministers macht zou gaan uitoefenen over het Noorden. Zij steunden dan ook de koning in zijn letterlijke uitleg. Willem I begon dadelijk met een economisch beleid ten gunste van het Zuiden. Maar wat hij ook deed, in België was de geest uit de fles. In 1817 zou de koning vergeefs proberen de Belgen over te halen akkoord te gaan met een grondwetsherziening die het oorspronkelijk beoogde

² Van Hogendorp was overigens van mening dat het aanklachtrecht tegen individuele ministers niet volledig uit de Grondwet van 1815 was weggevalen.

aanklachtrecht zou herstellen. De Belgische liberalen vertrouwden de koning intussen echter niet meer en wezen dit aanbod af. Daarom zag Willem I zich gedwongen voortaan vast te houden aan de eenmaal ingenomen positie en een voortdurende kruistocht te voeren tegen ministeriële verantwoordelijkheid.

Was er geen uitweg? Was wellicht een oplossing mogelijk door een combinatie van het koningschap van Constant en dat van van Hogendorp? Was enigerlei accommodatie, welke ook, mogelijk? Dat zou door meerdere belanghebbenden worden onderzocht en direct of indirect via publicaties aan de koning worden voorgelegd. Maar telkens bleek dat er aan de lacune in de Grondwet van 1815 niet viel te ontsnappen. Willem I werd als het ware de gevangene van de theorie of monarchie van Constant. Vanaf 1817 liet Willem I zich steeds minder gelegen liggen aan de Grondwet van 1815. Hij werd een absolute vorst, die vergeefs probeerde de Belgen via de verschaffing van welvaart te onderwerpen.

Dit artikel schetst kort de genese van de twee verschillende soorten van koningschap en met name de variant van van Hogendorp. De eerste paragraaf gaat over de navolging van het Engelse stelsel in Europa en met name de introductie van de theorie van Constant. De tweede paragraaf behandelt de door van Hogendorp bedachte variant. De derde paragraaf gaat over mogelijkheden om van de monarchie van Constant af te komen en over pogingen tot eventuele accommodatie met Constant in de jaren 1816-1820. Mijn betoog steunt voor een groot deel op mijn proefschrift uit 2005, waarnaar ik voor een uitvoeriger uiteenzetting en verantwoording verwijs.³ Nieuw in dit artikel is de toespitsing op de botsing tussen de twee sterk verschillende opvattingen van het koningschap: die van van Hogendorp en Willem I aan de ene kant en die van Constant aan de andere kant.

³ Peter van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk 1813-1840*, Nijmegen 2005.

Ministeriële verantwoordelijkheid, een rage na Napoleon

Na de val van Napoleon leek de invoering van een constitutionele monarchie met ministeriële verantwoordelijkheid welhaast een Europese rage. Geen wonder: al in de achttiende eeuw onderkenden velen de voordelen van deze Engelse figuur, zo ook in Nederland. In een brochure uit 1757 lezen we: 'De [Engelse] Konink loopt dat gevaar niet als andere Souverains en grote Heeren; om door vleiers en ondeugende Hovelingen verraden en bedrogen te worden, nadien syn Ministers geexponeert syn, om over hoog verraad en hoog misbedrijf, wegens het geeven van kwaade raad aan de Konink, aangeklaagt en te regt gestelt te worden: En so men uit de effecten sal oordeelen, in wat Land bloejen meer de geleertheit, konsten en wetenschappen?'⁴ Het citaat illustreert ontzag voor de positieve effecten, maar ook onbegrip voor de werking van de figuur. Want in de achttiende eeuw was in Engeland het dreigen met een parlementaire aanklacht al voldoende om een minister tot ontslag te bewegen. De terechtstelling van ministers na een berechting wegens een politiek delict behoorde tot het verleden. Het citaat geeft dan ook alleen de historisch-juridische basis voor de ministeriële verantwoordelijkheid.

Ook in Frankrijk stond de figuur van de ministeriële verantwoordelijkheid al lang op de agenda. Montesquieu sprak in zijn *Esprit des lois* (1748) lovend over het Engelse stelsel en hij was niet de enige. Er werden dan ook voor de Revolutie van 1789 in Frankrijk ernstige pogingen ondernomen om ministers parlementair verantwoordelijk te maken, maar vooralsnog zonder succes. De populariteit van het Engelse stelsel taande trouwens een tijdlang in Frankrijk wegens de onderdrukking van de Amerikaanse onafhankelijkheid (1776) door koning George III. Men was ook niet blind voor de minder fraaie kanten van het Engelse bestel (corruptie, oneerlijk kiesstelsel, extreme macht van het Hogerhuis). Maar de tendens om de in Engeland ontwikkelde ministeriële verantwoordelijkheid over te nemen bleef. Als conflictoplossingmechanisme bij strijd

⁴ *Schuite- en Jagtpraatjes ofte samenspraken tusschen eenige Heeren, Harlingen/ Leeuwarden, 1757, 111.*

tussen koning en parlement was het onovertroffen. Hoe dat mechanisme werkte bleef echter een groot raadsel, omdat Engeland geen geschreven grondwet had en daar in de praktijk gewerkt werd met een voor buitenstaanders onbegrijpelijk precedentenstelsel.

Constant lukte het als eerste in Europa om gedurende het consulaat van Napoleon (1800-1804) theoretisch greep te krijgen op de werking van ministeriële verantwoordelijkheid, de spilfiguur van een constitutionele monarchie. Eind mei 1814 publiceerde hij daarover zijn eerste theoretische brochure.⁵ Deze brochure hield geen verband met de vlak daarna (4 juni 1814) verschenen Charte van Lodewijk XVIII. Deze grondwet was duidelijk Engels geïnspireerd – zo verklaarde artikel 13 van dat Charte de koning onschendbaar en de ministers verantwoordelijk. Hoe die combinatie in de praktijk moest werken hadden de makers nog niet uitgewerkt. De theorie van Constant voorzag dus in een behoefte, wat bepaald niet wilde zeggen dat die aansloot bij wat de Charte-makers beoogden of dat deze direct bruikbaar was. In de praktijk zou Constants theorie juist veel verzet oproepen. Ten *eerste* ontbrak het in Frankrijk aan belangrijke voorwaarden voor het kunnen functioneren van een constitutionele monarchie, zoals politieke partijen die elkaar de regeermacht gunden. Daarvan was in de eerste jaren na 1815 geen sprake en dus achtten bepaalde groepen de theorie van Constant juist gevaarlijk. De theorie kwam bovendien van een man die gold als een deugniet omdat hij gemene zaak gemaakt had met de van Elba ontsnapte Napoleon.⁶ Ten *tweede* waren er in heel Europa misverstanden over het concept ‘ministeriële verantwoordelijkheid’, omdat het dubbelzinnig was. Het werd door elkaar gebruikt om twee verschillende soorten verantwoordelijkheid aan te duiden, die beiden uit Engeland stamden: de

⁵ Benjamin Constant, *Reflexions sur les constitutions et les garanties avec une esquisse de constitution*, Parijs, 1814.

⁶ Hij probeerde tijdens diens 100-dagenregime in 1815 vergeefs Napoleon te bekeren tot constitutioneel vorst. De enorme blaam die hij daardoor opliep, was pas na jaren gezuiverd. Vanaf 1819 tot aan zijn dood in 1830 was Constant een prominent Frans Tweede Kamerlid, die grote faam verwierf in de verdediging van zijn theorie toegepast op Frankrijk. Zie Helena Rosenblatt, *Liberal values, Benjamin Constant and the Politics of Religion*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

oudere individuele en de meer recente collectieve vorm. Deze laatste was ontstaan na en vanwege de overgang van het regeringsleiderschap van de Engelse koning naar de ‘prime-minister’.⁷ Ik geef een en ander kort schematisch weer.⁸ De eerste Engelse koning van het huis Hannover, George I (regeerperiode 1714-1727), sprak zelfs geen Engels. Hij moest het beleid en bestuur over het snel groeiende Britse rijk vrijwel geheel overlaten aan zijn belangrijkste minister Walpole, die model stond voor de latere ‘prime-minister’. Ministers na hem organiseerden zich geleidelijk tot een ministerie met daarbinnen een kabinet. De macht van de koning liep in de achttiende eeuw geleidelijk terug door inperking van de zogenaamde ‘royal prerogatives’. Ministers achtten zich bevoegd tot het verrichten van bestuursdaden waarop zij parlementair aanspreekbaar waren. De koning, onverantwoordelijk wegens het beginsel ‘the king can do no wrong’, restte op den duur geen eigen beleidsruimte van betekenis meer. Toen het ten tijde van het regime van George III (regeerperiode 1760-1820) ook regel werd dat de koning de benoeming van de ministers overliet aan de ‘prime-minister’ verschoof het zwaartepunt van de macht definitief van het Hof naar het Parlement. Daarin zetelden stabiele politieke partijen die elkaar op basis van het meerderheidsprincipe de macht gunden. Deze verschuiving bracht ook verandering in de aard van de ministeriële verantwoordelijkheid. Het *post factum* vaststellen of een concrete regeringsdaad van een individuele minister rechtmatig (of opportuun) was geweest (de individuele vorm), hield op een criterium te zijn.⁹ De ‘prime-minister’, tevens ‘member of Parliament’, verdedigde of steunde voortaan als kabinetsbeleid het algemene rege-

⁷ De individuele vorm bleef formeel bestaan. Aanklacht en berechting van een individuele minister wegens een strafbaar feit kwam echter in de achttiende eeuw nauwelijks meer voor. Wat wel voorkwam was dat ministers de schuld voor hun doen of laten legden bij ondergeschikten die hun bevelen niet goed of niet hadden uitgevoerd. Parlementair onderzoek daarnaar kon leiden tot serieuze bestraffing.

⁸ Enkele van mijn bronnen zijn: Glyn Williams en John Ramsden, *Ruling Britannia*, Londen, 1990; Alain Laquièze, ‘Le modèle Anglais et la responsabilité ministérielle selon la groupe de Coppel’, in Lucien Jaume (red.), *Coppel, creuset de l’esprit liberal*, colloque de Coppel, 15-16 mai 1998, Parijs, Economica, 2000, 157-176.

⁹ Voor het dreigen met een aanklacht en dus voor het aanblijven of het vertrek van een minister.

ringsbeleid of dat van een of meer van zijn ministers,¹⁰ die op hun terrein aanleiding hadden gegeven tot een debat of onderzoek. De stemming daarover ging daarom over de vraag of het zittende kabinet nog het vertrouwen had van een parlementaire meerderheid en dat was naar zijn aard een politieke beslissing (de collectieve vorm). Deze vorm hield strikt genomen geen echte ministeriële verantwoordelijkheid meer in, maar zou nog lang verward worden met de oudere individuele vorm. Men bleef namelijk voor beide vormen dezelfde benaming gebruiken. Wanneer precies in Engeland de collectieve vorm ontstond is een strijd-vraag.¹¹ Een *derde* reden voor misverstanden vormde de strafrechtelijke bewoording van het Engelse voorbeeld. De vraag waar velen mee kamp-ten was: ging het bij de individuele vorm om een strafprocedure of om iets anders? Van elkaar te onderscheiden waren: *enerzijds* de noodzaak om een individuele minister te kunnen straffen voor een door hem begaan strafbaar feit, iets wat uiteraard zelden of nooit voorkwam. De aanklacht daartoe hoorde op het continent eigenlijk ook thuis bij het Openbaar Ministerie. *Anderzijds* de louter politieke ontslagprocedure. Deze had zich in Engeland ontwikkeld in de zeventiende eeuw doordat het Lagerhuis, een politiek lichaam, zich had opgeworpen tot aanklager van ministers bij de (straf)rechter, het Hogerhuis. Nadat er een paar op het schavot waren geëindigd, gingen ministers uiteraard anticiperen om aanklacht en bestraffing te voorkomen. De parlementaire aanklacht evolueerde vervolgens in de achttiende eeuw van aanklacht tot een soort motie voorafgaand aan een aanklacht. Weliswaar bleef een echte ‘impeachment’ een aanklacht bij de rechter, maar of het daadwerkelijk zover kwam, was altijd twijfelachtig. Ook hierop gingen ministers anti-cipieren; zij namen al ontslag zodra een ‘impeachment’ dreigde. Zo ontstond een gewoonterechtelijke politieke ontslagregel (achttiende

¹⁰ Uiteraard bleef het voorkomen dat een individuele minister vanwege een grote blunder of verlies van (persoonlijke) reputatie het veld moest ruimen. In die gevallen hadden ministers zich als individu ongeschikt betoond voor het ambt. Deze vorm van verantwoordelijkheid (voor de eigen bekwaamheid voor het ambt) ging altijd vooraf zowel aan de individuele als de collectieve vorm.

¹¹ Volgens uitlatingen van meerdere leden van de grondwetscommissie van 1815 was de Engelse koning op dat moment (1815) zijn macht kwijtgeraakt aan de ministers. Colenbrander, *Ontstaan II*, 148, 150, 489.

eeuw) uit een veel oudere, politieke strafprocedure (zeventiende eeuw). Uiteraard was het voor continentale waarnemers niet eenvoudig om door de strafrechtelijke terminologie heen te kijken en het politieke wisselwerkingsmechanisme daarachter te doorzien.

Van Hogendorps ontheoretische variant op het Engelse stelsel

Gijsbert Karel van Hogendorp maakte in 1783-1784 (hij was toen 22) een studiereis naar de nog jonge Verenigde Staten. Op de terugweg deed hij Londen aan en bezocht er het parlement. De Engels geïnspireerde grondwet van de Verenigde Staten – en de daarop geënte praktijk – hadden, zo schreef hij, in hoge mate bijgedragen tot zijn inzicht in de werking van het Engelse stelsel. Bestudering van het verleden bracht hem daarnaast tot de conclusie dat de eigenlijke basis voor individuele ministeriële verantwoordelijkheid niet exclusief Engels, maar Europees was. Al in de Bourgondische tijd hadden vorsten in Engeland en Europa rechtmatigheidstoetsing toegelaten door een onafhankelijke rechter van bestuursdaden, namens de vorst verricht, door hoge Koninklijke dienaars (ministers).¹²

In zijn ‘Schets van eene Grondwet voor de Vereenigde Nederlanden’ (1812) nam van Hogendorp diverse elementen van het Engelse stelsel over, met name de ‘impeachment’ of het parlementaire aanklachtrecht: ‘zij staan te regt in hunne amptsverrigtingen voor den Hoogen Raad der Vereenigde Nederlanden, op aanklagt van de Staten Generaal’ (laatste lid van artikel 6 van de ‘Schets’). De Staten Generaal zouden met behulp van dit middel de bewaker worden van de grondwet en van de overige wetten, en – net als in Engeland – de macht van de koning begrenzen. Van Hogendorp prees in de toelichting de manier waarop de Engelsen

¹² Dit inzicht is bij mijn weten niet te vinden bij Constant. Tot voor enkele jaren werd die uitlating van van Hogendorp bij gebrek aan bewijs sterk betwijfeld. Inmiddels is mij gebleken dat er bewijs is voor die Bourgondische traditie. Na het verschijnen van mijn proefschrift in 2005, waarin ik van Hogendorps Bourgondische basis nog ongefundeerd noemde, werd ik door prof. mr. F.H. van der Burg gewezen op het boek van André Uyttenbrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant*, Brussel, 1975.

het oorspronkelijke Bourgondische beginsel in de praktijk verder hadden ontwikkeld. Hij bedoelde dat dreigen met een aanklacht meestal volstond omdat ministers daarop anticepeerden en dat aldus zonder lange procedures de regering binnen de grenzen van het recht kon worden gehouden. De koning kon bovendien bij een dreigend conflict altijd een minister vervangen. Dat de ministeriële verantwoordelijkheid door koning Willem III (tevens Hollands stadhouder) – na een felle strijd daarover eerder in de zeventiende eeuw – erkend was bij zijn aantreden in 1688 inspireerde van Hogendorp. Holland had daarmee volgens hem een grote weldaad bewezen aan Engeland en kon die figuur nu zelf ook gaan benutten, als het, conform de plannen van van Hogendorp en Willem I, vergroot met België, een koninkrijk zou worden.

Een eerste complicatie was hoe hij deze koning-regeringsleider in zijn grondwet kon verankeren, want in Engeland was die positie verschoven naar de ‘prime-minister’ en was er een collectieve ministeriële verantwoordelijkheid ontstaan. Voor het aanstaande Koninkrijk der Nederlanden zou een dergelijke verschuiving in de ogen van van Hogendorp fataal zijn. Alleen een sterke koning-regeringsleider zou een eenheid kunnen maken van de twee eeuwen gescheiden rijkdelen Holland en België en er garant voor kunnen staan dat – zolang die eenheid ontbrak – Holland de hegemonie zou houden over België. Een tweede complicatie was hoe hij de verankering van de macht van de koning-regeringsleider kon combineren met de begrenzing ervan. Voor van Hogendorp was die begrenzing cruciaal, wars als hij was van een absolute koning.

Van Hogendorp was er zich bewust van dat de Engelse koning zijn macht verloren had aan de ministers via zijn onschendbaarheid (het Engelse ‘the king can do no wrong’). Oorspronkelijk, in de zeventiende eeuw, had dat beginsel gediend om de koning van strafbaarheid te vrijwaren, maar naarmate de ministers ook parlementair aanspreekbaar waren geworden op rechtmatig maar ongewenst beleid, had men het beginsel van de onschendbaarheid meer en meer opgerekt. In de achttiende eeuw was langs die weg geleidelijk alle macht aan de koning onttrokken met een beroep op zijn onschendbaarheid, dat wil zeggen zijn onverantwoordelijkheid. Zo had men de koning, hoewel hij formeel

de opperste macht bleef, ontdaan van iedere werkelijke macht en hem tenslotte terzijde geschoven.

Van Hogendorp bedacht een oplossing tegen de macht ‘lekkende’ onschendbaarheid. Deze luidde kort samengevat: ‘de koning is onschendbaar, voor zover de ministers aanklaagbaar (dat wil zeggen: parlementair verantwoordelijk) zijn.’ Van Hogendorp beperkte de verantwoordelijkheid van ministers tot onrecht (onrechtmatige regeringsdaden) en vermeed een onschendbaarheidbepaling. Het beoogde resultaat was: bij onrecht, resp. een vermoeden van onrecht, door de regering begaan, bleef de koning buiten spel, omdat de grondwet de ministers daarvoor aanklaagbaar maakte. De koning was op deze manier *indirect*, via het aanklachtrecht tegen de ministers, onschendbaar. Van Hogendorp ging er tevens van uit dat de koning zich zou hoeden voor het begaan van onrecht en dat daarom een aanklacht tegen de betreffende minister zelden zou voorkomen.¹³ De koning zou zich dan ook, zo nodig, zelden of nooit op zijn (indirecte) onschendbaarheid behoeven te beroepen. Uiteraard zouden zich in de praktijk gevallen gaan voordoen waarin het twijfelachtig zou zijn of sprake was van door de regering begaan onrecht. De Tweede kamer zou daarover, na een parlementair debat met de betreffende verantwoordelijke minister, stemmen. Was de conclusie van een meerderheid dat onrecht plaatsgevonden had, dan zou een aanklacht volgen en zou de minister moeten verschijnen voor de Hoge Raad. Hangende de rechtszaak zou de minister – net als in Engeland – geschorst dienen te worden, waardoor de koning onthand werd wegens het ontbreken van zijn minister. Van Hogendorp rekende erop, behoudens in een uitzonderlijk geval, dat een parlementair meerderheidsoordeel op zichzelf al een minister tot ontslag zou bewegen en dat, zoals in Engeland, zelfs het dreigen met een aanklacht voldoende zou zijn om hem tot vrijwillig ontslag te brengen. De koning was formeel volgens de grondwet niet onschendbaar. Daarom zou niemand ‘onschendbaarheid’ kunnen gebruiken als een alibi om iets af te doen aan de macht van de koning. Tegen diens reguliere rechtmatige beleid

¹³ Van Hogendorp in de grondwetscommissie van 1814: ‘dewijl de uitoeffening van hetzelfde maar zelden zal te pas komen.’ Colenbrander, *Ontstaan I*, 330.

bestond geen machtsmiddel. Resultaat: de koning zou wel altijd parlementair aanspreekbaar, maar niet (of uitsluitend moreel) verantwoordelijk zijn voor het gevoerde beleid.¹⁴ Het weglekken van de macht van de koning naar de ministers via de onschendbaarheid, zoals in Engeland, had van Hogendorp, dacht hij, zo onmogelijk gemaakt. Er zou geen collectieve ministeriële verantwoordelijkheid kunnen ontstaan. Bovendien zou het aanklachtrecht tegen de ministers fungeren als een begrenzing van de macht van de koning-regeringsleider.

Van Hogendorps cruciale aanklachtrecht werd al in de grondwetscommissie 1814 min of meer verhaspeld zonder dat hij dit opmerkte. Zijn poging tot reparatie ervan in de grondwetscommissie 1815 lukte niet echt. In 1814 en 1815 en de jaren daarna was de door van Hogendorp bedachte constructie, behalve aan enkele ingewijden, aan niemand bekend. Van Hogendorp durfde zijn constructie niet werkelijk openlijk in de grondwetscommissie 1815 te bespreken. Hij was bang dat Belgische leden zijn figuur als 'te weinig' zouden afwijzen en dat sommige Noordelijke leden (Van Maanen streefde naar een absolute koning) deze als 'te veel' zouden verwerpen.

Hoe hield van Hogendorp de onschendbaarheid uit de Grondwet van 1815 staande? Hij nam geen onschendbaarheidbepaling op in zijn 'Schets' van 1812. In de grondwetscommissie van 1814 werd niet om een dergelijke bepaling gevraagd, zodat die niet in de Grondwet van 1814 kwam. Dit bevreesdde Belgische leden van de grondwetscommissie van 1815. Zij verzochten om een expliciete bepaling, waarop voorzitter van Hogendorp antwoordde: de koninklijke onschendbaarheid is bij ons een *conditio sine qua non*, ofwel spreekt bij ons vanzelf. Hij verzweeg

¹⁴ Van Hogendorp schreef in 1817: 'Vraagt men nu, indien de Ministers niet verantwoordelijk zijn aan de Staten-Generaal, of de Staten-Generaal zig dan slegts aan den Koning zelven mogen houden? Het antwoord is: ja; want de Grondwet heeft geen en anderen weg aangewezen en de Koning toont geen andere begeerte.' *Br. en Ged.* VI, 259. De implicatie hiervan was dat de koning bij een conflict zijn wil kon doorzetten tegenover de Staten-Generaal. Theoretisch gezien was dit een zeer zwak punt, want een hoofdfunctie van de ministeriële verantwoordelijkheid was juist dat ieder conflict tussen koning en parlement werd vermeden. Begrijp ik van Hogendorp goed, dan tilde hij niet aan dit punt, omdat in zijn ogen de koning uiteindelijk altijd diende te zwichten voor het parlement.

dat hij de onschendbaarheid daarmee veilig wilde stellen. Hij voldeed met zijn variant aan de wensen van Willem I. Toen deze het verslag van de discussie met de Belgen over dit onderwerp in de grondwetscommissie van 1815 gelezen had, luidde zijn reactie in een brief aan van Hogendorp: 'De gedeclareerde onschendbaarheid der persoon van den Koning en de op Engelschen voet verantwoordelijkheid der ministers is nae mijne gedagten een der gevaarlijkste instellingen voor den geregelden gang der bezigheden en ik kan nooit toestemmen in eenen maatregel die de Ministers van elkander afhankelijk, van den koning onafhankelijk maakt (dit gedeelte onderstreept door Willem I). Tegenwoordig (lees: onder de Grondwet van 1814, PvV) is ieder verantwoordelijk voor zijn Departement; de Ministers kunnen voor het Hooge Gerechtshof gebracht worden, zulks verdienende, en ik ben in het geval aan de geheele machine de nodige klem en veerkracht te geven, waaraan ik zoude moeten renonceeren in eene Engelsche Constitutie.'¹⁵ De koning zei met andere woorden: nooit zal ik de Engelse combinatie aanvaarden, want dan verlies ik mijn positie als regeringsleider. Zijn formulering: de ministers [worden dan] van elkaar afhankelijk en van mij, de koning, onafhankelijk, is een zeer korte, maar rake typering van de collectieve ministeriële verantwoordelijkheid, namelijk een kabinet dat onafhankelijk van de koning kan regeren.

Aan de eis van de koning dat geen expliciete onschendbaarheidbepaling zou verankerd worden werd voldaan, maar hoe zat het met de ministeriële verantwoordelijkheid 'op Engelse voet' (lees: het aanklachtrecht)? Tegen het aanklachtrecht van de 'Schets' had Willem I geen bezwaar. Dat blijkt uit het feit dat het niet sneuvelde in het voortraject van het beraad van de grondwetscommissie van 1814. Bekend is dat Willem I tijdens dat voortraject diverse personen raadpleegde en diverse wijzigingen bedong bij van Hogendorp.¹⁶ Het aanklachtrecht raakte pas tijdens het beraad van de grondwetscommissie 1814 aangetast door ver-

¹⁵ Brief van Willem I aan van Hogendorp van 17 mei 1815, Colenbrander, *Ontstaan* II, 151-152.

¹⁶ Om die reden worden meerdere versies van de 'Schets' onderscheiden. Colenbrander, *Ontstaan* I, 1 e.v.

schuiving en wijziging in de betreffende bepaling (artikel 6 van de 'Schets' werd verankerd in artikel 104 van de Grondwet van 1814).¹⁷ Van Hogendorp verloor er de regie over en miskende die aantasting. Hij beseftte met name (nog) niet dat in de gewijzigde tekst het initiatief tot een aanklacht niet meer bij de Tweede Kamer lag.¹⁸ De reden hiervoor was allicht dat hij onder hoge druk stond. Hij vertrouwde, zo schreef hij, op een gegeven moment niemand binnen de commissie meer, want er werd achter zijn rug om gestookt, onderling en zelfs in overleg met Willem I.

Was in artikel 104 van de Grondwet het initiatief tot een aanklacht wel bij de Staten-Generaal (in 1814 nog één Kamer) gebleven, dan was dat voor van Hogendorp voldoende geweest. Hem ging het bij het aanklachtrecht hoofdzakelijk om wat zich in het voortraject daarvan afspeelde. Voordat een aanklacht tot stand kwam, was altijd een debat in de Kamer nodig met de betreffende minister. Deze zou als hij zwak stond en risico liep, niet wachten totdat een Kamermeerderheid besloot tot een aanklacht. In dat geval zou die minister geschorst moeten worden. Net als in Engeland zouden 'schuldige' ministers tijdig eieren voor hun geld kiezen. De strafrechtelijke voorziening zou, desnoods na een of enkele proefzaken, een politiek instrument blijken. Wist en begreep Willem I wat er met het aanklachtrecht was gebeurd? Het tweede deel van het citaat van Willem I hierboven (brief van 17 mei 1815) bepaalt: de ieder voor hun departement verantwoordelijke ministers kunnen zo

¹⁷ Artikel 104 van de Grondwet van 1814 luidde: 'De leden van de vergadering der Staten-Generaal, de Hoofden der ministeriële departementen, de leden van de Raad van State, de Commissarissen van den Souvereinen Vorst in de Provinciën of Landschappen staan te regt voor den Hoogen Raad, wegens alle misdrijven in de waarneming hunner functien begaan. Zij mogen echter deswegens nimmer in regten betrokken worden, na dat door de vergadering van de Staten-Generaal daartoe uitdrukkelijk verlof verleend zal zijn.'

¹⁸ De tekst van artikel 104 van de Grondwet 1814 (werd artikel 177 van de Grondwet van 1815) kwam erop neer dat het aanklagen van ministers in plaats van een recht van de Staten-Generaal een zaak van het Openbaar Ministerie was geworden. Wel moest het Openbaar Ministerie voor de vervolging van een minister toestemming vragen aan de Staten-Generaal. De verandering van aanklager, van politieke naar reguliere strafrechtelijke aanklager, had het karakter van de bepaling aangetast. Er zou steeds discussie mogelijk blijven over de vraag of artikel 104 van de Grondwet een directe parlementaire aanklacht onmogelijk maakte.

nodig voor de Hoge Raad gebracht worden. Vraag blijft: bedoelde hij via een parlementaire aanklacht of via een actie van het Openbaar Ministerie? Dat blijkt niet uit het citaat. Mij lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat Willem I in mei 1815 al precies begreep wat er mis was gegaan met het aanklachtrecht. Argumenten hiervoor zijn, onder andere, dat Willem I zich aanvankelijk in 1814 niet tegen het aanklachtrecht verzette en dit in het citaat hierboven evenmin doet. ‘Nooit accepteer ik de Engelse combinatie’ houdt geen verwerping in van de individuele vorm van ministeriële verantwoordelijkheid. Van Hogendorp zou, ook al was dat vergeefs, in de grondwetscommissie 1815 zeer veel moeite doen om zijn directe aanklachtrecht te herstellen. Zou hij dat gedaan, resp. gedurfd hebben, tegen de geest van Willem I in?¹⁹

Toch was de uitkomst van het commissieberaad in 1815 niet louter negatief. Met algemene stemmen wist van Hogendorp een grondwetsbepaling toegevoegd te krijgen die de ministers verplichtte tot een eed op de grondwet (met name artikel 76 van de Grondwet van 1815). Deze bepaling schiep, zo leek het, een alternatieve grondslag voor individuele ministeriële verantwoordelijkheid. Het eindresultaat was wel dat de Grondwet van 1815 noch een onschendbaarheids- noch een aanklachtbepaling bevatte. Dit riep de vraag op of beide beginselen niet stilzwijgend uit de grondwet afgeleid konden worden? Zo vreemd was die uitleg voor buitenstaanders niet als men bedacht dat deze aansloot bij het Engelse model van de Grondwet van 1815. Een Hollandse commentator van de Grondwet van 1815 achtte die uitleg zeker niet vergezocht.²⁰

Wat de uitleg van de lacune ook zou worden, de door de Belgen verworpen grondwet werd op basis van een beschamend gegoochel met cijfers ‘zognaamd’ door de Belgen aanvaard en van kracht verklaard in augustus 1815. Tussen augustus en oktober van hetzelfde jaar bleef het onzeker welke kant het zou opgaan, maar al eind september verscheen er een brochure die de hand van de regering verried. Willen wij de

¹⁹ Mij lijkt het onaannemelijk dat Willem I toen al op dit punt gemene zaak maakte met Van Maanen.

²⁰ De *Herkaauwer* van mr. Johannes Kinker, jrg. 1, 1815, 416-437 (in het bijzonder 429) achtte de stilzwijgende aanneming niet alleen waarschijnlijk, maar zelfs voordelig. Dit commentaar verscheen kort na de inwerkingtreding van de Grondwet van 1815.

Engelsen imiteren? Wij hebben hier nog niet die Engelse geest. Als we zover zijn, laten ze dan onze ministers aanvallen.²¹ Veelzeggend ook was de eerste zitting van de Tweede Kamer, begonnen medio oktober, tijdens welke de ministers zich achter de koning verscholen. Op 7 februari 1816 tenslotte verklaarde minister van Financiën Six in de Tweede Kamer met zoveel woorden dat onder een koninklijke regering de ministers niet verantwoordelijk waren.²²

Een door de regering opgericht en betaald blad, *Les Ephémérides de l'Opinion*, gaf in het februarinummer een toelichting op die ontkenning.²³ Het blad verklaarde dat de koning niet onschendbaar was daar de grondwet daarover zweeg. Daarom verschilde, aldus de schrijver, ons stelsel van het Engelse en was onze koning zelf politiek en bestuurlijk verantwoordelijk tegenover de natie. Met andere woorden, de koning had in alles het laatste woord en was juist niet, of alleen moreel, parlementair verantwoordelijk.²⁴ Dit was een uitleg conform de bedoeling van van Hogendorp, maar waar hield de macht van de koning op? Door de ontkenning van de ministeriële verantwoordelijkheid in de Tweede Kamer ontbrak daaraan iedere grens. Die ontkenning zou al twee dagen later (in het kader van een debat over het recht van petitie) in de Twee-

²¹ [J.B.J.G. Plasschaert], *Reflexions sur l'interêt général de tous les Belges*, Brussel, (september) 1815, 79-80.

²² Volgens de (gereconstrueerde) *Handelingen* zei Six: 'Onder een koninklijke regering waar de ministers niet verantwoordelijk zijn, kan een oppositie in de vertegenwoordiging meer schaden dan nuttig zijn.' HTK 1815-1816, 76.

²³ *Les Ephémérides de l'Opinion*, I, v, februari 1816, 155-167, in het bijzonder 163-164. De vorm, een anoniem Franstalig blad dat uitkwam in Brussel, had voor de regering het voordeel dat het goeddeels buiten de aandacht bleef van het Noorden. Het is integraal raadpleegbaar op internet.

²⁴ Deze uitleg spoort met die van De Thiennes de Lombizes (lid van de commissie van 1815, minister voor Politie van het Zuiden) in een brief van 30 juni 1815 aan Willem I (nog tijdens het beraad in de commissie; mijn vertaling uit het Frans): 'De Nederlandse Staten-Generaal lijken wel enigszins op het Engelse parlement, maar er bestaan duidelijke verschillen tussen de grondwettelijke bevoegdheden van onze koning en die van Engeland. Deze laatste dekt zijn ministers niet tegen hun persoonlijke verantwoordelijkheid voor regeringsdaden. De Nederlandse koning daarentegen dekt ze volledig. De verantwoordelijkheid van het Engelse ministerie betreft alle oppositie in het parlement alleen op zichzelf en niet op de koning. Een oppositie in de (onze, PvV) Staten-Generaal zou zich alleen op de koning zelf richten, omdat hij alleen beslist en beveelt.' Colenbrander, *Gedenkstukken* VII, RGP nr. 23, 776-777.

de Kamer worden tegengesproken door het Kamerlid Dotrengé, tevens oud-lid van de grondwetscommissie 1815. Maar dat werd verhinderd. Door het debat over de petitie plotseling van de agenda af te voeren, wist de Kamervoorzitter een discussie op 9 februari 1816 te voorkomen. Vlak daarna werd door hem de zitting van de Tweede Kamer op een wenk van de koning gesloten.

Hoe te ontkomen aan het koningschap van Constant?

Voor koning Willem I was het probleem wat te doen met de grondwettelijke lacune. Deze lacune laten voor wat ze was, en iedere openlijke discussie zoveel mogelijk uit de weg gaan, was hoogstens een tijdelijke optie. De ontkenning van ministeriële verantwoordelijkheid riep namelijk enorme weerstanden op, juist en vooral in de praktijk. Deze blokkeerde een vanzelfsprekende weg naar herstel van onrecht, namelijk via de Tweede Kamer. In 1816 kwamen handelaren massaal in actie tegen een belastingmaatregel ingevoerd op basis van een Koninklijk Besluit. Was dat besluit niet onrechtmatig wegens de daaraan toegekende terugwerkende kracht? Maar zowel de weg naar de rechter als die naar de Tweede Kamer liep dood. De rechter verklaarde zich onbevoegd om het besluit te toetsen. Het aanspreken van de bevoegde minister via de Tweede Kamer had ook geen zin, want die was volgens de regering niet verantwoordelijk. Uiteraard riep een en ander de vraag op: is er dan geen enkele grens aan de koninklijke macht en geen enkele garantie tegen fouten en machtsmisbruik? Ja, men kon zich richten tot de koning persoonlijk, maar wat voor waarborg was dat? Door de ontstane impasse nam de druk op de regering toe. De Belgen hadden enig recht van spreken want de grondwet was hun opgedrongen. Wat kon de regering doen?

De hachelijke keuze tegen het koningschap van Constant

Van Hogendorp zou zich begin 1816 laatdunkend over Constant uitlaten als een niet serieus te nemen Franse theoreticus. Hij had geen enkel vertrouwen in diens nieuwlichterij. Had de Engelse combinatie, die Constant aanprees, in Engeland niet juist geleid tot de uitschakeling van

de macht van de koning? Waar lag in diens stelsel de garantie voor het behoud van de koninklijke macht? Zou niet dadelijk na de erkenning van de onschendbaarheid een verschuiving volgen van de macht van de koning naar de ministers? Er was ook een dieper liggende reden voor zijn afkeer van Constant, die te maken had met de religieuze verhoudingen in de Nederlanden en het gelijke aantal Kamerzetels voor Noord en Zuid. Politieke partijen bestonden nog niet, waardoor de kans groot was dat zich in de Tweede Kamer partijen zouden vormen langs religieuze scheidslijnen. Het Noorden was voor een derde katholiek, het Zuiden vrijwel geheel katholiek. Bij aanvaarding van de Engelse combinatie, conform de monarchie van Constant, zou zich een structurele katholieke meerderheid kunnen vormen in de Tweede Kamer (de katholieke leden van Noord en Zuid samen).²⁵ Die meerderheid zou de onschendbare koning via de parlementair verantwoordelijke ministers kunnen dwingen tot een bepaald beleid (alsmede tot de keuze van katholieke ministers). Zo zouden de ministers in plaats van de koning verantwoordelijk worden voor het beleid. De koning zou dan (dit was het ultieme schrikbeeld van Willem I en van Hogendorp) uitgeschakeld worden als regeringsleider, net zoals in Engeland, en België zou de baas worden over Holland.

Hoe hachelijk ook, Willem I besloot daarom tot ontkenning van de lacune in de Grondwet van 1815. Dat leverde een gebrekkige grondwet op, want hoe zat het dan met de koning-ministerrelatie en met de omvang van de macht van de koning? Een motivering voor die ontkenning werd niet gegeven en deze had bovendien alle schijn van een *tour de force*.

Ten eerste wegens de ontstaansgeschiedenis. Belgische leden van de commissie van 1815, zoals Dotrengé, hadden aangedrongen op een waarborg tegen misbruik van macht. Zij bevestigden dat voorzitter van Hogendorp in de commissie van 1815 het bestaan van die waarborg met zoveel woorden had erkend. De Belgische leden hadden hierop vertrouwd, maar nu werd deze waarborg door de regering ontkend. Er was

²⁵ Van Hogendorp correspondeerde over dit scenario met Willem I, zie bijvoorbeeld Colenbrander, *Ontstaan II*, 258.

dan ook iets grondig mis met deze ontkenning. Dotrengé had de tekst van zijn voor de Tweede Kamer bedoelde weerwoord al op 7 februari 1816 uitgedeeld. Hoewel niet uitgesproken, zou zijn tekst korte tijd later worden gepubliceerd in de *Observateur*.²⁶ Zijn weerwoord bevatte een gemotiveerd pleidooi voor ministeriële verantwoordelijkheid.²⁷ Hij zei daarin onder meer: ministeriële verantwoordelijkheid bestaat uit zichzelf, want die behoort tot het wezen van het ministerschap. Een formele bepaling is niet nodig; zij ligt in de aard van de zaak. Het betoog van Dotrengé spoorde met het model van de Grondwet van 1815 en met de monarchie van Constant. Ter vergelijking diene de eerste zin van de brochure over ministeriële verantwoordelijkheid van Benjamin Constant van februari 1815: De verantwoordelijkheid van ministers is de onmisbare voorwaarde voor elke constitutionele monarchie.²⁸ Het krampachtige van de ontkenning was ten *tweede* duidelijk uit de grote praktijkproblemen die deze veroorzaakte, zoals het boven genoemde belasting-schandaal. Daarbij was een van de betrokken handelaren onrechtmatig

²⁶ Zie: *Observateur* v, 1816, 225-278 (in het bijzonder 265). De *Observateur* was het voornaamste oppositieblad van het Zuiden in de periode 1815-1820. Dit blad is integraal raadpleegbaar via de website van de UB Gent, project Google books.

²⁷ Dotrengé beriep zich daarbij op artikel 177 van de Grondwet van 1815 (artikel 104 van de Grondwet van 1814), de bepaling waarnaar van Hogendorp in de commissie van 1815 had verwezen. De passage in het verslag van de grondwetscommissie van 31 mei 1815 luidt: [het commissielid] Queysen: 'maar waartoe is het gehele ding (aanklachtrecht, PvV) nodig, nu de ministers niet verantwoordelijk zullen zijn voor delicten tegen de Constitutie?' [Antwoord van] van Hogendorp: 'dit zijn zij, zie artikel 104.' [Werd artikel 177 van de Grondwet van 1815]. Colenbrander, *Ontstaan* II, 279.

²⁸ Baron De Keerbergh (voormalig prefect van Napoleon, gouverneur en lid van de Raad van State onder Willem I) gebruikte dit citaat van de 'écrivain estimé', die hij met name noemde, in een brochure (*Reflexions sur la Loi fondamentale, qui se prépare pour le Roïaume des Pays-Bas*, Clèves, (juli) 1815). Hij waarschuwde daarin indringend voor de lacune in de Grondwet van 1814. De macht van de soeverein zou daardoor kunnen uitlopen op een permanente dictatuur. Hij stelde daarom invoering van onschendbaarheid en aanklachtrecht (de Engelse combinatie) voor. Ik vermeld dit omdat Willem I zelf de tekst van deze brochure voorafgaand aan de publicatie las en er zelfs een stukje aan toevoegde (dit heette in de publicatie een noot 'van een respectabele bron'). Was Willem I al een absolutist in 1815? Volgens mij niet. Hij vertrouwde toen nog, neem ik aan, op het aanklachtrecht van van Hogendorp. Hij zag te laat in dat die bepaling tekstueel niet meer spoorde met het parlementaire aanklachtrecht verankerd in de 'Schets'.

gevangen gehouden totdat hij was overleden. Een en ander bewees in de ogen van de publieke opinie hoe gebrekkig de Grondwet van 1815 was zonder ministeriële verantwoordelijkheid. Een *derde* factor was de mineure stemming in het Zuiden op het moment van de ontkenning. Er rees onder meer verzet onder de katholieken wegens de verplichte eed op de grondwet. In de loop van 1816 daalde die stemming helemaal onder nul als gevolg van een zware hongersnood. Die zette de verhouding tussen de Noordelijke en Zuidelijke helft van de Tweede Kamer helemaal op scherp.²⁹ Het Tweede Kamerlid Van Alphen deed bij brief van 4 februari 1817 verslag aan van Hogendorp van gesprekken die hij te Brussel met Belgen had gevoerd: '[...] overtuiging bij allen, groot en klein, dat zonder responsabiliteit van ministers onze constitutie een halve mesure is, die of tot volstrekt despotisme, of tot revolutie moet leiden!'³⁰

De poging van Willem I om aan het koningschap van Constant te ontkomen

Een denkbare uitweg was de lacune in de grondwet van 1815 opvullen met het oorspronkelijke aanklachtrecht van van Hogendorp (artikel 6 van de 'Schets'). Zou dat lukken, dan zouden de individuele ministers strafbaar zijn voor onrecht en de koning zou de sterke positie van regeringsleider krijgen die hij en van Hogendorp hadden gewenst. Dit was inderdaad een manier om aan het koningschap van Constant te ontsnappen. Deze uitweg had bovendien het politieke voordeel dat daarmee een bescheiden vorm van ministeriële verantwoordelijkheid kon worden erkend. Wellicht kon het dienen als compromis. De regering ging langs informele weg na of deze oplossing aanvaardbaar was voor de Zuidelijke oppositie. In het al genoemde *Ephémérides*-artikel van februari 1816

²⁹ 1816 staat bekend als 'het jaar zonder zomer'. Het vror in augustus ten gevolge van een vulkaanuitbarsting in 1815 in het destijdse Nederlands-Indië (Sumbawa). Het hele Noordelijke halfrond werd wegens zonsverduistering door misoogsten en hongersnood getroffen, zowel in Europa als in Noord-Amerika. In het Zuiden beschuldigde men de Noordelijke handel ervan daaruit een slag te slaan door zijn grote voorraden graan tegen woekerprijzen te verkopen. De hieruit ontstane ruzie vergiftigde diepgaand de verhoudingen tussen Noord en Zuid in de Tweede Kamer.

³⁰ NA, Collectie Van Hogendorp, nr. 96.

had al een aanwijzing gestaan in deze richting. Het artikel claimde, op basis van het zwijgen van de Grondwet van 1815 op dit punt, de onschendbaarheid van de koning. Het achtte ministers desalniettemin verantwoordelijk en vervolgbaar ‘de trahison ou de concussion ou d’abus de confiance’. Dit kwam neer op de strafbaarheid van ministers voor onrecht, de grondslag van van Hogendorps variant.³¹ Die suggestie was echter in 1816 niet begrepen.

Later dan gewenst, aldus het artikel, deed de aflevering van de *Ephémérides* van mei 1817,³² een tweede poging. Deze keer was het aanbod ‘luid en duidelijk’, en voorzien van uitleg. Het blad erkende voor het eerst ronduit dat er een grondwettelijke lacune bestond. Die lacune moest worden verholpen, heette het, want er moest een voorziening komen tegen onwettige regeringsdaden. De ministers zouden in plaats van de koning voor onrecht aanklaagbaar en berechtbaar worden voor de rechter. Een niet onbelangrijk nevenproduct was dat daardoor tevens de koninklijke macht een bovengrens zou krijgen.³³ De oproep die het blad deed luidde: we gaan de grondwet herzien! Laat iedereen meedoen, met voorstellen komen en het debat aangaan!

Het aanbod in de oproep betrof alleen de ministeriële verantwoordelijkheid, wat logisch was, daar de regering alleen daarvoor een grondwettelijke grondslag wilde. Was een grondwetsherziening wel nodig, waarom kon niet volstaan worden met een formele wet? Nee, dat kon niet, want een formele wet impliceerde dat het principe van de ministeriële verantwoordelijkheid al in de Grondwet van 1815 besloten lag. Was dat zo, dan zou daar weer uit volgen dat ook de onschendbaarheid van de koning daarin al besloten lag. Dan kwam men vanzelf weer uit bij de Engelse combinatie en dus de monarchie van Constant. Herstel via een formele wet was kortom een onbegaanbare weg.

³¹ Dit kan wijzen op betrokkenheid van van Hogendorp zelf bij dit artikel, al dan niet via Falck.

³² *Les Ephémérides de l’Opinion*, 11, mei 1817, 184-199, in het bijzonder 192 en 197.

³³ Was Willem I in 1817 dus nog bereid zich te onderwerpen aan de (grond)wet? Dat lijkt inderdaad het geval.

De hersteloperatie bleek al snel vergeefs, want het aanbod werd als een hinderlaag afgewezen door de *Observateur*.³⁴ Aanvaarding ervan, schreef het blad, hield de erkenning in dat de principes van verantwoordelijkheid en onschendbaarheid niet al vervat lagen in de Grondwet van 1815. Daar paste de *Observateur* voor. Hoe zo lacune? was de reactie, er is helemaal geen lacune!³⁵ Het blad doorzag scherp het doel van het aanbod om de hele wettige machtsuitoefening van de koning 'onverantwoordelijk' te maken.³⁶ Dit streed met het vertrekpunt van de *Observateur* – met name dat de Grondwet van 1815, conform de theorie van Constant, als constitutionele monarchie stilzwijgend uitging van de Engelse combinatie. Het was bovendien niet waar, zo werd opgemerkt, dat ministeriële verantwoordelijkheid zich beperkte tot 'trahison, concussion et abus de confiance'. De eigenlijke ministeriële verantwoordelijkheid (die voor misbruik van wettige macht, PvV) ging veel verder en was zo ruim dat Constant verklaard had dat ze niet in een wet te vangen was.³⁷ Conclusie: deze poging om aan de monarchie van Constant te ontkomen mislukte, want werd geblokkeerd met (een beroep op) de theorie van Constant.

Was er een indirecte route naar ministeriële verantwoordelijkheid? Het plan Meyer

Hoe moest het nu verder? Noordelijke liberalen probeerden op hun manier de impasse te doorbreken en de ministeriële verantwoordelijkheid voor onrecht te herstellen. De vroegere secretaris van de grondwetscommissie van 1815, de briljante jurist Daniël Jonas Meyer, verzon – waarschijnlijk in overleg met Noordelijke geestverwanten waaronder van Hogendorp – een nieuw plan. Hij publiceerde in september 1817 in het Nederlands en het Frans een brochure over de noodzaak tot instel-

³⁴ *Observateur* XI, 1817, 65.

³⁵ *Idem*, 68.

³⁶ Daarmee doorzag de redactie van de *Observateur* kennelijk de variant die van Hogendorp bedacht had.

³⁷ *Idem*, 71.

ling van een voorlopige Hoge Raad.³⁸ Help, luidde zijn oproep, er gaat in dit land te veel mis door een gebrekkig rechtsbestel. Het is absoluut nodig dat de rechtseenheid wordt verbeterd door de dadelijke oprichting van een voorlopige Hoge Raad. Dat was de centrale boodschap van de brochure. Maar in feite was het voorstel van Meyer een slinkse poging om langs een andere, indirecte weg te komen tot erkenning van ministeriële verantwoordelijkheid. Het plan speelde in op de grote onvrede in het Zuiden over het uitblijven van een Hoge Raad. Men was daar boos over het feit dat dit uitblijven het op gang brengen van de zo begeerde ministeriële verantwoordelijkheid blokkeerde. Daarnaast miste men node een hoogste rechter voor de nodige rechtseenheid. Er waren op dat moment drie hoogste rechtscolleges, een in Den Haag, een in Brussel en een in Luik, elk met verschillend recht. Instelling van een voorlopige Hoge Raad (voor het door Meyer aangegeven doel) zou de te bange rechterlijke macht (met name in het Zuiden) het officiële groene licht hebben gegeven om zonder angst over te gaan tot rechtmatigheidstoetsing van bestuursdaden. Meyer vermeed in zijn tekst de theorie van Constant en sprak niet over ministeriële verantwoordelijkheid. Hij erkende impliciet de ‘verantwoordelijkheid’ van Willem I voor het legale beleid, maar gaf er langs een andere weg dan van Hogendorp een juridische bovengrens van aan. Hij stelde dat de Grondwet van 1815 uitging van de scheiding der machten (trias) en dat daarom de beleidsdaden van de koning en alle overige bestuursorganen onderworpen waren aan toetsing door een onafhankelijke rechter. Dat betekende dat de (voorlopige) Hoge Raad in laatste instantie de rechtmatigheid van het bestuur, ook van koninklijke besluiten, zou bepalen. Er was haast geboden, aldus Meyer, die vele voorbeelden gaf van al gesignaleerde misbruiken van de uitvoerende macht. De Grondwet van 1815 schreef de oprichting van de Hoge Raad ook voor.

Willem I zou niet ingaan op het plan-Meyer. De reden daarvoor was, neem ik aan, de vrees van de koning dat die voorlopige Hoge Raad als ultieme uitlegger van de Grondwet toch weer de stilzwijgende uitleg van

³⁸ D.J. Meyer, *Over de noodzakelijkheid van eenen provisionelen Hoogen Raad in het Koninkrijk der Nederlanden*, 's-Gravenhage, 1817.

de lacune (en dus de ministeriële verantwoordelijkheid) zou introduceren. Die Hoge Raad zou zich geconfronteerd zien met gevallen dat een regeringsbesluit onrechtmatig was (Meyer gaf er voorbeelden van). Het onrechtmatig verklaren daarvan was één zaak, maar het was uitgesloten dat de koning persoonlijk verantwoordelijk zou zijn voor een onrechtmatig besluit. De Hoge Raad zou de verantwoordelijkheid bij de bevoegde minister moeten leggen. De lacune in de Grondwet van 1815 en het model van de Grondwet stonden dit ook toe. Kwam de Hoge Raad tot dat oordeel, dan impliceerde dit echter dat *ook zonder grondwetsherziening* het principe van de ministeriële verantwoordelijkheid, al was dat slechts voor onrechtmatig bestuur, in de Grondwet van 1815 besloten lag. Bijgevolg gold dan ook de onschendbaarheid en belandde men weer bij het koningschap van Constant, het schrikbeeld van Willem I.

Meyers' voorstel liep vast omdat Willem I, zo denken we, het te riskant vond. Weliswaar had het *Ephémérides*-artikel van februari 1816 ook het bestaan van een strafrechtelijke verantwoordelijkheid gesuggereerd zonder grondwettelijke basis, maar dat gebrek zou zijn goedge maakt als de grondwet zou zijn herzien. Maar dat was niet gebeurd. Hoopten Meyer en anderen dat Willem I genoeg zou nemen met een Hoge Raaduitspraak die de ministeriële verantwoordelijkheid beperkte tot onrecht? Dat valt zonder nadere bronnen niet te zeggen. Hoe dan ook, Meyers plan stevende af op de theorie van Constant. Willem I zou ook na 1817 de instelling van de Hoge Raad blijven uitstellen. In 1820 dwong de Zuidelijke helft van de Tweede Kamer hem om met een wetsontwerp te komen in ruil voor de goedkeuring van de tienjaarlijkse begroting. Toen die goedkeuring eenmaal in vertrouwen op de gedane toezegging door een Kamermeerderheid was verleend, kwam Willem I met een wetsvoorstel met een niet onafhankelijke Hoge Raad. De Belgen werden in 1820 gewoon bedrogen door Willem I. Het wetsvoorstel werd kamerbreed verworpen en de instelling van de Hoge Raad werd op de lange baan geschoven. De Hoge Raad kwam er pas na de afscheiding van België in 1838.

Drie pogingen tot accommodatie met het koningschap van Constant

Constant had zich laten inspireren door de Engelse constitutie, maar hij nam er op een bepaalde manier ook afstand van. Dat blijkt uit de functie die hij aan de koning toekende. Zijn scheidsrechter-koning (de zogenaamde *pouvoir neutre*, tevens hoogste macht) leverde zijn macht niet in. Willem I geloofde hier niet in, wegens de Engelse praktijk. Het viel echter moeilijk te voorspellen hoe de praktijk van de constitutionele monarchie zich buiten Engeland zou ontwikkelen. Beide functies, zowel de scheidsrechterkoning van Constant als de koning-regeringsleider van van Hogendorp waren immers nog nieuw en niet uitgekristalliseerd. Niet vreemd was daarom de gedachte: kan er geen water bij de theorie van Constant? Of kan de scheidsrechter-koning niet worden bijgebogen in de richting van een koning-regeringsleider? Was er, met andere woorden, geen compromis mogelijk? Van de mij bekende pogingen tot accommodatie geef ik enkele belangrijke voorbeelden: een poging van een Zuidelijke advocaat, een poging van een Noordelijk Tweede Kamerlid en een poging van een journalist-uitgever, die zowel in het Noorden als in het Zuiden opereerde.

Tarte cadets' pleidooi voor de scheidsrechter-koning

Advocaat Jean Tarte, *cadet* – korte tijd medewerker van de *Observateur* – was een van de eersten die de mogelijkheden van een combinatie verkende. In twee artikelen van 9 en 12 april 1816 in de *Mercure-Surveillant* (waarin hij de ontkenning van ministeriële verantwoordelijkheid door minister Six verwierp) vergeleek hij de Grondwet van 1815 met de Engelse constitutie. Op hoofdpunten verschillen ze niet, zo concludeerde hij. Een jaar later, in een ingezonden stuk in het *Journal de la Belgique* van 4 april 1817, citeerde Tarte uit Constants brochure uit 1814.³⁹ Die citaten betroffen voorbeelden van de scheidsrechterfunctie van de Engelse koning. Tarte legde uit waarom hij als advocaat het beruchte

³⁹ Zie *supra*.

Koninklijk Besluit inzake een belastingmaatregel met terugwerkende kracht in strijd met de wet achtte. Voor ieder koninklijk besluit was, zo schreef hij, altijd een minister verantwoordelijk, want de koning was onschendbaar. Tarte gaf vervolgens een 'lesje Constant'. Men verwarde nog te vaak, schreef hij, de uitvoerende macht met de koninklijke macht. Deze laatste is de 'pouvoir neutre' die de andere machten hun passende plaats geeft, maar die zelf nooit deel uitmaakt van de actieve machten. Kijk hoe de Engelse constitutie de koninklijke macht gebruikt om een einde te maken aan iedere gevaarlijke strijd en om de harmonie te herstellen tussen de overige machten. Constant had, aldus Tarte, deze principes ontwikkeld. Hij hield vast aan zijn standpunt uit 1816. Hij gaf verschillen tussen de Nederlandse en Engelse constitutie toe, maar deze betroffen volgens hem alleen bijkomende punten, niet de basis. De koninklijke macht met zijn essentiële attributen is, schreef hij, de hoeksteen van het gebouw. Op dit punt is er maar een weg naar de waarheid. Ik verklaar, aldus Tarte, ook openlijk dat wat betreft constitutionele theorie en beginselen van ware vrijheid en van onafhankelijk bestuur, de Engelsen de 'régulateurs de l'Europe' moeten zijn; laten wij, als wij ons willen verheffen tot een vrije natie, hun instellingen bestuderen en er die van overnemen die aansluiten bij onze zeden; laten wij alleen hun tegenstanders zijn als het erom gaat om onze fabrieken te beschermen. Tarte verwees vervolgens naar artikel 69 *juncto* 75 van de Grondwet van 1815,⁴⁰ bepalingen waarin principes neergelegd waren van de koninklijke macht, vergelijkbaar met die van Engeland. Was het niet krachtens zijn neutrale- en scheidsrechtermacht dat de koning besliste over alle geschillen tussen twee of meer provincies en dat hij naar eigen goeddunken hoofden van ministeriële departementen ontsloeg? Bepaalde grondwettelijke noties moesten, aldus Tarte, wel met aanvullende artikelen en krachtiger tot uitdrukking gebracht worden. Hij wilde dus verbetering en aanvulling van het Engelse model van de Grondwet van 1815. Zijn vertrekpunt daarvoor was echter een Franse theorie, die van

⁴⁰ Artikel 69 van de Grondwet van 1815 bepaalde dat de koning besliste over geschillen tussen twee of meer provincies; artikel 75 van dezelfde Grondwet stelde dat de koning ministeriële departementen instelde en ministers benoemde en ontsloeg naar welgevallen.

Constant. Als het aan Tarte lag moest de koning-regeringsleider op gezag van Constant opschuiven naar de koning-scheidsrechter. Hij beriep zich erop dat hij zich in eerdere artikelen al verzet had tegen de ontkenning van de koninklijke onschendbaarheid. Hij had daar geen reactie op gehad. Die reactie zou hij de maand daarop krijgen via het aanbod tot grondwetsherziening in het *Ephémérides*-artikel van mei 1817, dat op niets uitliep omdat het werd afgewezen.

De notitie van het Tweede Kamerlid van Alphen

Een notitie van 16 november 1817 over ministeriële verantwoordelijkheid van het Tweede Kamerlid Daniël van Alphen⁴¹ was een veel verder gaande poging tot accommodatie. Deze begon met Willem I erop te wijzen dat hij niet om de publieke opinie heen kon en dat deze ministeriële verantwoordelijkheid beschouwde als een integraal en essentieel onderdeel van een ‘Representatief stelsel.’ Natuurlijk had de publieke opinie de waarheid niet in pacht, schreef van Alphen, maar de argumenten die in verband met de grondwet gangbaar waren, verdienden een ernstig onderzoek. Van Alphen’s analyse was nogal theoretisch; hij trachtte de onmisbaarheid van ministeriële verantwoordelijkheid mathematisch te bewijzen. Hij beargumenteerde rechtsvergelijkend de noodzaak van een nadere regeling van de individuele ministeriële verantwoordelijkheid, volgens hem een natuurlijk element van een representatief stelsel en van een getemperde monarchie. Niemand – ministers noch de koning – hoefde deze figuur te vrezen. De macht van de Staten-Generaal zou er niet groter door worden. Hij schreef ook: leg niet te veel nadruk op de fouten van onze grondwet of overdrijf ze niet; alleen de ervaring kan ze corrigeren. Van Alphen was duidelijk mede beïnvloed door Constant, want een koning moest het evenwicht herstellen en zich verheffen boven de ministers. De koning was naar zijn aard onschend-

⁴¹ NA, Falck, 70, een manuscript van 29 bladzijden: *Réflexions sur la responsabilité des Agents du Pouvoir Exécutif ou Chefs d’Administration générale*. Kennelijk aan de regering aangeboden, aldus de inventaris. Nadere gegevens ontbreken en enigerlei briefwisseling met Falck over het manuscript ontbreekt. Van Alphen’s eigen archief ging voor een belangrijk deel verloren.

baar en ministers waren verantwoordelijk omdat iedereen voor zijn daden verantwoordelijk was. De ministers moesten koninklijke besluiten contrasigneren. Zij, en niet de koning, waren verantwoordelijk tegenover de Tweede Kamer. Aan het slot schreef van Alphen dat zijn visie die van heel wat weldenkenden was. Er moest een einde komen aan de vaagheid, want de onzekerheid deed veel kwaad. Begrijp ik van Alphen goed, dan vond hij op dat moment, eind 1817 – anders dan Willem I en van Hogendorp – Constants leer nog niet gevaarlijk, omdat die de koninklijke macht niet wilde uithollen, maar juist als hoogste macht bevestigen en in stand houden. De scheidsrechter zou bij van Alphen ook min of meer regeringsleider zijn. Een bewijs dat Willem I het stuk gelezen heeft ontbreekt, alsmede iedere reactie. Wel is van Alphen in die tijd op andere gedachten gebracht. Hij en van Hogendorp, zo bleek hiervoor, spraken en schreven elkaar over het onderwerp van ministeriële verantwoordelijkheid. Als iemand, naast Anton Reinhard Falck⁴² en Daniël Jonas Meyer, bekend is geweest met de gang van zaken in de periode 1814-1817, dan was dat van Alphen. Hij zou in 1830 en 1840 in de Tweede Kamer suggereren dat ministeriële verantwoordelijkheid al vanaf 1815 in de grondwet besloten lag, maar dat Willem I vanaf 1817 geen andere keuze had gehad dan te kiezen voor een persoonlijk regime. Aannemend dat Willem I de notitie las, was dit de zoveelste confrontatie van Willem I met de theorie van Constant.

*Journalist-uitgever Wallez, redacteur van de
Waakzame (1815-1817); vervolging als drukker (1818)*

Wallez⁴³ stond aanvankelijk aan de kant van de regering. Hij was de Haagse redacteur-uitgever van het tweetalige blad *De Waakzame* of *Le Vigilant*, dat op maandag 16 oktober 1815 verscheen. Dit was tevens de

⁴² De secretaris van Willem I (1814-1818), daarna minister en ambassadeur.

⁴³ Jean-Baptiste-Guislain Wallez (1783-1847) stamde uit een Brusselse uitgeverfamilie, die zijn uitgeverij naar Den Haag had verplaatst. Hij was de eerste die zowel via Franstalige als Nederlandse bladen de erkenning van ministeriële verantwoordelijkheid propageerde, daarbij geïnspireerd door de Engelse constitutie en door Constant.

dag van de opening van de eerste zitting van de (vernieuwde) Staten-Generaal door Willem I. *De Waakzame* deed daar verslag van op 17 oktober en verklaarde de dag nadien ongezoeten de oorlog aan de destijdsse oppositiebladen, de *Observateur Belge*⁴⁴ en de *Spectateur Belge*.⁴⁵ Toen de maand daarop het regeringsblad *Les Ephémérides de l'Opinion* verscheen, ontving Wallez dit enthousiast: Dit blad is gericht tegen dezelfde politieke en religieuze charlatans, waartegen ook wij oorlog (sic) voeren. Hij voegde daaraan toe: Men noemt ons te heftig en te vierkant qua formulering. De toon van de *Ephémérides* is nog veel heftiger en wij juichen dat toe!⁴⁶ In dezelfde maand stak de *Waakzame* de draak met Constant vanwege diens samenwerking met de van Elba ontsnapte Napoleon.⁴⁷

Maar in de loop van 1816 kwam Wallez tot inkeer. Willem I zag zich in 1816 door Europese vorsten gedwongen de persvrijheid in te perken via de zogenaamde 500-guldenwet,⁴⁸ de wet die het misbruik van de vrijheid van meningsuiting door met name Franse vluchtelingen tegen moest gaan. Wallez raakte betrokken bij een concrete vervolging. Door wat hij zag als verraad van de persvrijheid veranderde hij radicaal van opvatting en liep hij over naar de oppositie. In oktober 1817 werd hij door toedoen van minister van Justitie Van Maanen, wegens het drukken van een petitie aan de Tweede Kamer waarin om toepassing van ministeriële verantwoordelijkheid gevraagd werd, onrechtmatig drie maanden *incommunicado* opgesloten voordat zijn zaak voorkwam. Bovendien werden overheidsopdrachten aan zijn drukkerij opgezegd. Kortom, het faillissement van Wallez dreigde. Hij werd in maart 1818 in hoger beroep vrij gesproken,⁴⁹ was aangeslagen, maar niet verslagen.

⁴⁴ De officiële naam luidde: *L'Observateur politique, administratif, historique et littéraire de la Belgique*.

⁴⁵ Het voornaamste katholieke oppositieblad.

⁴⁶ *De Waakzame* nr. 35 van 24 november 1815.

⁴⁷ *De Waakzame* nr. 25 van 13 november 1815.

⁴⁸ Wet van 28 september 1816, stb. nr. 51.

⁴⁹ Zie *Mercure Belge* v, 1818, 118-119; *Bibliothèque Belgique*, 1, nov. 1818, 34-41; *Observateur* xvi, 1818, 369-373. De *Recueil des séances de la deuxième chambre des États Généraux, 1818-1819 et quelques autres pièces politiques* stond onder redactie van de Brusselse advocaat van Lennep. Deze uitgave, gedrukt door Wallez, staakte na het eerste deel wegens gebrek aan ondersteuning.

Wallez, redacteur van de Bibliotheque Belgique 1818-1820

Per november 1818 verscheen te Den Haag de *Bibliothèque Belgique*, met op het titelblad – wat uitzonderlijk was – de naam van Wallez. Het eerste nummer bevatte een speciale opdracht van acht bladzijden aan een bepaalde minister (de door hem gehate Van Maanen), waarin hij op pertinente wijze verklaarde dat, en waarom, ministers verantwoordelijk waren. Wallez werd vanaf dat moment een soort van kampioen van de ministeriële verantwoordelijkheid. Hij speelde met vuur, want het onderwerp ministeriële verantwoordelijkheid was in de pers inmiddels taboe. In Holland durfde vrijwel geen krant zich nog aan het onderwerp te wagen, niet alleen wegens de repressie die dat opriep van de kant van de autoriteiten, maar ook omdat het gold als iets dat de Belgen in de kaart speelde. Deze werden er in het Noorden namelijk stiekem van verdacht erkenning van ministeriële verantwoordelijkheid na te streven om daarmee de hegemonie over het Noorden te verwerven.⁵⁰ Noordelijke Kamerleden zwegen inmiddels over de figuur alsof ze deze niet kenden; onder hun Zuidelijke collega's was het aantal openlijke voorstanders trouwens ook vrij beperkt. Wallez begon in zijn nieuwe blad nauwkeurig en kritisch verslag te doen van zittingen van de Tweede Kamer (van 22 en 23 januari 1819). Ga zo door, schreef de *Observateur* lovend,⁵¹ maar al per februari 1819 werd Wallez gedwongen de *Bibliothèque Belgique* te staken.⁵² Pas per juni 1820, dat wil zeggen met zestien maanden onderbreking, zou het blad weer verschijnen. Die breuk overleefde het blad niet, in november verscheen de laatste aflevering.

⁵⁰ De *Arnhemse Courant* van 1 en 8 mei 1821 bevestigde de vrees en concludeerde als volgt. Ter voorkoming van de gevreesde machtsovername door een Tweede-Kamerfactie (bestaande uit Zuidelijke en Noordelijke katholieken, die samen een structurele meerderheid vormden) kon het land wellicht maar beter van ministeriële verantwoordelijkheid verschoond blijven.

⁵¹ *Observateur* XIII, 540.

⁵² Waarom is niet duidelijk, waarschijnlijk moeilijkheden met Justitie.

*Wallez, redacteur van het Algemeen Nederlands
Nieuws en Advertentieblad 1819-1821-1832*

Maar Wallez bleek een doorzetter. Medio oktober 1819 verscheen er van hem een nieuw blad, en wel in het Nederlands, het *Algemeen Nederlands Nieuws- en Advertentieblad*.⁵³ Deze keer trof Wallez het dat een maand daarna een affaire begon die het onderwerp ministeriële verantwoordelijkheid prominent op de agenda bracht. Er verscheen te Brussel in delen een lijvig boekwerk van Ferdinand van der Straeten,⁵⁴ dat niet vanwege de inhoud, maar vanwege de procedures die het uitlokte beroemd werd. De schrijver legde de schuld voor de slechte economie geheel bij de ‘doortrapte’ ministers, die claimden niet verantwoordelijk te zijn, maar dat wel waren daar de koning onschendbaar was. De goede en rechtvaardige Willem I werd voortdurend misleid. Hij moest die ministers ontslaan en ze zo snel mogelijk laten berechten. De reactie van de autoriteiten hierop was: inbeslagname van het boek, berechting en (in tweede instantie) gevangenisstraf voor de auteur. Maar eerst was er het proces, waarbij de rechtsvraag was hoe ver de vrijheid van meningsuiting ging. Tevens kwam daarbij de inmiddels zwaar beladen kwestie, of ministers nu wel of niet verantwoordelijk waren, aan de orde. Zeven advocaten sprongen in de bres voor het boek, maar ook zij werden gearresteerd en geschorst wegens een stuk van hun hand, dat later door van der Straeten bleek geschreven te zijn. Wegens deze schorsing namen een aantal Parijse advocaten de verdediging over, wat in heel Europa opzien baarde. Het Openbaar Ministerie stelde tijdens een van de vele verhoren dat wie, zoals de schrijver deed, een minister aanviel daarmee de koning aanviel, want een minister was ‘une émanation de la souveraineté’. Deze wel heel zonderlinge leer van ministers als ‘uitvloeiels van de soevereiniteit’ werd door Wallez belachelijk genoemd in het *Advertentieblad* van 25 maart 1820. In hetzelfde nummer herdrukte Wallez, nu vertaald naar het Nederlands, het artikel van Tarte *cadet* van

⁵³ Dit Haagse blad heette vanaf 16 oktober 1820 *Algemeen Nieuws en Advertentieblad*.

⁵⁴ Ferdinand van der Straeten, *De l'état actuel du Royaume des Pays-Bas et des moyens de l'améliorer*, Brussel, (november) 1819.

4 april 1817 (uit het *Journal de la Belgique*; zie *supra*). Dit was, voor zover mij bekend, de allereerste keer dat een passus over de scheidsrechterfunctie van Constant in het Nederlands werd gepubliceerd: 'De heer Benjamin Constant, die in zaken van deze aard alle gezag heeft, drukt zich over dit onderwerp aldus uit [...]. Zie zegt hij aldaar, Zie hoe de Engelsche Staatsregeling de Koninklijke magt gebruikt om een einde te maken aan elken gevaarlijken strijd en om de harmonie tusschen de overige magten te herstellen. Is de werking van de *uitvoerende magt*, dat is te zeggen van de Ministers, onregelmatig, dan zet de Koning de *uitvoerende magt* af; wordt de werking van de *vertegenwoordigende magt* noodlottig, dan maakt de Koning gebruik van zijn *Veto*, of hij ontbindt het vertegenwoordigend ligchaam; is eindelijk de werking van de *regterlijke magt* nadeelig, in zoverre zij op individuele handelingen al te gestrengte algemeene wetten toepast, in dat geval matigt de Koning die werking door zijn *regt van gratie*.' Het artikel verwees ook naar artikel 177 van de Grondwet van 1815, op grond waarvan ministers terecht stonden voor alle misdrijven 'gedurende den tijd hunner functien begaan. Wegens misdrijven in het uitoefenen van derzelve functien begaan, worden zij nimmer in regten betrokken enz.'⁵⁵ De zaak bleek een complete misleken voor de regering toen vrijspraak volgde, wat leidde tot grote feesten en serenades te Brussel.

Het *Advertentieblad* zette moedig door. In een artikel van 29 april 1820 werd gesteld dat in alle landen met een constitutionele monarchie de koning onverantwoordelijk was, en dat bracht verantwoordelijke ministers met zich mee. Maar praktisch was er in ons land nog niets geregeld en daarom kon er nu niemand verantwoordelijk gehouden worden. Er zou, aldus het artikel, toch eens een keer van de kant van het bestuur, tenminste als niemand van de Tweede Kamer het initiatief nam, een voordracht moeten komen. Het belang dat de koning hierbij had, eiste dat de ministers haast maakten. Met dit soort van artikelen wist

⁵⁵ Er is een klein verschil met de tekst van artikel 104 van de Grondwet van 1814. Bij deze verwijzing werd niet vermeld dat volgens de tekst het initiatief tot vervolging van een minister bij het Openbaar Ministerie lag, precies de reden waarom het geen *direct* parlementair aanklachtrecht meer was, zoals van Hogendorp het bedoeld had.

het *Advertentieblad* toch iets los te maken in het Noorden. Hoewel Wallez in april 1821 uitweek naar Parijs, zou het *Advertentieblad* zich weten te handhaven tot 1833 en zou het jarenlang een van de weinige kritische oppositiebladen van het Noorden blijven.

*Wallez, redacteur van 'Le Flambeau
Journal politique et littéraire' 1820-1821*

Wallez publiceerde *Le Flambeau* te Den Haag per 1 juni 1820, maar het blad verhuisde naar Brussel en verscheen aldaar per 1 oktober. Met name in de afleveringen van 29 december 1820 en 1 januari 1821 zou Wallez nog een late poging wagen tot accommodatie tussen de Grondwet van 1815 en de monarchie van Constant. Dit gebeurde op hoofdlijnen, want hij noemde in zijn betoog nergens concrete grondwetsartikelen. De twee artikelen met als titel 'ministeriële verantwoordelijkheid' geven blijk van levensgrote verbazing en ergernis bij Wallez. Hoe konden in het bestuur regels en praktijk zo sterk uiteenlopen? Net als in Engeland en elders in Europa had toch ook in ons koninkrijk de publieke opinie invloed op het bestuur? Ook bij ons beschouwden wij toch het vertegenwoordigend stelsel als de meest redelijke expressie van de publieke opinie? Wij vonden toch ook dat het regulerend vermogen daarvan de meeste zekerheid bood? Daarbij kwam dat wij de principes van dat vertegenwoordigend stelsel, zijn verdeling van machten en zijn voornaamste politieke wetten hadden aanvaard. Hoe konden wij desondanks de consequenties ervan afwijzen? Wilde er iets van ons politieke bestel terecht komen, dan moesten we het ook volledig accepteren. Zo niet, dan zou het stelsel ten onder gaan. Wallez vroeg zich *in concreto* af wat ons weerhield van een concrete invoering, daar alle voorwaarden voor een representatieve regeervorm met ministeriële verantwoordelijkheid in de Grondwet van 1815 aanwezig waren. Wallez bouwde de ministeriële verantwoordelijkheid als het ware van onderaf op. Hij nam als startpunt de volgens hem inmiddels algemeen aanvaarde invloed van de publieke opinie in een vertegenwoordigend stelsel, dat wil zeggen invloed van het publiek op het bestuur via het parlement. Maar daarvoor had je verantwoordelijke ministers nodig die de parlementaire kritiek

opvingen voor de onschendbare koning; ministers die bereid waren ontslag te nemen als hun beginselen of beleid, op basis van deugdelijke juridische gronden kwetsbaar bleken voor aanvallen van de publieke opinie.

De koning mocht niet zelf worden blootgesteld aan kritiek, reden waarom hij onschendbaar diende te zijn, en aanvaard had alleen via ministers te kunnen ageren. De door Wallez geschetste samenhang in de keten lijkt mij sterk geïnspireerd door Constant, ook al noemde Wallez diens naam niet. Vanuit zijn startpunt zag Wallez de onschendbaarheid van de soeverein en de ministeriële verantwoordelijkheid als de eerste principes van een representatieve regering. Voor ministeriële verantwoordelijkheid was volgens hem hoe dan ook geen expliciete grondwetsbepaling nodig. Hij wilde dat uitputtend bewijzen op grond van de geschiedenis van Engeland. Wallez komt in zijn betoog hieronder tot een duidelijk verschil tussen politieke en overige (juridische) ministeriële verantwoordelijkheid. Hij stelde dat onschendbaarheid en verantwoordelijkheid niet noodzakelijk over de hele linie een einde maken aan de rol van de koning als hoogste macht en beleidsbepaler. Uiteraard bleef er wel een aanzienlijk verschil met de grotendeels onverantwoordelijke koning-regeringsleider van van Hogendorp. In Engeland had men de precieze inhoud van ministeriële verantwoordelijkheid altijd in het vage gelaten, aldus Wallez. Louter de toepassing in de praktijk had er de voorwaarden van bepaald. Het was niet nodig alle toepassingsgevallen concreet te bepalen, want dan verkleinde men alleen maar het toepassingsbereik van de ministeriële verantwoordelijkheid. Ministers dienden daarop steeds bedacht te zijn. In Frankrijk bijvoorbeeld verzwaakte artikel 56 Charte – dat de uitwerking bij wet voorschreef van de inhoud van ‘trahison et concussion’ – het algemene principe van artikel 13 Charte: de koning is onschendbaar, de ministers zijn verantwoordelijk. Dat bleek nadelig voor de koning. Ook op dit punt liet Wallez Constant doorklinken, die de reikwijdte van de eigenlijke ministeriële verantwoordelijkheid ‘onbepaald’ genoemd had. Er bestond, aldus Wallez, ook geen geschreven wet in Engeland die de grenzen van de verantwoordelijkheid bepaalde. De toepassing was een privilege van het Lagerhuis. De ministers waren ten overstaan van de koning verantwoordelijk voor de uitoe-

fening van het gezag dat hij hen toevertrouwde. Het Lagerhuis kwam op basis van een meerderheid tot een aanklacht en tot de benoeming van commissarissen belast met de vervolging van een minister voor het Hogerhuis. Volgens Wallez was de eigenlijke ministeriële verantwoordelijkheid, die met aanklacht en vervolging, van individuele ministers. Hiervoor gold het principe dat niemand verantwoordelijk kon zijn dan alleen voor zijn eigen daden. Bij dit type waren ministers nooit solidair met elkaar (lees: vormden geen collectief). Hierna noemde Wallez als oneigenlijke vorm de ‘responsabilité d’opinion.’ Oneigenlijk, want er was geen sprake van een juridische aanklacht en vervolging. (Deze vorm kreeg later de naam ‘collectieve ministeriële verantwoordelijkheid,’ PvV.) Deze vorm kende volgens hem twee varianten. De *eerste* variant betrof klachten tegen het hele ministerie. Het Lagerhuis klaagde dan over het beleid in het algemeen of over het politieke stelsel van het kabinet. Het Lagerhuis kon in dit geval het ontslag vragen van alle ministers vanwege onbekwaamheid of wegens het verlies van vertrouwen. De *tweede* variant van dit type was een klacht niet tegen het hele kabinet, maar tegen een of meerdere ministers, maar een dergelijke klacht had geen bindend gevolg. De betrokken ministers konden worden ondersteund door de koning of door hun collega’s. Hier paste aldus Wallez de mogelijkheid dat de regering het parlement ontbond. Men vroeg dan een oordeel van de natie via nieuwe verkiezingen. Het volk kreeg dan het recht om conform zijn voorkeur het ministerie te behouden of te laten vallen. Met deze mogelijkheid moest men omzichtig te werk gaan. Bij alle gevallen van ‘responsabilité d’opinion’ was de enige mogelijke consequentie ‘la perte de leur existence politique,’ ofwel ontslag. Ik maak uit het verhaal van Wallez op dat hij ‘responsabilité d’opinion’ zag als louter politieke ministeriële verantwoordelijkheid (i.e. ‘existence politique’). Deze werd beheerst door de parlementaire spreekbuis van de publieke opinie, het Lagerhuis. Daar kwam geen aanklacht of veroordeling bij te pas. Kennelijk kon de koning weinig invloed uitoefenen op deze politieke stemmingen over het hele kabinet of één of meer ministers, ook al kon hij in deze categorie één of enkele ministers steunen (hoe blijft onduidelijk). Voor alle overige gevallen, schreef Wallez, zou onderlinge solidariteit van verantwoordelijke ministers gevaarlijk zijn.

Deze zou in strijd zijn met het eigenlijke principe ervan, gelegen in het gelijke en gemeenschappelijke belang van het koninklijk gezag en van de natie. Want in dat geval zou die verantwoordelijkheid (van met elkaar solidaire ministers) aan de koning de permanente leiding ontnemen, die evenwel slechts van hem kon uitgaan. Het zou de hoogste macht naar het ministerie overbrengen, terwijl dat slechts de uitvoerder was van zijn koninklijke 'action'. Wat Wallez hier op geheel eigen wijze verwoordde was dat in een representatief stelsel de koning als hoofd van de uitvoerende macht eigenlijk nooit mocht of kon worden uitgeschaald. Ministers kregen van hem hun gezag, voor de uitoefening waarvan zij individueel verantwoordelijk waren voor de rechter en aan hem. Alleen zo kon ten behoeve van de natie het bestuur aan wet en recht gehouden worden. Zowel de koning (door hen te ontslaan) als de rechter zouden ministers (via berechting na een aanklacht) kunnen bestraffen.

Wallez had met dit door Constant geïnspireerde betoog, volgens mij, twee boodschappen voor zijn publiek en voor de regering van Willem I. Ten *eerste* dat met de publieke opinie, normaal onderdeel van een representatief stelsel, altijd sterk rekening gehouden zou moeten worden. Ministers waren voor aanvallen en kritiek van de publieke opinie niet in eigenlijke zin juridisch verantwoordelijk. Ten *tweede* dat voor het functioneren van de eigenlijke ministeriële verantwoordelijkheid de koning als hoofd van de uitvoerende macht en richtinggever van het beleid onmisbaar was. Wallez was naar alle waarschijnlijkheid op de hoogte van het standpunt van veel continentale waarnemers (in 1815 en daarna), dat de Engelse koning al zijn macht aan de ministers verloren had. Hij betoogde in zijn artikelen dat het verlies van de macht van de koning in een representatief stelsel voor een deel onvermijdelijk was, maar voor een ander deel gevaarlijk en onaanvaardbaar. Of hij met het bovenstaande alleen medestanders – of ook Willem I en zijn ministers – wist te bereiken blijft onzeker. In elk geval leverde zijn betoog goede argumenten op voor de noodzaak van ministeriële verantwoordelijkheid. Wallez achtte accommodatie aan de Grondwet van 1815 aldus zeer goed mogelijk. Het bestel voldeed al aan alle voorwaarden voor het koningschap van Constant, een onmisbare functie die Willem I zonder bezwaar

kon aanvaarden. Wat Wallez wellicht niet wist, was dat Willem I zich intussen niet meer druk maakte over de theorie van Constant.

De periode 1820-1830

Rond 1820 had Willem I iedere poging om de lacune in de Grondwet van 1815 te repareren al geruime tijd opgegeven. Volgens een nota van 3 maart 1818 aan de Tsaar had Willem I tegen de secretaris van de Russische ambassade gezegd een strikt letterlijke uitleg van de grondwet voor te staan, ongeacht de gevolgen.⁵⁶ Had dit te maken met de medio 1817 mislukte poging om de grondwet te herzien? Had dit te maken met het vertrek van zijn secretaris Falck per 1 april 1818? Mij lijkt een verband met beide zeer aannemelijk maar nog onvoldoende bewezen.

Wat opvalt is de uiterst scherpzinnige wijze waarop in de jaren 1816 tot 1818 omgegaan wordt met de lacune in de Grondwet van 1815. Er wordt systematisch voorkomen dat de stilzwijgende opvulling van de lacune (lees: het koningschap van Constant met als implicatie parlementaire ministeriële verantwoordelijkheid) een kans krijgt. Vanaf 1818 waait er echter een totaal andere wind, die na medio 1820 (na de aanvaarding van de tienjaarlijkse begroting) alle juridische belemmeringen en complicaties voor machtsvergroting van de regering wegblaast. Wat kon Willem I bedoelen met ‘een letterlijke uitleg ongeacht de gevolgen’? Een goed voorbeeld levert een besluit van de koning genomen tijdens een op 6 juni 1820 gehouden Kabinetsraad.⁵⁷ De minister van Justitie maakte melding van aan de koning toegestuurde stukken afkomstig van de Tweede Kamer. De koning vroeg zich af welke maatregelen nodig waren ten aanzien van dergelijke stukken die de Kamer periodiek toestuurt aan de ministers. Deze uitwisselingen vormden, aldus de koning, betrekkingen waarin de grondwet niet voorzag en die de grondwet niet toeliet. Ze waren iets heel anders dan de officieuze berichten over wetsontwerpen gewisseld tussen afdelingen van de Tweede Kamer en de

⁵⁶ Colenbrander, *Gedenkstukken* VIII-1, 651. De Franse tekst luidde ‘il lui répugne entr’autres, quelles qu’en puissent être les suites, d’interpréter la loi fondamentale autrement que strictement à la lettre.’

⁵⁷ N.A. Kabinet des Konings no. 6052, notulen van 6 juni 1820.

functionaris, die namens de koning belast was met een wetsontwerp. Na ampel beraad van de kabinetsraad besloot de koning de ministers te gelasten ‘om zich van nu voortaan te onthouden van alle andere betrekkingen met de beide Kamers, dan die officieuze communicatien met de afdeelingen, welke tot dusverre hebben plaats gevonden.’⁵⁸ Dit werd het beruchte inlichtingen-KB van 8 juni 1820 op grond waarvan ministers voortaan geen brieven, nota’s, petities of wat dan ook meer mochten aannemen van de kant van de Kamers. Volgens mij is dit een geval van ‘letterlijke uitleg van de grondwet ongeacht de gevolgen.’ De grondwet zei er niets van en liet het daarom zogenaamd ook niet toe. De Tweede Kamer werd aldus gereduceerd tot een instelling die alleen nog een stem had inzake wetgeving. Met dit soort van drogredenen zou Willem I de betekenis van afzonderlijke grondwetsartikelen, resp. hun onderlinge samenhang, stap voor stap aantasten en ondergraven.

Na medio 1820 had Willem I geen schrik meer voor de monarchie van Constant. Het regeringsblad *L’Impartial* verkondigde openlijk dat de koning onschendbaar was en dat een oppositiepartij die kritiek uitte op de regering daarmee aan de koning zijn onschendbaarheid ontnam.⁵⁹ Wat een vreemde, kinderlijk aandoende redenering, vergelijkbaar met de minstens zo vreemd aandoende claim – eveneens gedaan in 1820 – dat de koning zijn macht maar deels aan de grondwet ontleende.⁶⁰ Hoe dan ook, Willem I zou zich stap voor stap een veel grotere macht toe-eigenen dan van Hogendorp had beoogd. De koning kon dit straffeloos doen door de beide rijkdelen, Holland en België, consequent tegen elkaar uit te spelen⁶¹ en zich zo te verzekeren van de voortdurende steun

⁵⁸ Was het plan voor het inlichtingen-KB afkomstig van Willem I zelf of had Van Maanen dit bedacht? Willem I stelde het voor.

⁵⁹ *L’Impartial* van 4 augustus 1820, 3. Dit blad was een van de opvolgers van *Les Ephémérides de l’Opinion*.

⁶⁰ Voor dit punt verwijs ik naar hoofdstuk 7 van mijn proefschrift over de prealabele soevereiniteit, 247-287.

⁶¹ Een kabinetssecretaris van Willem I (van 1820 tot 1822), uitte achteraf zijn afkeer: ‘men (lees: Willem I) scheen erop bedacht deze verdeeldheid (tussen Holland en België) eerder te onderhouden, dan moeite te doen, er paal en perk aan te stellen.’ C.F. Sirtema van Grovestins, *Gedenkschriften van den graaf Van der Duyn van Maasdam en van den baron Van der Capellen*, Amsterdam, 1858, 163.

van het Noordelijke deel van de Tweede Kamer.⁶² Het paradoxale was dat Willem I al die macht hoofdzakelijk gebruikte voor het welzijn van zijn onderdanen, met name in België – dat hij overigens in de ogen van de Hollanders voortrok. Hij maakte zichzelf jarenlang wijs dat met name de grote economische vruchten van zijn beleid in België hem daar verzekerden van de onwankelbare steun van bedrijfsleven en bevolking. Vanaf de jaren 1823-1824 was echter een nieuwe generatie Belgen opgestaan, die zich, onder meer geïnspireerd door de ontwikkelingen in Frankrijk en de geschriften en parlementaire redes van Constant, kritisch ging opstellen tegen het benepen, autocratische bestuur. Er ontstond in het Zuiden in de jaren 1827-1828 een unie van katholieken en liberalen. Willem I kwam daardoor in de problemen en bleek in de jaren 1829-1830 bereid op alle beleidspunten die weerstand opriepen in het Zuiden concessies te doen. Alleen op het punt van de ministeriële verantwoordelijkheid zou hij niet van wijken weten.⁶³ Dat was volkomen begrijpelijk. Het ging daarbij immers om de ultieme machtsvraag, het enige punt waarop hij na concessies niet meer terug zou kunnen komen. Voor het begrip van de gewone man was deze laatste grief een te complexe zaak, nog los van de op grote schaal en opzettelijk gezaaide verwarring daarover in kranten en brochures. Deze laatste grief werd daarentegen door het ontwikkelde deel van het Belgische publiek inmiddels uitstekend begrepen. Als zodanig diende deze tevens als kristallisatiepunt van alle andere grieven en werd daarom, mijns inziens, hoofdoorzaak voor de afscheiding van België in 1830. Een hoofdoorzaak die terugging tot het wegvallen van het aanklachtrecht in de grondwetscommissie van 1814.

Willem I had tevens, door de jarenlange verdeel- en heerspolitiek waarop zijn autocratie rustte, het Noorden tot op het bot afkerig gemaakt van de zogenaamd overvragende, muitende Belgen. Het Noorden scheidde zich in 1830 daarom geestelijk, en met graagte af van het Zuiden.

⁶² Daarmee kon hij steeds rekenen op de 55 zetels van het Noorden en waren de stemmen van een paar Belgische stromannen genoeg voor een meerderheid.

⁶³ Arthur Vermeersch, 'La montée du mouvement national en Belgique 1815-1830', in *La Belgique-La Pologne et la révolution française 1780-1830. Des réformes pré-révolutionnaires aux révolutions nationales*, 1990, 159-175, in het bijzonder 171 *et seq.*, wees er terecht op dat de ministeriële verantwoordelijkheid begin 1830 nog de enige Zuidelijke grief was, ter zake waarvan Willem I niet bereid was concessies te doen.

Het Noorden was echter in de periode 1815-1830 door de koning zo onderhorig gemaakt dat het zich nog een kleine tien jaar door hem zou laten gijzelen. De gevolgen voor het Noorden waren in meer dan één opzicht dramatisch. Financieel bracht Willem I het Noorden tot aan de rand van het bankroet. Staatsrechtelijk liet hij een chaos achter die nog decennia zou doorwerken. Constant zal er zich wel niet bewust van zijn geweest, maar hij heeft met zijn door Willem I verfoeide theorie over het constitutionele koningschap onbedoeld een grote bijdrage geleverd aan het ontstaan van België.

Benjamin Constant, surveillance en de strijd voor vrijheid en privacy

Vergeten gevoeligheden in een door Jeremy Bentham beïnvloed veiligheidsklimaat

Paul De Hert

Constant als een modern denker

In deze bijdrage,¹ concentreer ik me op Benjamin Constants (1767-1830) *Principes de politique*, een meesterwerk van de liberale theorie.² In dit werk uit 1810 geeft Constant zelf op verschillende plaatsen aan dat hij geschiedenis aan het schrijven is. Hij is, zo merkt hij op, de eerste om

¹ Met dank aan Niels van Dijk en Michel Huygens voor het nauwkeurig nalezen van de tekst.

² Benjamin Constant, *Principes de politique applicables à tous les gouvernements* (1806-1810), Etienne Hofmann (red.), Parijs, Hachette, 1997. In deze bijdrage vermijd ik zoveel als mogelijk Franse citaten en gebruik ik tevens de Engelse vertaling Benjamin Constant, 'Principles of Politics Applicable to all Representative Governments', in *Political Writings*, Biancamaria Fontana (red.), Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 170-306. Gezien het grote aantal verwijzigingen, verwijs ik naar *Principes de politique* in de tekst van mijn bijdrage zelf en niet in afzonderlijke voetnoten.

aandacht te schenken aan het principe dat statelijke macht en bevoegdheden beperkt moeten worden, wie ook aan de macht mag zijn (Boek I, hoofdstuk I, 31). Hij is tevens de allereerste om de blik te oriënteren, niet alleen op de bron van macht, maar ook op het object van macht, datgene wat de machtsuitoefening ondergaat (Boek II, hoofdstuk II, 52) en verder kijkt dan de intenties en aangekondigde doelen van de soeverein. Constant kijkt met andere woorden *hoe* de overheid werkt en welke instrumenten zij gebruikt om bepaalde doelen te bereiken (Boek III, hoofdstuk v, 76). Tot slot ziet hij zichzelf als de eerste filosoof die echt belang hecht aan de individuele vrijheid en om wat er met personen gebeurt bij de uitoefening van overheidsmacht, daar waar zijn voorgangers zich vooral bekommerden om de *haves* en hun problemen (personen met eigendom en eigendomsvraagstukken) (Boek v, hoofdstuk I, 87-88).

Een zorg voor individuele rechtsbescherming en rechten en vrijheden van alle burgers is inderdaad veel minder aanwezig in geschriften van de vroegmoderne (vaak adellijke) politieke filosofen vóór Constant. Met uitzondering van Beccaria blijft het allemaal wat vaag over rechtsbescherming in al die mooie boeken van de filosofen waar Constant mee in dialoog gaat.³ Zijn aanvoelen dat hij innoveert op dit punt is dan ook terecht en voelbaar. Constant is niet toevallig een denker die de afloop van de Franse Revolutie heeft meegemaakt, wat hem tot een modern – eerder dan vroegmodern – politiek denker maakt. Het politiek liberaal denken vindt bij hem zijn eerste volrijpe formule.⁴ Het is onbegrijpelijk dat hij in dit verband minder genoemd wordt dan John Stuart Mill, die later schreef. Het is veilig om te zeggen dat Constant eerder dan Mill het vaderschap mag claimen voor het liberale begrijpen van de overheid als potentiële bedreiging voor de individuele vrijheid (Boek I,

³ Men leze Paul De Hert, 'Dwingen om vrij te zijn. Rousseau's naïviteit over individuele rechtsbescherming belicht en genuanceerd', in Paul De Hert (red.), *Rousseau, de wandelende paradox*, Antwerpen, Pelckmans, 2013, 41-64; Paul De Hert en Stefan Somers, 'De alledaagse democratisering', in Andreas Kinneging, Paul De Hert en Stefan Somers (reds.), *Tocqueville, profeet van de moderne democratie*, Rotterdam, Lemniscaat, 2013, 69-91.

⁴ Stephen Holmes, *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, Yale, Yale University Press, 1984.

hoofdstuk III, 32-33), in zijn pleidooi voor een beperkte, minimale overheid of nachtwakerstaat (Boek II, hoofdstuk V, 59-60) en in zijn gebruik van termen zoals 'het liberalisme' en de 'individuele vrijheid' (Boek XVI, hoofdstuk II, 359).

In *Two Concepts of Liberty* (1958) prijst Isaiah Berlin Constant aan als een genie, die als eerste de tegenstelling zag tussen twee soorten vrijheid, met zijn onderscheid tussen 'de vrijheid van de antieken' en 'de vrijheid van de moderneren'.⁵ Constants bespreking van de twee vrijheden treft men aan in de *Principes de Politique* en vooral in een essay uit 1819 *De la liberté des anciens comparée à celle des modernes*.⁶ In deze geschriften legt Constant uit waarom privacy en individuele vrijheid moderne concepten zijn. Het actieve openbare leven van de burgers van de Griekse en Romeinse stadstaten veronderstelde een smal en beperkt privéleven. Daar was eigenlijk geen tijd voor, net zomin als voor het handeldrijven, een activiteit die toen – in vergelijking met nu – een geringe rol speelde in het leven van de burgers. Dat wordt anders in de moderniteit waar handel de normaalste zaak ter wereld wordt en iets dat velen bezighoudt – in de woorden van Constant, 'het enige doel, de universele tendens, het ware leven van de naties,' dat het privéleven van burgers vervult met hoop, projecten en activiteit (*De la liberté des anciens comparée à celle des modernes*, 272; zie ook Boek XVI, hoofdstuk III, 361). Die oude vrijheid, die prioriteit toekende aan de participatie in de politiek is, aldus Constant, vandaag niet meer mogelijk. We kunnen niet meer genieten van de antieke vrijheid, die bestond in een actieve en voortdurende deelname aan de collectieve kracht. Onze vrijheid bestaat voortaan uit ongestoord genot en een eigen onafhankelijkheid, dat wil zeggen, van de individuele vrijheid gewaarborgd door politieke rechten (Boek XVI, hoofdstuk VII, 370). Individuele vrijheid is een nieuw product van de laatste tijd en verklaart waarom de oude politieke regelingen niet

⁵ Isaiah Berlin, 'Two Concepts of Liberty' (1958), in Isaiah Berlin, *Liberty*, Oxford, Oxford University Press, 2002, (166-217), 209.

⁶ Opgenomen als 'De la liberté des anciens comparée à celle des modernes, Discours prononcé à l'Athénée royal de Paris (1819); in Benjamin Constant, *De l'esprit de conquête et de l'usurpation* (1814), Ephraïm Harpaz (red.), Parijs, Flammarion, 1986, 269ff.

meer deugen. Omdat de moderne grote natiestaten fundamenteel verschillend zijn van de kleine oude republieken en de burgers anders in de politiek staan, moeten de plichten van de burgers en de idee van individuele vrijheid anders worden gedacht (Boek XVI, hoofdstuk II, 358).

Constant laat in het voorgaande zien hoe maatschappelijke en politieke factoren geen ondoordacht beroep rechtvaardigen op de idee van de oude vrijheid. Sentimenteel is hij nauwelijks over de vrijheidsconceptie van de antieken, hoewel er in zijn latere werk meer aandacht naar uitgaat. De politiek was er toen allesoverheersend en burgers werden bijna gedwongen om deel te nemen aan het politieke leven. Bovendien bestonden er in die periode geen aantrekkelijke alternatieven voor politieke participatie. Vandaag, in de moderne tijd en in onze grote moderne staten, bestaan die wel: niet alleen handel, maar ook de kunst en het gezinsleven brengen de moderne mens tot een voorliefde voor de burgerlijke vrijheid. We kunnen niet meer genieten van de vrijheid van de ouden en daarom ‘moeten’ we ons schikken en richten op de vrijheid van het ongestoord genot en de eigen onafhankelijkheid. Oude remedies zijn ongeschikt voor moderne doeleinden, niet omdat ze inferieur zijn, maar omdat de instellingen en de context veranderd zijn (Boek XVI, hoofdstuk VII, 370).

Constants geschiedkundige analyse schijnt een weerklank te vinden in Norbert Elias' stelling dat het civilisatieproces in westerse samenlevingen moderne en nieuwe gevoeligheden heeft gecreëerd, waardoor we elk gebruik van fysiek geweld en opzettelijke wreedheden verwerpen.⁷ Behoudens het reeds besproken belang van Constants denken voor de analyse over vrijheid van Berlin, zijn er gelijkenissen met het werk van latere denkers zoals Karl Popper en Hannah Arendt,⁸ met die nuance dat Popper, die het ontstaan van het individualisme in de antieke tijd

⁷ Norbert Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, Utrecht, Spectrum-Aula, 1987.

⁸ Karl Popper, *The Open Society and its Enemies* (1945), Londen, Routledge, 1962, vol. I, 86-101 en 176-185; Hannah Arendt, *The Human Condition* (1958), Chicago, University of Chicago Press, 1998, 22-27.

situeert, méér dan Constant de klemtoon legt op de aparte positie van Athene.

Natuurlijk komt Constant met zijn analyse zelf ook niet uit het niets. Zijn onderscheid tussen de twee vrijheden en zijn politieke boodschap dat de idealen van de (oude) republiek(en) niet meer werkbaar zijn, ademen de geest uit van Montesquieu's observaties in *De Geest der Wetten* (1748) over de band tussen vrijheid, vrede en de opkomst van de handel. Landen met gematigde grondwetten, zo schreef Montesquieu, neigen 'onvermijdelijk' naar handel en, omgekeerd, neigen handeldrijvende landen onvermijdelijk naar gematigdheid (Boek 19, hoofdstuk xxvii).⁹ Ook het onderscheid tussen twee vormen van vrijheid was niet geheel nieuw. De Jakobijnen onderscheidden na de Franse Revolutie reeds 'la liberté publique' van 'la liberté individuelle' in artikel 9 van de zogeheten *Déclaration montagnarde* (1793). De Amerikaanse *founding fathers* spraken over 'public liberty' en 'personal liberty'.¹⁰ Eveneens gemeengoed was het onderscheid tussen personen in hun private hoedanigheid en personen in hun hoedanigheid als burger.¹¹

Het voorgaande wordt in deze bijdrage niet verder uitgewerkt. De geschiedenis van de wijsbegeerte wordt voortdurend herschreven en ooit zal Constant daarin meer rechtvaardig behandeld worden. Vertalingen van zijn werk kunnen daar ongetwijfeld toe bijdragen. Hier spitsen wij onze aandacht toe op het belang van Constant voor de hedendaagse discussie over *privacy* en *surveillance*. In zijn werk vindt men voor het eerst in de geschiedenis van de politieke theorie, termen zoals 'sferen' (Boek II, hoofdstuk I, 52 en III, 56; Boek XVII, hoofdstuk II, 387), 'privéleven' (*vie privée*) (Boek VI, hoofdstuk III, 108; Boek XVI, hoofdstuk IV, 365), 'surveillance' (Boek XII, hoofdstuk IV, 243; Boek XIV, hoofdstuk IV, 315; Boek XVIII, hoofdstuk II, 403), 'individuele vrijheid' (Boek XVI, hoofdstuk II, 359) en 'het individu' (Boek XVII, hoofdstuk I, 384; Boek XII, hoofdstuk IV, 243; Boek XIV, hoofdstuk IV, 315; Boek XIV,

⁹ Men leze over de inspiratiebronnen van Constant, Holmes, *o.c.*, 31-32.

¹⁰ Cf. James Madison, *The Federalist No. 10*, 55.

¹¹ Cf. het onderscheid tussen 'personne privée' en 'personne publique'. Cf. Thoret, 'Projet de déclaration des droits de l'homme et du citoyen', in het bijzonder art. XVIII en XX, 13 augustus 1789, *Archives parlementaires* (1789).

hoofdstuk VI, 325; Boek XVIII, hoofdstuk II, 403). Al deze begrippen, die centraal staan in het spreken over privacy heden ten dage, worden door Constant op een geïntegreerde wijze behandeld en verrassend actueel ‘ingezet’. Zo vindt men bij hem discussies over privacy-problemen zoals af luisteren, anonimiteit, de nood aan en de gevaren van leugen en bedrog. Tamelijk bekend, terecht, is de discussie tussen Constant en Kant over de legitimiteit van de leugen.¹² Minder bekend is Constants andere grote privacy-gerelateerde discussie, ditmaal met Jeremy Bentham (1748-1832). Op deze boeiende discussie wordt in onderstaande bladzijden verder ingegaan.¹³

Jeremy Bentham over het kneden van de geesten in de gewenste richting

Bentham, grondlegger van het utilitarisme, stond aanvankelijk sympathiek tegenover de Franse Revolutie en schopte het zelfs tot ereburger. Vrij snel reageerde hij echter negatief op de excessen die hij zag in naam van de Revolutie, op de revolutionaire retoriek van de Fransen, en op de gebruikte terminologie in de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* van 26 augustus 1789. Natuurlijke rechten, schrijft hij, zijn non-sens en natuurlijke, onverjaarbare rechten zijn dat des te meer.¹⁴

¹² Robert J. Benton, ‘Political Expediency and Lying: Kant vs. Benjamin Constant’, *Journal of the History of Ideas* 1982, vol. 43, nr. 1, 135-144; Tzvetan Todorov, *Benjamin Constant. La passion démocratique*, Parijs, Hachette, 188-192; François Boituzat, *Un droit de mentir? Constant ou Kant*, Parijs, PUF, 1993. Een beetje in het verlengde van wat hoger geschreven werd over de individuele vrijheid die in de moderniteit een andere invulling heeft en behoeft dan de vrijheid van de antieken, zal Constant Kants stelling dat personen *nooit* mogen liegen betwisten, en onder meer voorhouden dat in politiek onbetrouwbare tijden niet van burgers mag verwacht worden dat ze overheden altijd de waarheid opbiechten.

¹³ Zie meer uitgebreid: Paul De Hert, ‘The Case of Anonymity in Western Political Philosophy. Benjamin Constant’s Refutation of Republican and Utilitarian Arguments against Anonymity’, in C. Nicoll, J.E.J. Prins en M.J.M. Van Dellen (reds.), *Digital Anonymity and the Law. Tensions and Dimensions*, volume II Information Technology & Law Series (IT&Law Series), Den Haag, TMC Asser Press, 2003, 47-97.

¹⁴ Jeremy Bentham, ‘Anarchistic Fallacies’, in J. Bowring (red.), *The Works of Jeremy Bentham*, Edinburg, William Tait, vol. II, 501. Zie ook: Jeremy Bentham, ‘Principles of Legislation’, in *Theory of Legislation* (1802), Oxford, Oxford University Press, vol. I, 1914, Ch. III, II. Zie over deze discussie: Jeremy Waldron (red.), *Nonsense upon Stilts*.

Bentham is een polemisch schrijver die op elke pagina van zijn oeuvre reactie oproept. Constant gaat in de *Principes de politique* op meerdere plaatsen in discussie met Benthams ideeën; het werk kan in sommige opzichten gelezen worden als een antwoord op Bentham.¹⁵ Constant bewonderde de meer humanistische en republikeinse passages in Benthams werk, maar was duidelijk geschokt door Benthams gedachten over mensenrechten (als nonsens) en zijn onorthodoxe ideeën over surveillance en preventie van criminaliteit.

Bentham ontwikkelt deze laatste ideeën in *Theory of Legislation*,¹⁶ een basiswerk over sociale controle en overheidssturing, waarin hij goochelt met begrippen die vandaag gemeengoed zijn (bijvoorbeeld 'surveillance' en 'observatie').¹⁷ Voor Bentham bestaat er geen rem op de methoden die een overheid kan aanwenden om bepaalde doeleinden te realiseren, ook niet voor de controle van burgers met het oog op de naleving van normen. Voor dit doeleinde kunnen *alle* mogelijke maatschappelijke actoren ingezet worden, kunnen *alle* mogelijke sancties worden opgelegd en kan de overheid zich bedienen van *elk* denkbaar instrument, of het nu behoort tot de sfeer van normstelling en wetgeving, of tot deze van het geld, het gezag of de organisatie. Bentham denkt niet zozeer aan een brute, doch eerder aan een slimme en sluwe overheid. In de politieke wetenschappen van de twintigste eeuw spreekt men van

Bentham, Burke and Marx on the Rights of Man, Londen, Methuen, 1987, 46-69; Frederick Rosen, 'Bentham', in David Miller (red.), *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*, Oxford, Basil Blackwell, 1987, 39; M. Freedon, *Rights*, Milton Keynes, Open University Press, 1991, 18-19.

¹⁵ Over de invloed van Bentham op Constant, leze men Holmes, *o.c.*, 125 en 296-297.

¹⁶ *Theory of Legislation* is beschikbaar in 2 volumes. Enerzijds is er Jeremy Bentham, 'Principles of Legislation' en 'Principles of the Civil Code', in *Theory of Legislation* (manuscripten geschreven rond 1788, verzameld door E. Dumont en eerst gepubliceerd in 1802), Oxford, Oxford University Press, vol. I, 1914. Anderzijds is er Jeremy Bentham, 'Principles of the Penal Code', in *Theory of Legislation*, Oxford, Oxford University Press, vol. II, 1914. In wat volgt verwijzen we naar 'Principles of the Penal Code' in de tekst. Als er al verwezen wordt naar 'Principles of the Civil Code' en naar 'Principles of Legislation' dan gebeurt dat in voetnoten. Over *Theory of Legislation* leze men Philippe Gérard, François Ost en Michel van de Kerchove (reds.), *Actualité de la pensée juridique de Jeremy Bentham*, Brussel, Facultés universitaires Saint-Louis, 1987.

¹⁷ Cf. Principles of the Penal Code, Deel IV, hoofdstuk LIII, 255-256.

een overheid die kan terugvallen op meerdere hulpbronnen ('resources' of 'tools'). In totaal gaat het om een viertal instrumenten:¹⁸ centraliteit van de overheidspositie, schatkist, autoriteit en organisatie. Centraliteit werkt op gewoonten, informatiegaring en kennis; schatkist heeft betrekking op geld; autoriteit heeft dan weer betrekking op rechten, status en plichten; organisatie, tenslotte, heeft betrekking op de wijze waarop de overheid de fysieke omgeving en personen rechtstreeks aanpakt. Bij dit laatste stijgt het dwangkenmerk.

Bentham had dit alles reeds goed begrepen en concentreert zich in zijn werk met een vreemde mix van utilitaristische en humanistische argumenten op overheidsinstrumenten zonder dwang. Beroemd is zijn betoog over de inrichting van gevangenissen ('Panopticon') en ook zijn betoog over de organisatie van de postbedeling in Engeland. Hoe kan de overheid deze dienst optimaliseren en zorgen voor meer snelheid en minder laksheid (minder diefstal van poststukken) van de zijde van de postbeambten en postvervoerders? Bentham wil zo weinig mogelijk gebruik maken van gezag en de organisatie, maar raadt aan te steunen op centraliteit (het zich bevinden te midden van een sociaal netwerk of informatienetwerk) en, concreet, op het combineren van post- en personenvervoer waardoor reizigers vervolgens de inspecteurs van de vervoerders worden. Zij zullen immers onbetaald en voortdurend toezicht uitoefenen en de overheid informeren over elke nalatigheid van de zijde van de postbeambten (Principles of the Penal Code, Deel IV (hoofdstuk LIII), 255-256). Door deze regeling gaat het algemeen geluk of welzijn er flink op vooruit, aldus Bentham: de staat bespaart op informatiegaring (die door anderen gaat gebeuren) en op juridische procedures (er wordt minder post gestolen) en de postdiensten zullen snel en goedkoop worden gemaakt (Principles of the Penal Code, Deel IV (hoofdstuk LIII), 256).

¹⁸ Cf. Christopher Hood, *The Tools of Government*, Londen, Macmillan, 1983; Charles Raab en Paul De Hert, 'Tools for Technology Regulation: Seeking Analytical Approaches Beyond Lessig and Hood', in Roger Brownsword en Karen Yeung (reds), *Regulating Technologies: Legal Futures, Regulatory Frames and Technological Fixes*, Oxford, Oxford University Press, 2008, 263-285.

Bentham ziet vooral centraliteit als een essentieel overheidsinstrument. Een centrale positie laat de overheid toe om nuttige informatie te sprokkelen, zoals blijkt uit het voorbeeld van de post, én om informatie te verdelen en te verspreiden onder de burgers, bijvoorbeeld over gevaarlijke goederen en over methodes gebruikt door dieven, oplichters en bedelmonniken.

In zijn enthousiasme over het gebruik van centraliteit en informatie door overheden gaat Bentham erg ver. De afwezigheid van dwang bij deze ‘resources’ laat hem toe, zonder al te autoritair te lijken, om een aantal zeer onliberale maatregelen voor te stellen om burgers ‘te corrigeren’ en bepaalde deugden af te dwingen. Op die deugden heeft Bentham een erg instrumentele kijk: publieke deugdzaamheid, geloof in het algemeen nutsbeginsel (‘utility’) en patriottisme zijn voor hem belangrijke voorwaarden om mensen weg te houden van vergaande individualisering, zwakte (‘benevolence’) en bastaardpatriottisme. Overheden moeten deze gevaarlijke instellingen bestrijden en de geesten van de burgers manipuleren (‘disabusing’) om de juiste boodschap te verspreiden:

‘The sentiment of benevolence is apt to lead one astray from the general Principle of Utility. It can only be controlled by means of instruction; and we must not use force or authority. We must persuade and enlighten; we must teach men, little by little, to distinguish the varying degrees of utility, and to proportion their benevolence to the extent of its object [...]. We should therefore endeavor, by public instruction, to direct the affections of the citizen towards the aims of general utility; to repress the vagaries of benevolence; to make a man feel that his own interest lies in the common weal. We should teach him to be ashamed of thinking only of his own family, his own order, his own sect, his own party - that spirit which is so much at variance with a true love of country. We should teach him, too, to be ashamed of the false and bastard love of country that turns to hatred of other nations. We should dissuade him from allying himself, through misplaced pity, with the cause of deserters, smugglers, and other persons

who offend against the state; and we should disabuse his mind of the mistaken notion that there is any humanity in aiding the escape of a culprit, in securing impunity for crime, or in encouraging mendacity to the prejudice of industry'. (Principles of the Penal Code, Deel IV (hoofdstuk LVIII), 279.)

Misleiding, bedrog en 'geheime kneding van de publieke opinie' zijn bij die opvoeding perfect denkbaar (Principles of the Penal Code, Deel IV (hoofdstuk LIX), 282). Soms is slechts een verandering van de naam genoeg om publieke weerstand te overwinnen. Als mensen geen probleem ervaren met de term 'keizer', maar wel met de term 'koning', gebruik dan de eerste term. Het is aan de wetgever om de misleidende kracht en uitstraling van termen zoals 'vrijheid', 'gelijkheid', en 'burger' te gebruiken:

'Sometimes a mere change of name is enough to change the sentiments of a nation. The Romans abhorred the name of King, but they would tolerate the style of Dictator or Emperor [...] Peter the Great relinquished the use of the description 'despot' and directed that the slaves of the nobles should thenceforth be called 'subjects' [...] What deception lurks in the words liberty and equality!' (Principles of the Penal Code, Deel IV (hoofdstuk LIX), 283.)

Timing is daarbij essentieel. Korte termijnresultaten kunnen bereikt worden door de inzet van dwang om de publieke opinie te veranderen. Een alternatief is, omgekeerd, gewoon te wachten tot de geest van de mensen verandert (Principles of the Penal Code, Deel IV (hoofdstuk LIX), 283). Ter illustratie: dat proces heeft zich in onze samenleving voorgedaan met computers die in de jaren zestig van de vorige eeuw werden beschouwd als vijandige bedreigingen in handen van koude technocraten en vandaag zijn uitgroeid tot vertrouwde vrienden.¹⁹ Overheden

¹⁹ Alfred Blumstein, 'Science and Technology in Support of Criminal Justice', in M. Leblanc, P. Tremblay en Alfred Blumstein (reds.), *New Technologies and Penal Justice*, Series *Les cahiers de recherches criminologiques*, Cahier nr. 9, Montreal, Centre International de Criminologie Comparée-Universite de Montréal, 1988, 13.

spelen daar handig op in. Het uniek identificatienummer van burgers was vroeger onbespreekbaar, maar is, alleszins in Nederland en België, met veel misleiding en argumenten over gebruiksgemak stilzwijgend ‘uitgerold’ in de jaren negentig en de eerste jaren van de huidige eeuw, met als gevolg dat vandaag iedereen een nummer is geworden. De elektronische enkelband van veroordeelden geeft een tweede illustratie. Onbespreekbaar in de vorige eeuw en vandaag klaar voor algemeen gebruik.²⁰

Beschikbare overheidsinstrumenten in een surveillancestaat

Zoals gezegd heeft Bentham oog voor *alle* denkbare overheidsinstrumenten. Behalve informatiegebruik en centraliteit is er het recht en het gezag. Ook deze tweede groep middelen kunnen ingezet worden om deugd en veiligheid te bevorderen, maar ook om bij te dragen tot meer overheidscentraliteit. Via juridische normering kan men drempels en filters creëren waardoor de overheid meer greep krijgt op processen. Anonieme processen moeten daarbij zoveel als mogelijk opgeheven worden. Bentham stelt daarom voor om het gezag aan te wenden om allerlei registers, titels, postzegels en attesten in het leven te roepen. Mensen streven naar zekerheid bij hun juridische (trans)acties en zullen daarom al die zaken voor lief nemen: ‘The utility of authentic attestations of this character is beyond all manner of dispute’ (Principles of the Penal Code, Deel IV (hoofdstuk LII), 254). Deze systemen bieden eigenaren en consumenten meer zekerheid over hun verrichtingen én vergemakkelijken het voor de overheid om belastingen te innen en criminaliteit en smokkel te bestrijden.

²⁰ Deze techniek werd in de Verenigde Staten en elders reeds in de jaren zestig van de vorige eeuw voorgesteld: ‘That period was at the height of the Warren Court, with its growing emphasis on due process and individual liberties, and so such technologies were viewed to be unacceptably invasive of individual privacy. Today, however, at a time of severe prison crowding, they are viewed as an important means of solving the prison crowding problem’ (Blumstein, *l.c.*, 9).

Autoriteit, recht en gezag dienen tevens om wetgeving met een dwangkarakter vorm te geven. Bentham schijnt een verdediger te zijn van het legaliteitsbeginsel – geen dwang zonder wet – maar innoveert op dit punt, op niet al te geruststellende wijze, door te pleiten voor een verfijning van de functie van wetgeving. Iedereen kent de traditionele werkwijze van het strafrecht: criminaliteit definiëren en koppelen aan een straf. Bentham noemt dit ‘directe wetgeving’. De soeverein moet evenwel ook werk maken van ‘indirecte wetgeving’ door een beroep te doen op preventieve wetten. Directe wetgeving bestrijdt normovertreding via de frontale aanval, daar waar indirecte wetgeving een beroep doet op slinkse (‘oblique’) methoden.

‘In the first case the legislator openly declares war against the enemy, announces his approach, pursues the foe, fights him hand to hand, and scales his batteries in broad day. In the second case he does not make known his plans. He lays mines, sets spies to work, seeks to frustrate the designs of the enemy, and to secure an alliance with those who might otherwise have harbored hostile intentions’ (Principles of the Penal Code, Deel IV, 175.)

Als er bij Bentham al een recht op anonimiteit is dan geldt dit voor de overheid: overheid en wetgever kunnen er in bepaalde gevallen perfect naar streven om hun ware bedoelingen te verhullen.

Een derde ‘resource’ waarover de staat beschikt is de schatkist. Geld kan helpen om de preventie van criminaliteit in het algemeen te waarborgen. Bentham verdedigt het uitschrijven van beloningen voor hen die helpen bij de preventie van criminaliteit en het oppakken van verdachten (Principles of the Penal Code, Deel II (hoofdstuk XVI), 49). Ook perfect legitiem is het gebruik van betaalde informanten en overheidspionnen. Met behulp van spionnen kan de wetgever een indirect beleid voeren. Geld kan ook worden gebruikt om te betalen voor het kneden en sturen van de openbare opinie en om een systeem van beloningen te creëren door diegenen te prijzen die als voorbeeld kunnen gelden (Principles of the Penal Code, Deel IV (hoofdstuk LIX), 282).

Tenslotte is er het klassieke overheidsinstrument dat men in de sfeer

van ordehandhaving en opsporing zou verwachten, met name organisatie en dwang. Bij Bentham is het slechts één onder vele instrumenten, maar dat wil niet zeggen dat hij erover zwijgt. Opnieuw bekijkt hij op baanbrekende wijze de mogelijkheden van deze ‘resource’. De politie is een inmiddels klassiek geworden illustratie van wat onder overheidsorganisatie gerekend kan worden. In Benthams tijd zag de moderne politie het daglicht. Bentham verdedigt dit overheidsapparaat, al zet hij tevens een opvallend wijde deur open voor private politie. Bij de uitbouw van de publieke politie ziet Bentham alleen praktische en financiële grenzen. Eén zo’n praktische grens is de publieke opinie en Bentham adviseert elke soeverein om hier even stil bij te staan. Het is immers niet aan te bevelen om in te gaan tegen het nationale sentiment en mensen in tijden van rust lastig te vallen met politimaatregelen. In Japan draagt iedereen zijn naam op zijn bovenkleed, merkt Bentham op, wat afhankelijk van plaats en context voor de ene wenselijk en voor de andere willekeurig lijkt (Principles of the Penal Code, Deel IV (hoofdstuk LIV), 258). Bentham zelf is alvast voorstander van een verplichte naamtattoo op de pols van iedere persoon. Helaas, ‘de toestand van de publieke opinie vormt tegenwoordig een onoverkomelijk obstakel voor de goedkeuring van deze praktijk’ (Principles of the Penal Code, Deel IV (hoofdstuk LIV), 259). Niet alles is evenwel verloren, want met veel geduld en tact kan de soeverein zorgen voor een omslag in de opinievorming (Principles of the Penal Code, Deel IV (hoofdstuk LIV), 260).

Constants begrip van sociale controle

Benthams originaliteit en visionaire kracht is uniek. Bij het lezen van *Metro* van dinsdag 6 januari 2015 vindt men op een tweede bladzijde niet minder dan drie artikelen over onveiligheid in het openbaar vervoer, met politietips over ‘de diefstal met de koffieplek’ (plek is ‘Belgisch’ voor vlek) en andere gauwdieftrucs,²¹ en op een derde pagina een ‘bevolkingsbevraging’ over verkeersonveiligheid door het Belgisch Instituut voor Verkeersveiligheid, waaruit blijkt dat weggebruikers meer controles en

²¹ ‘Dagelijks 54 diefstallen op het openbaar vervoer’, *Metro* 6 januari 2015, 2.

hardere campagnes wensen.²² Dit kneden van de geest door onze heden-
daagse overheden staat ook centraal in het uitstekende werk *L'angélisme
exterminateur* van Alain-Gérard Slama,²³ die spreekt over een nieuwe
morele orde en een preventiestaat. Slama besteedt daarbij terecht aan-
dacht aan de historische bijdrage van Bentham aan deze ontwikkeling.²⁴
Opvallend is dat hij ook Benjamin Constant bespreekt, maar dan niet
als kritische tegenstem, eerder als slapende observator. We komen
hierop terug. Het echte weerwerk, volgens Slama, is te vinden in *On
Liberty* van John Stuart Mill, een werk dat, nog steeds volgens Slama,
doordrenkt is van bewondering én afschuw voor het instrumentele
denken van Bentham.²⁵

Slama heeft duidelijk niet afdoende diep gegraven in het oeuvre van
Constant en laat bijvoorbeeld diens *Principes de politique* onvermeld,
hoewel het werk jaren ouder is dan het werk van Mill en vanaf de eerste
pagina's de discussie met Bentham aangaat. Vanuit het oogpunt van de
mensenrechten is Constants begrip van de sociale controle alleszins
superieur in vergelijking met dat van zijn voorgangers en qua finesse is
hij de gelijke van Bentham. Zoals hoger aangegeven, hanteert Constant
een 'nieuwe' methode in zijn onderzoek: 'I am not looking at the goals
public authority sets itself,' schrijft hij, 'but I am more interested in the
consequences of the means authority uses in the name of utility to reach
its goals' (Boek III, hoofdstuk v, 76). Alle gouvernementele doeleinden
kunnen worden verdedigd, merkt hij daarbij op. Zelfs despotische
regimes argumenteren enthousiast over de doelen die zij als zodanig
nastreven. Voor Constant is dat allemaal zonder belang bij de evaluatie
van overheidsoptreden. Wat echt telt is de prijs die men betaalt in termen
van vrijheid bij de keuze van overheidsingrijpen (Boek III, hoofdstuk v,
76).

Net als Bentham, analyseert Constant een reeks instrumenten of
'resources' (middelen en actoren) van sociale controle. Hij staat onder
meer stil bij het gebruik van wetgeving door wetgevers, bij de politieor-

²² 'Belg voelt zich steeds veiliger in het verkeer', *Metro* 6 januari 2015, 3.

²³ Alain-Gérard Slama, *L'angélisme exterminateur*, Parijs, Grasset, 1993.

²⁴ *Ibid.*, 223-225.

²⁵ *Ibid.*, 234-241.

ganisatie, en bij het gebruik van propaganda, gezag en staatssteun. Hoewel Constant niet systematisch ingaat op alle ideeën van Bentham, is zijn boek wel degelijk een volledig programma ter weerlegging van de utilitaire wijsheid zoals die op punt gesteld werd door Bentham. Constant is zeer uitgesproken over de keuze die de overheid heeft bij het aanspreken van haar 'resources'. Zoals het zo mooi in het Frans gesteld wordt: 'Il n'y aurait de ressource que dans la liberté et dans la justice' (Boek XII, hoofdstuk VIII, 274).

Met betrekking tot de inzet van geld en organisatie tekent hij aan dat al het geld dat nodig is voor politie, leger en bureaucratie verloren geld is, een vorm van 'niet-productieve consumptie' die de natie verarmt (Boek XI, hoofdstuk VII, 234). Surveillance is wel degelijk een overheidsplicht (zie *infra*), maar het gebruik van instrumenten en actoren zoals spionnen en informanten schaadt de publieke moraal én de moraal van de spionnen en informanten zelf (Boek XI, hoofdstuk IV, 228-229; Boek XVIII, hoofdstuk II, 403). Bovendien hebben organisaties de neiging om zichzelf noodzakelijk te maken. Politieagenten zullen de noodzaak van hun baan overdrijven en spionnen gaan spionageverhalen verzinnen. De korpsgeest ('esprit de corps') zal altijd sterker zijn dan de algemene of de nationale geest (Boek XIII, hoofdstuk III, 293 en 295).

Surveillance moet een baan zijn die uitsluitend toe mag komen aan politie (of leger). Het vormt geen geschikte taak voor andere overheden of administraties, zoals de fiscus (Boek XI, hoofdstuk V, 229) of voor burgers (Boek XI, hoofdstuk IV, 228-229; Boek XVIII, hoofdstuk II, 403). Met uitzondering van levensdelicten mag inderdaad ook de burger niet betrokken worden in grotere overheidsprojecten van deze aard. Inschakeling van burgers bij de opsporing schaadt immers de moraal, doodt ons vermogen tot compassie voor de zwakken in hun strijd tegen de overheid en verdeelt burgers in twee kampen (Boek XVIII, hoofdstuk II, 403-404). Constant pleit voor burgerlijke ongehoorzaamheid telkens wanneer overheden burgers inschakelen: 'Wetten die spionage of verklikking aanmoedigen mogen niet worden gerespecteerd' (Boek XVIII, hoofdstuk II, 401).

Niet alleen politiewerk is ongeschikt voor burgers, ook het militaire werk moet uit hun handen genomen worden. Het idee van een *militia*

(private militias) heeft volgens Constant geen enkele zin (Boek XIII, hoofdstuk III, 291-296), waarmee hij aansluiting zoekt bij zijn meer algemene analyses over de verschillen tussen de antieken en moderneren: burgerinschakeling in militaire aangelegenheden kan werken in kleine republieken, maar niet in grote natiestaten. Het onderliggende democratisch idee dat het beter is om burgers, eerder dan overheidsprofessionals, te bewapenen omdat burgers onderling nooit de wapens tegen elkaar zullen gebruiken, is zwak en fictief. Stuur een burgermilitie naar een andere regio en deze democratische waarborg vervalt. Burgers zullen dan wel degelijk hun wapens gebruiken tegen burgers uit deze andere regio's waar ze geen band mee hebben. Burger ben je alleen in je geboortestreek, soldaat wordt je overal elders (Boek XIII, hoofdstuk III, 292). Bovendien heeft de handel de passie voor oorlog doen vervagen (Boek XIII, hoofdstuk I, 286). Voor Constant bestaat er geen twijfel over dat militias burgers alleen tegen elkaar opzetten en 'de gevaarlijke militaire geest' terug in de hoofden van de mensen leiden (Boek XIII, hoofdstuk III, 293-294). Deze militaire geest is gevaarlijk omdat hij wars is van reflecties, formaliteiten en alle andere elementen die deel uitmaken van de rechtsstaat. Het leger moet dus uitgebouwd worden met professionals, maar omwille van de hoger reeds genoemde korpsgeest mag dit nooit tot rustig bezit leiden, wat ook de samenstelling vormt die men dat beroepsleger geeft (Boek XIII, hoofdstuk III, 293). Immers, wanneer een leger geconfronteerd wordt met een vijand wordt het steeds een louter instrument. Waarborgen zoals het houden van het leger buiten de steden zijn niet genoeg. Het leger blijft gevaarlijk in welke vorm dan ook, omdat de militaire geest - waar deze ook aanwezig is - sterker is dan geschreven wetgeving en om die reden beperkt moet worden gehouden (Boek XIII, hoofdstuk III, 295). Alleen een oriëntering van de algemene geest in een samenleving op het niet-militaire kan zorgen voor een beperking van deze gevaarlijke instelling. De actieve uitoefening van de politieke vrijheden in een samenleving met een beperkte overheid draagt hier fundamenteel aan bij. Letterlijk schrijft Constant het volgende: 'Ver van mij overigens, om te beweren dat institutionele waarborgen voor de vrijheden louter vormelikheden zouden zijn. Zij geven de burgers een groot gevoel van eigenwaarde, een groot genot bij dit gevoel, een levendig

belang in de welvaart van de staat. Ongeacht hun directe voordelen, creëren en onderhouden zij op die manier een geest van burgerzin. Deze burgerzin is de enige doeltreffende waarborg. Hij steunt op de publieke opinie; dringt binnen in de kabinetten van de ministers; zonder hun besef wijzigt en stopt hij hun projecten.’

We geven deze laatste passage ook in het origineel in voetnoot weer,²⁶ want door de nadruk op politieke participatie verfijnt het de beeldvorming van Constant als stereotiepe liberaal, anti-Rousseau en criticus van de Franse Revolutie.²⁷

Een (voorwaardelijk) recht op toezicht en op strafvordering

Constant verwerpt niet alleen, maar geeft ook aan wat wel mogelijk is. Hij bespreekt allereerst legitieme vormen van bestuurlijke handhaving (politie van openbare orde) en preventieve wetgeving. Dit doet hij in een hoofdstuk over Edmund Burke (Boek III, hoofdstuk I, 67) en een hoofdstuk over willekeur (Boek V, hoofdstuk II, 88-92). Deze keuze van hoofdstukken is zeker niet toevallig. Preventie en politie van openbare orde zijn meestal nakomelingen van de slechtst mogelijke huwelijken tussen nut en willekeur. Te vaak worden onschuldige mensen en hele klassen van mensen op grond van deze doeleinden vernederend behandeld en onderworpen aan formaliteiten en andere vernederingen welke anderen worden bespaard (Boek V, hoofdstuk II, 89). Alles is mogelijk

²⁶ ‘Je suis loin de convenir au reste que les institutions préservatrices de la liberté ne soient que de vaines formes. Elle donnent aux citoyens un grand sentiment, un vif intérêt à la prospérité de l’Etat. De la sorte, indépendamment de leurs avantages directs, elles ont celui de créer et d’entretenir un esprit public. Cet esprit public est la seule garantie efficace. Elle a sa base dans l’opinion; elle pénètre dans les cabinets des ministres; elle modifie, elle arrête leurs projets à leur insu’ (Boek XIII, hoofdstuk IV, 299). Zie ook: Benjamin Constant, *De l’esprit de conquête et de l’usurpation*, Deel I, hoofdstuk XIII, 120-122.

²⁷ Vgl. over de ambiguïteiten en evoluties in Constants werk met betrekking tot de rol van politieke participatie (of vrijheid): Geoffrey Marshall, ‘Benjamin Constant’, in David Miller (red.), *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*, Oxford, Basil Blackwell, 1987, 101-103. Zie over Constants complexe relatie met Rousseau en het republikeinse denken, Holmes, *o.c.*, 85-103 en 289. Zie ook de liefdesverklaring van Constant aan ‘Jean-Jacques’ in Boek I, hoofdstuk IX, 48-49.

onder de vlag van preventie, aangezien de mogelijkheid tot het plegen van een misdrijf inherent is aan de vrijheid van elk individu, aan de ontwikkeling van alle zintuigen en aan het loutere bestaan van sociale klassen (Boek v, hoofdstuk II, 89). Om die reden kan onder het mom van preventie alles nuttig worden geacht (Boek III, hoofdstuk I, 67) of, opnieuw in het Frans, 'l'événement présente toujours une apologie' (Boek v, hoofdstuk II, 89). Bovendien vormt preventie een oncontroleerbare dienstverlening en lijkt ze altijd te werken met inwisselbare oorzaken en gevolgen: als er niets gebeurt, heeft de preventie gewerkt; als willekeurige preventieve maatregelen weerstand oproepen, kan altijd gepleit worden voor nog meer preventie en onderdrukking (Boek v, hoofdstuk II, 89-90).

ONDANKS het voorgaande hebben regeringen een 'recht' en zelfs een 'plicht' tot preventie (Boek v, hoofdstuk II, 90-91), mits twee voorwaarden worden nageleefd. *Primo*, omdat geen politiek met onduidelijke bedoelingen kan worden aanvaard (Boek v, hoofdstuk II, 90-91), kunnen overheden zich alleen bemoeien met het leven van mensen bij een begin van, of een teken dat wijst op, een misdrijf. Surveillance van het doen en laten van diegene die een risico voor de maatschappij vormt is dan ook nodig; het is zelfs, zoals reeds aangestipt, een plicht of een recht (Boek v, hoofdstuk II, 90). Gerichte surveillance is mogelijk zolang er geen sprake is van fysieke storingen en het toezicht niet 'gevoeld' wordt door de gevolgde persoon of groep.²⁸ *Secundo*, kunnen preventieve wetten en verboden nooit gericht zijn op individuen, enkel op schadelijke acties. Onder bepaalde omstandigheden, met name wanneer er sprake is van echte problemen, kunnen regeringen bepaalde acties verbieden, zoals het dragen van wapens, het organiseren van bijeenkomsten, en het vervoer van gevaarlijke goederen. Dergelijke verbodsbepalingen kunnen legitiem zijn mits ze een algemeen karakter hebben, maar ze worden onrechtmatig wanneer ze worden ingezet tegen bepaalde klassen of individuen. Onder alle omstandigheden is er een plicht om voorzichtig om te springen met preventieve instrumenten, omdat het straf-

²⁸ Zie ook Holmes, *o.c.*, 251.

baar stellen van niet-criminele handelingen de zeden, moraal en vrijheid aantasten (Boek v, hoofdstuk II, 91).²⁹

Constant koestert duidelijk geen groot vertrouwen in de bereidheid van overheden om deze dubbele grens aan preventie te respecteren. Alle regeringen zijn enthousiast over surveillance (Boek XIV, hoofdstuk IV, 315). De nachtwaker staat te popelen om ons leven te sturen en om een manier van leven voor te schrijven onder het mom van preventie of utilitair geluk (Boek XV, hoofdstuk I, 327-328). De 'gevaarlijke' idee van uniformiteit creëert een houding waarbij eenvoudige rustverstoringen aanleiding geven tot politiereacties. Bewakingscamera's (CCTV), een moderne politie-tool, passen goed in Constants beschrijving van overheden die met een beroep op preventie hun macht uitbreiden. Het plaatsen van dergelijke systemen kan gekaderd worden in de rol die Constant ziet voor de (nachtwaker)staat en lijkt bijgevolg de eerste voorwaarde om preventie te respecteren. Het is evenwel de vraag of aan de tweede voorwaarde voldaan is, met name de gerichtheid op echte problemen. Is er niet bij deze systemen vaak sprake van inefficiëntie bij het oplossen van problemen?

Overheden hebben niet alleen een recht op preventief toezicht of surveillance, maar tevens een recht tot vervolging. Constants uitgangspunt is dat 'echte' misdaden de samenleving schaden en dat het daarom gerechtigd is om op te treden ('rechtsmacht hebben'). Opmerkelijk is dat dit recht vrij absoluut gedefinieerd wordt: ook al verontschuldigt het slachtoffer de dader, dan nog blijft de overheid bevoegd en gerechtigd tot vervolging omdat misdrijven in essentie schadelijk zijn en daarom wegens het algemeen belang moeten worden vervolgd (Boek II, hoofdstuk v, 60). Voor de kenners van het hedendaags strafrecht in onze landen klinkt dit geenszins spectaculair. De regel geldt vandaag nog steeds: het strafrecht is van openbare orde en misdrijven zijn, tenzij bij klacht-

²⁹ Over het gul omspringen met het strafrecht, gedeeltelijk onder druk van de rechtspraak van het Europees Mensenrechtenhof, leze men Paul De Hert en Serge Gutwirth, 'Gij zult strafbaar stellen! Mensenrechten als bron van strafrecht', in Frank Verbruggen, Raf Verstraeten, Dirk Van Daele en Bart Spriet (reds.), *Strafrecht als roeping. Liber Amicorum Lieven Dupont*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2005, 729-756.

misdrijven, vervolgbaar door de overheid. Voor Constants tijd geldt dit evenwel als een nieuwe gedachte die we niet aantreffen in het werk van zijn voorgangers, wellicht om de eenvoudige reden dat er tot de achttiende eeuw geen overheidsapparaat bestond dat groot genoeg was voor criminaliteitsbestrijding, waardoor er van een ‘overheidsrecht’ of ‘overheidsmonopolie’ op het strafrecht geen sprake kon zijn.³⁰ Het lijkt bijgevolg wat cynisch, maar het is niet geheel onlogisch om vast te stellen dat de idee van een zogenaamde monopolie op het gebied van justitie bepleit werd door een advocaat van de idee van een beperkte overheid. Liberalisme vormt bij Constant een filosofie van zelfverloochening want het vraagt het individu een diepe passie op te geven: de wens om fysieke pijn toe te brengen aan de mensen die ze haten. Het staatsmonopolie op het legitiem gebruik van geweld wordt gerechtvaardigd door het rechtsbeginsel dat niemand een rechter in zijn eigen zaak mag zijn, een rechtvaardiging die tevens verklaart waarom Constant tegenstander is van het duelleren.³¹

Dat monopolie moest, aldus Constant, hand in hand gaan met controle door de gemeenschap. We kunnen dit de derde voorwaarde noemen die Constant koppelt aan legitieme surveillance en opsporing; de idee van *publiciteit*, toezicht door het publiek op overheidsacties en op nieuwe ideeën en voorstellen.³² Constant zag de publieke opinie uitgroeien tot een mysterieuze kracht, die een magische cirkel trekt rond het gezag, en burgers alzo in staat stelt op een nieuwe wijze invloed uit te oefenen op de besluitvormers.³³ Daarom verzet hij zich categoriek tegen geheime beschuldigingen. Als er beschuldigingen zijn dan moeten ze openbaar worden gemaakt, zodat publieke controle mogelijk wordt. Volledige publiciteit van beschuldigingen, bewijsstukken en gerechtelijke procedures geven bovendien de verdachte een kans om grove feitelijke of interpretatieve fouten te corrigeren. Publiciteit en openbaarheid zijn

³⁰ Holmes, *o.c.*, 259.

³¹ Hierover met verwijzingen, Holmes, *o.c.*, 247.

³² Constants ideeën over publiciteit worden ontwikkeld in minder bekend werk en losse geschriften. We steunen hier op Holmes, *o.c.*, 243-250 met verwijzingen naar deze vaak moeilijk terug te vinden geschriften.

³³ Holmes, *o.c.*, 243.

het instrument van de vrijheid, aldus Constant, die in de opkomende journalistiek een efficiënt controle-instrument zag van de macht. Journalisten moeten zich daarbij ver houden van laster en het zwartmaken van reputaties. 'Het onderzoek naar het privéleven is altijd verkeerd,' schrijft Constant ergens, maar 'alles in verband met het publieke leven moet openbaar zijn, omdat kranten de stem zijn van de onderdrukten.'³⁴

Besluit

Deze bespreking van Constants ideeën over strafrecht, surveillance en preventie, en van zijn stellingen tegen Jeremy Bentham, toont aan hoe rijk het denken uit het begin van de negentiende eeuw blijft voor huidige debatten. Deze ideeën werden ontwikkeld als reactie op een veranderende samenleving met economische mobiliteit, natievorming, opkomst van moderne administraties en politie én politieke instabiliteit, dit alles in een postrevolutionair klimaat gekenmerkt door politieke bedrog, list en geheimhouding, en filosofische gedachten getriggerd door deze kwesties. Het debat met Kant over de legitimiteit van de leugen en het klikken, dat hier niet behandeld werd, krijgt eveneens zijn plaats in deze context.

Het valt me op hoe onze samenleving doordrenkt is met Benthams ideeën maar op essentiële punten het contact verloren heeft met de gevoeligheden van Constant. Benthams utilitaire opmerkingen klinken inderdaad erg bekend voor hedendaagse oren.³⁵ Onder het mom van begrippen zoals 'een geïntegreerde veiligheidspolitiek' wordt veel nadruk gelegd op preventie, voortdurende bewaking én burgerparticipatie in politietaken.³⁶ Met het wegvallen van de binnengrenzen als gevolg van het Verdrag van Maastricht werden de statische grenscontroles afgeschaft en vervangen door mobiele controles op treinen, op wegen, in

³⁴ Holmes, *o.c.*, 250 met verwijzing naar de vindplaats.

³⁵ Over de charme van Bentham voor zowel links als rechts: Alain-Gérard Slama, *L'angélisme exterminateur*, Parijs, Grasset, 1993, 223-225.

³⁶ Paul De Hert en Serge Gutwirth, 'Cameratoezicht, veiligheid en de Wet Persoonsregistraties. Juridische denkoefeningen naar aanleiding van de Franse wet van 21 januari 1995 inzake veiligheid,' *Recht en kritiek* 1995, nr. 3, 218-250.

het binnenland. Wat een vooruitgang en wat een toename aan vrijheid!³⁷ Het strafrechtssysteem met zijn klassieke uitgangspunten (eerst een misdrijf, dan de opsporing en dan de vervolging) wordt een marginaal systeem dat slechts uitzonderlijk wordt ingezet, maar waar geenszins de nadruk op gelegd wordt. De ware betekenis (van bijvoorbeeld het open blijven van Guantanamo Bay) is precies dat het strafrecht niet werkt. Klokkenluiders zoals Snowden zijn nodig om de geheime agenda's van overheden en veiligheidsdiensten bloot te leggen, inclusief hun greep op en gebruik van ICT-bedrijven zoals Google en Facebook. Geheel in de lijn van Constants geloof in openbaarheid hebben die onthullingen geleid tot een democratisch reflectieproces, met zeer opvallend de toezegging van de Amerikaanse president Obama om geen verhullende trucs meer te gebruiken (met woordspelletjes) en in te zien dat moderne technologie verregaande privacy-inbreuken mogelijk maakt, ook wanneer slechts 'metadata' worden verzameld (en geen 'data').³⁸

Dat wil niet zeggen dat Constants driepuntenprogramma over surveillance of preventief toezicht gerespecteerd wordt. We herhalen kort dat programma: 1) geen surveillance zonder aanwijzingen; 2) alleen gericht op schadelijk gedrag, niet op personen of gedrag dat op zich niet schadelijk is, en 3) volledige openbaarheid over de inzet van controlemiddelen. Dat programma moet gerealiseerd worden in een staat waarin de overheid zich beperkt tot kerntaken – en dus kritisch nadenkt over al haar 'resources' – en er mee over waakt dat de publieke geest niet besmet geraakt door politie- en legertaken maar zich focust op de publieke zaak. Concreet betekende dit voor Constant onder meer dat de overheid geen groot beroep mag doen op geheime controlesystemen, klicksystemen,

³⁷ Alain-Gérard Slama, *L'angélisme exterminateur*, Parijs, Grasset, 1993, 146. Zie over deze verschuiving in machtsuitoefening, ook Antonella Galetta en Paul De Hert, 'L'européanisation des frontières européennes: un faible processus de *juridicisation* des zones de non-droit', in Denis Duez, Olivier Paye en Chr. Verdure (reds.), *L'européanisation. Sciences humaines et nouveaux enjeux*, Brussel, Bruylant, 2014, 275-299.

³⁸ Men leze 'Transcript of President Obama's Jan. 17 speech on NSA reforms', *The Washington Post* 17 januari 2014, raadpleegbaar via <http://www.washingtonpost.com/>.

spionnen en informanten. Dat past niet in de absolute overheidsopenbaarheid die er moet zijn, en tast niet alleen de publieke moraal aan doch ook de integriteit van al de betrokken (overheids)personen.

We staan vandaag in het Westen erg ver van deze uitgangspunten. Op het af luisteren van telefoons na, is er geen grote waakzaamheid rond geheime technieken (van camera's, over nummerplaatherkennings-systemen tot informanten). Er is weinig wetgeving (de wetgeving die er is, kwam eerder laat tot stand met het oog op formalisering van bestaande praktijken), en ook de rechtspraak biedt weinig weerwerk. Rechters kijken veeleer naar de betrouwbaarheid van het bewijs dan naar de oorsprong ervan,³⁹ wat helemaal indruist tegen Constants methodiek en focus op het 'hoe' van overheidsoptreden. Met behulp van soepele bewijsregels, zoals de vrije waardering van het bewijs, wordt ongeveer alles dankbaar aangewend in de rechtszaal,⁴⁰ alsof alleen het resultaat telt (Bentham lacht tevreden).⁴¹ De verdediging wordt op die grond niet in staat geacht verweer te kunnen voeren over trucs en leugens gebruikt

³⁹ Stephen Uglow, 'Covert Surveillance and the European Convention on Human Rights', *Criminal Law Review* 1999, 292; Edwin Shortts en Claire de Than, *Civil Liberties. Legal Principles of Individual Freedom*, Londen, Sweet & Maxwell, 1998, 106-107.

⁴⁰ Jan Reijntjes, 'Acceptance of New Methods and Techniques in Criminal Investigation and Evidence', in Jan Nijboer en Jan Reijntjes (reds.), *Proceedings of the First World Conference on New Trends in Criminal Investigation and Evidence*, Den Haag, Koninklijke Vermande, 1997, 149-154. Zie ook Paul De Hert, 'Schending van het (tele)communicatiegeheim in het beroepsleven', *Revue de droit social* 1995, nr. 2, 213-293.

⁴¹ Over de triomf van Bentham en het Engelse politieke 'radicalisme' binnen het liberale denken, op de 'revolutionaire weg' binnen het liberalisme, gekoppeld aan de traditionele mensenrechtelijke positie van het publiek recht, leze men Michel Foucault, *De geboorte van de biopolitiek* (1979), Amsterdam, Boom, 2013, in het bijzonder het College van 17 januari 1979, 51-73. Ter aanvulling van Foucault merken we op dat het instrumentele denken zich ook heeft ontwikkeld binnen het mensenrechtendenken, een ontwikkeling die onder meer door Dworkin is bekritiseerd. Men leze Ronald Dworkin, *Freedom's Law. The Moral Reading of the American Constitution*, Oxford, Oxford University Press, 1996. Rechtsvergelijkende observaties hierbij geeft Stefan Sottiaux, 'Het Arbitragehof herwaardeert de vrijheid van meningsuiting', *Rechtskundig Weekblad* 2001-2002, nr. 6, 185-193.

door burgers of de politie, en zelfs niet over eventuele misdrijven gepleegd door informanten en undercover's tijdens hun operaties.⁴²

Keren we terug naar Slama en zijn boek *L'angélisme exterminateur* uit 1993. Slama deelt met Constant een republikeinse weerzin voor slimme overheden die met een beroep op expertenkennis een ideale samenleving creëren ten behoeve van de burger, waarbij vergeten wordt dat die burger meer is dan een passieve consument. Hoe meer men preventief verbiedt, schrijft Slama, hoe meer het individuele geweten kansen wordt ontzegd om zich te ontwikkelen. Slama ontpopt zich als een krachtige, hedendaagse stem tegen de slimme arrangementen van Bentham die uitvoerig aan bod komen. Zoals reeds aangestipt vindt hij ten dele kritische munitie tegen Bentham in Mills *On Liberty*, dat hij leest als een geschrift dat van A tot Z gekeerd is tegen Bentham. Constant krijgt van Slama een veeg uit de pan omwille van zijn politiek-institutionele voorkeur voor een rechtsstaat met goede waarborgen tegen de overheidsmacht die de burger toelaten om in vrijheid eigen agenda's uit te voeren.⁴³ Bij Constant ziet Slama te weinig republikeins weerwerk tegen de nieuwe morele orde waarbij de staat alle keuzen voor de burger maakt. De mogelijkheid die Constant biedt aan het individu om onverschillig te zijn, stoort Slama.

Ontegensprekelijk ligt Constant aan de basis van de liberale traditie met zijn engagement voor de vrijheid en aan de idee van de prioriteit van 'the right' over 'the good', waarbij met andere woorden aan het individu een positie wordt gegeven van waaruit het individu zelf een keuze kan maken over het soort leven ('the good') dat hij of zij wil leven.⁴⁴ Maar toch is bij Constant tevens het republikeins besef sterk aanwezig dat die vrijheid in het gedrang komt als de overheid niet kritisch op de vingers wordt gezien in *al* haar activiteiten, dat wil zeggen, met inbegrip van die activiteiten die geen dwang impliceren, maar steunen op de

⁴² Edwin Shorts en Claire de Than, *o.c.*, 107; Jean-Paul Brodeur, 'High Policing and Low Policing', *Social Problems* 1983, vol. 30, nr. 5, 507-510.

⁴³ Alain-Gérard Slama, *L'angélisme exterminateur*, Parijs, Grasset, 1993, 241-245.

⁴⁴ Zie voor een moderne herformulering, John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, 1971, hoofdstuk 9.

inzet van experts, kennis, geld, macht en autoriteit en soms *direct* maar nog vaker *indirect* werken. Constant zei, mijns inziens, niet dat politieke participatie niet meer nodig is, maar integendeel dat het niet meer voldoende is als middel tot machtscontrole in grotere samenlevingen waar niet alle burgers tijd hebben voor de politiek. Rechtsbescherming is niet zaligmakend, doch vult politieke participatie nuttig aan.

In de 21ste eeuw blijft dwanggebruik, ook brutaal dwanggebruik, een realiteit, maar wordt het toch meer dan tijd dat we oog krijgen voor alle verschijningsvormen van de controlerende overheid. Met Constants scepsis over de integriteit van overheidsorganisaties en zijn ongeloof over het heil van 'nieuwe' veiligheidsstrategieën wordt dat opnieuw mogelijk.⁴⁵

⁴⁵ Slama geeft een drietal redenen op waarom achttiende en negentiende eeuwse denkers (hij vermeldt in het bijzonder de Tocqueville) zo relevant zijn voor het begrijpen van hedendaagse problemen rond de rol van de staat. Op een tijdstip dat het republikeins denken nog erg vitaal was, werd duidelijk beter ingeschat in welke mate preventiepolitiek negatief inwerkt op het individueel oordeelsvermogen (dat niet ontwikkeld wordt), op de scheiding der orden en machten en op de rol van het recht dat gedegradeerd en vervangen wordt door een systeem van comités en soft law (Alain-Gérard Slama, *L'angélisme exterminateur*, Parijs, Grasset, 1993, 252-255). Zie over het historisch belang van de vroegliberale politieke theorie in Frankrijk, ook Paul De Hert en Serge Gutwirth, 'Tussen vrijheid en grondrechten. Een paradigmastrijd met blijvende actualiteitswaarde', *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie & Rechtstheorie*, vol. 29, 2000/3, 205-214.

Zonderling medelijden. Over *Adolphe*

Paul Pelckmans

Als *Adolphe* in 1816 verschijnt, is de tekst, op het voorwerk en een paar paragrafen na, tien jaar oud en is de auteur hem al in allerlei salons gaan voorlezen. Zijn tien hoofdstukjes waren, allicht met enkele discrete weglatingen, perfect avondvullend; zij oogstten des te meer succes omdat de toehoorders gretig geloofden dat hij het, met een transparante schuilnaam, over zichzelf had. Benjamin koketteerde met die suggestie, die overigens meer dan een grond van waarheid bevatte. Zijn roman herneemt inderdaad heel wat persoonlijke herinneringen, die we zelfs tamelijk precies kunnen traceren omdat zowel de auteur als zijn diverse partners en vrienden uitvoerige brieven en dagboeken nalieten, waar literatuurhistorici naar hartenlust in konden spitten.¹

Ze constateerden ook dat de roman, zoals te verwachten was, bijzonder eigengereid met zijn realia omspringt en ze voortdurend vermengt met fictieve elementen. Adolphe's ongelukkige geliefde Ellénore herinnert minstens aan drie van Benjamins' partners en verschilt onder andere van alle drie omdat ze, in de roman niet onbelangrijk, tien jaar

¹ Voor een goed overzicht kan men terecht in het standaardwerk van Paul Delbouille, *Genèse, Structure et Destin d'Adolphe*, Parijs, Les Belles Lettres, 1971. Of, in korter bestek, bij Paul Bénichou, 'La genèse d' *Adolphe*', in *L'écrivain et ses travaux*, Parijs, Corti, 1967, 91-119.

ouder is dan haar aanbidder en omdat ze haar trieste avontuur niet overleeft.

De vlottende grens tussen zelfportret en fictie was rond 1800 allesbehalve ongewoon. Goethe beweerde geregeld dat *Werther* gebaseerd was op zijn pijnlijkste jeugdherinnering; Chateaubriand, Lord Byron en vele anderen volgden zijn voorbeeld. De luisteraars en lezers geloofden blijkbaar graag dat ze in hun bestsellers persoonlijke details vernamen; het is niet verwonderlijk dat Constant voor zijn enige roman² ook die troef wou uitspelen.

Het lag minder voor de hand dat hij in zijn voorwoord bij de derde uitgave (1824) beweerde dat ‘bijna alle lezers’³ die hij mocht ontmoeten niet alleen de auteur, maar ook zichzelf in Adolphe wilden herkennen. De fans van Goethe of van Chateaubriand deden dat natuurlijk ook met hun personages. Werther en René lijden dan wel aan een indrukwekkend fatum, waar ze (als men niet te nauw kijkt) geen schuld aan hadden en waar niemand die het zelf wou doorgemaakt hebben zich voor hoefde te schamen. Adolphe verspilt zijn leven aan een uitzichtloze relatie die, na een euforische start, zowel voor zijn partner als voor hemzelf voor desolate ellende zorgt, maar die hij niet weet te verbreken. In deze bijdrage wil ik me afvragen waarom zijn knoeierige debacle in de vroege negentiende eeuw zo herkenbaar oogde.

De vraag betreft trouwens niet alleen de eerste generatie lezers. Voor de traditionele literatuurgeschiedenis, die zijn politieke geschriften en godsdienstwetenschappelijke studies gemakshalve vergat, was Benjamin Constant de man van één boek; dat ene boek gold als een absolute top-per in de op zich al selecte traditie van de Franse psychologische roman. Benjamin zal ook dat succes geambieerd hebben. Zijn verhaal staat vol psychologische statements (hijzelf zou van *maximes* gesproken hebben)

² Twee andere semi-autobiografische kortverhalen, *Amélie et Germaine* en *Cécile*, bleven onafgewerkt en werden pas in de twintigste eeuw gepubliceerd.

³ Benjamin Constant, *Adolphe*, red. Paul Delbouille, Parijs, Les belles Lettres, 1977, 105. De twee voorwoorden werden niet opgenomen in de Nederlandse vertaling, waaruit ik hier verder (en soms met een kleine aanpassing) in de tekst van de bijdrage citeer: Benjamin Constant, *Adolphe. Een anecdotie aangetroffen in de papieren van een onbekende*, vert. George Pape en Cees van der Zalm, Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1978.

waarin de verteller zijn reacties, die van Ellénore of van deze of gene in hun omgeving linkt aan algemene psychologische wetmatigheden. Het neemt niet weg dat het globale bestek van zijn verhaal bepaald onwaarschijnlijk klinkt. De eerste hoofdstukken, waar Adolphe op zoek gaat naar liefde, zijn Ellénore verovert en even zelfs meer voor haar voelt dan hij oorspronkelijk verwachtte, klinken al bij al voor de hand liggend; de lezer kijkt evenmin echt op als die gevoelens tamelijk vlug slijten. Het vervolg is veel bevreemdender. Adolphe blijft tegen heug en meug bij zijn Ellénore omdat hij zou terugschrikken voor de pijn die de breuk haar zou aandoen, maar kwelt haar minstens even erg omdat ze gevoelens blijft verwachten of eisen die hij niet meer kan opbrengen en hij er niet in slaagt, vaak niet eens echt probeert, zijn verveelde ongenoegen te verbergen. De aanslepende relatie is pijnlijker dan eender welke breuk ooit had kunnen zijn en oogt daarmee, op de keper beschouwd, nogal aberrant.

Het is op zijn zachtst gezegd niet evident dat dit meesterwerk van de psychologische roman de compleet onredelijke aanpak van zijn hoofdpersoon afdoende weet te motiveren. Het diepe medelijden met Ellénore waar de verteller zich vooral op beroept klinkt nobel.⁴ Het is zichtbaar contraproductief en overtuigt dus niet als *ultima ratio* voor een paradoxale trouw waar niemand beter van wordt.

Een onbetrouwbare verteller?

Adolphe biecht gênante details op en profileert zich via zijn vele maxims als een mensenkenner. Hij lijkt daarmee sprekend op zijn auteur, maar dat betekent nog niet dat de lezer hem over de hele lijn voetstoots moet geloven. We krijgen een hint in de tegengestelde richting als Constant zich in zijn al vermelde inleiding sceptisch toont over de lezers die

⁴ Het spoort ook met een ethos waar Benjamin in brieven en andere egodocumenten graag naar verwijst. Cf. enkele voorbeelden in Georges Poulet, *Benjamin Constant par lui-même*, Parijs, Seuil, 1968, 85-91. Het essay van Poulet spitst zich, zoals in de betrokken reeks voor de hand lag, toe op de egodocumenten van Benjamin Constant en blijft, een kleine halve eeuw na verschijnen, één van de beste inleidingen die daarover beschikbaar zijn.

zich in Adolphe herkenden: hun scrupules over het onoverkomelijke leed dat een breuk hun partners zou aandoen, getuigen misschien vooral van ijdelheid. De insinuatie komt ook in de roman zelf opduiken als een oude vriend van Adolphe's vader, Baron de T***, op diens verzoek op zijn zoon probeert in te praten:

Iedere man is wel een keer in zijn leven heen en weer geslingerd tussen het verlangen een onmogelijke verhouding te beëindigen en de angst de vrouw die hij heeft liefgehad verdriet te doen. Wanneer men jong en onervaren is, overdrijft men sterk de moeilijkheden die een dergelijke situatie geeft. Men gelooft graag dat al die uitingen van verdriet die bij een zwak en emotioneel geslacht in de plaats komen van zelfbeheersing en redelijkheid, echt zijn. Het hart lijdt eronder, maar de eigenliefde wordt erdoor gestreeld. En menigeen die zich te goeder trouw denkt op te offeren voor de vrouw die hij tot wanhoop heeft gebracht, geeft in feite alleen toe aan de illusies van zijn eigen ijdelheid. (pp. 60-61)

De lezer hoeft natuurlijk ook dat niet zonder meer te geloven: de plot bewijst ten overvloede dat de vrees dat een breuk voor ondraaglijk leed zou zorgen *in casu* absoluut niet ijdel is. Op het einde van de roman belooft Adolphe aan de Baron dat hij met Ellénore zal breken en schrijft hij hem een paar dagen later, als hij opnieuw aarzelt, dat hij de zaken liever niet bruuskeert en meer tijd zal nodig hebben dan eerst verwacht. De Baron kiest dan voor de grote middelen en zendt die brief naar Ellénore, die nu zwart op wit te lezen krijgt dat Adolphe haar wil verlaten. Ze overleeft de lectuur maar enkele weken en bewijst zo dat Adolphe wel degelijk reden had om het ergste te vrezen.

Na het overlijden vindt Adolphe tussen haar papieren een brief die ze had willen vernietigen maar niet terugvond; Adolphe had bij haar sterfbed moeten beloven dat hij die, als hij hem ooit zou vinden, ongelezen zou verbranden. De belofte wordt natuurlijk niet gehouden. We vernemen zo, op de laatste bladzijde van de roman, dat Ellénore zich ook harerzijds verwonderde over de vreemde en vooral inconsequente trouw van haar minnaar:

Wat voor zonderling medelijden bezielt je dat je een verhouding die je te veel is niet durft beëindigen en je de ongelukkige aan wie dat medelijden je bindt, door het hart snijdt? (p. 89)

De grootse psychologische roman eindigt met een onopgelost raadsel. Ook dat geeft te denken dat Adolphe, hoe scherpziend ook, op zijn manier een onbetrouwbare verteller is.⁵ Hij probeert misschien niet bewust iets te verdoezelen, maar lijkt toch ook niet in staat overtuigend uitsluit- sel te geven over de ultieme drijfveren van zijn vreemde gedrag. Die blinde vlek moeten we als lezer zelf invullen.

Wel en wee

Adolphe geeft één keer met zoveel woorden aan dat zijn zelfbegrip ooit tekortschoot. In zijn tweede hoofdstuk is hij onder de indruk van het liefdesgeluk van een kennis (echte vrienden heeft hij niet), die hem euforisch in vertrouwen neemt. Hij beslist dan op zijn beurt op zoek te gaan naar een geschikte verovering en vindt die in Ellénore. Het lijkt er vooral om te gaan een briljant succes te boeken, maar dat is zo te zien toch niet zijn enige motief:

Tot dan had ik geen relatie met een vrouw gehad waarmee mijn eigenliefde gevlid was; er scheen zich een nieuwe toekomst voor mijn ogen af te tekenen; ik voelde in mijn hart een nieuwe behoefte opkomen. Vanzelfsprekend school er in deze behoefte een hoop ijdelheid, maar het was toch niet alleen ijdelheid; er kwam misschien zelfs minder ijdelheid bij te pas dan ik zelf dacht. (p. 16)

⁵ Het begrip werd voor het eerst gedefinieerd door Wayne C. Booth, *The Rhetoric of Fiction*, Chicago, University of Chicago Press, 1961, 158-159 en bleef sindsdien een kernbegrip in de vertelwetenschap (narratologie). Voor de recentere ontwikkelingen in dat verband, zie bijvoorbeeld Luc Herman en Bart Vervaeck, *Vertelduijvels. Handboek verhaalanalyse*, Brussel/Nijmegen, VUBPress/Vantilt, 92-93, 142 en 165-166.

Het personage van de berekende verleider die tot zijn eigen verrassing dieper gaat voelen dan gepland, komt in de achttiende-eeuwse roman geregeld voor.⁶ De eerste hoofdstukken van *Adolphe* lezen als een zoveelste variatie op dat bekende thema; het is wel geen toeval dat de verteller zijn kortzichtigheid alleen toegeeft op een moment waar de lezer het ontbrekende moeiteloos kan aanvullen.

Adolphe slaagt er vlug in Ellénore te veroveren; zijn spontane en soms onhandige reacties zijn daarbij, alweer naar bekend recept, minstens zo doorslaggevend als zijn zorgvuldige berekeningen. We lezen, op enkele bladzijden afstand,⁷ dat hij in zijn verliefde enthousiasme droomt van een levenslange band en dat hij obscuur beseft dat de liaison kort zal duren; de tweede prognose is duidelijk de waarschijnlijkste. Ellénore is de dochter van een geruïneerde Poolse edelman⁸ en komt, omdat ze geen onbesproken verleden heeft en dan al tien jaar ongehuwd inwoont bij Graaf de P***, niet in aanmerking voor een huwelijk; ze heeft er ook alle belang bij de intussen stilzwijgend erkende verbintenis met de Graaf niet op te geven. Haar geheime avontuur zou dus, na enkele flamboyante weken, moeten aflopen met een sisser. In een libertijnse roman zou niemand meer verwachten. Adolphe claimt echtere gevoelens, maar heeft anderzijds weinig tijd nodig om het lastig te vinden dat de geheime afspraken met Ellénore zijn bewegingsvrijheid voortdurend hinderen, en tekent zelfs aan dat ook hij het een rustgevende gedachte vond dat één en ander niet lang zou aanslepen.

Het verhaal wordt pas goed onverwacht als dat einde uitblijft. Als Graaf de P*** onraad vermoedt en Ellénore verbiedt Adolphe nog te ontvangen, breekt ze met haar beschermer. Adolphe is intussen over-

⁶ Het bekendste voorbeeld is te vinden in *Les Liaisons dangereuses* (Laclos, 1782), waar Valmont de verleiding van de tot dan ongenaakbare Mme de Tourvel opvoert als een libertijns huzarenstuk en pas veel te laat beseft dat het spel ook voor hemzelf bittere ernst geworden is.

⁷ Cf. resp. 31 en 35.

⁸ Het is niet duidelijk waarom Ellénore Poolse roots meekreeg; het gegeven spoort zo te zien op geen enkele manier met de autobiografische achtergronden van de roman. Zie, over de mogelijke motieven voor die keuze, François Rosset, 'La Polonaise de Benjamin Constant', in *id.*, *L'arbre de Cracovie. Le mythe polonais dans la littérature française*, Parijs, Imago, 1996, 211-225.

tuigd dat zijn gevoelens voor haar over hun hoogtepunt heen zijn, maar wil haar niet in de steek laten op het moment dat ze haar fragiele positie voor hem opoffert, en bedankt obligaats met dure eden. Deze zijn op het moment zelf 'oprecht' (p. 40) gemeend, maar worden wel gevolgd door nieuwe twijfels. Als Adolphe's vader Ellénore uit de stad wil laten verjagen, voelt zijn zoon zich nog één keer, maar wel voor het laatst verliefder dan ooit en vlucht hij samen met haar, voor het politiebevel kan betekend worden. Hij bedenkt al tijdens de vlucht dat hij meer medelijden dan liefde voelt, verwijt zich later tot vervelens toe dat hij de liefde van Ellénore niet meer deelt, maar schrikt er keer op keer voor terug met haar te breken. Ellénore maakt het niet makkelijker omdat ze nog allerlei andere offers brengt, die hij geen van alle weet te voorkomen; hij reageert dan wrevelig of zelfs grof, maar neemt zijn woorden stevast terug als ze haar zichtbaar kwetsen.

Dat Ellénore zich dan vlot laat sussen, is niet echt verwonderlijk; liefde is nu eenmaal 'onverklaarbaar lichtgelovig' (p. 54). Het is verrassender dat de aanslepende relatie bij nader toezien ook dan nog *voor beide partners* voor een reeks mooie momenten zorgt. Als Adolphe zijn best doet vriendelijke woorden te vinden, is hij soms zelf overtuigd:

Die inspanning had op mij een onverwachte uitwerking. We zijn zulke veranderlijke wezens dat we op de duur echt gaan voelen wat we eerst hebben voorgewend. Het verdriet dat ik had weggestopt vergat ik voor een deel. Mijn voortdurende scherts verdreef mijn eigen droefgeestigheid, en de blijken van tederheid die ik Ellénore betoonde vervulden me met een heerlijke ontroering die bijna op liefde leek. (pp. 52-53)

Een goed jaar later verneemt Ellénore dat haar vader haar uiteindelijk toch een fortuin naliet, dat ze wel ter plaatse moet gaan opeisen omdat de erfenis betwist wordt door verre verwanten. Als Adolphe beslist haar naar die verre bestemming te vergezellen lijkt de reis onverwacht aangenaam:

De afleiding tijdens de reis, de nieuwe dingen die we zagen en de zelfbeheersing die we opbrachten leverden momenten van vroegere vertrouwelijkheid op; we waren zo aan elkaar gewend geraakt, hadden samen zoveel doorgemaakt, dat aan elk woord en bijna elk gebaar herinneringen waren verbonden die ons op slag naar het verleden terugvoerden en ons onwillekeurig vertederden [...]. We leefden als het ware met een soort gevoelsgeheugen, dat sterk genoeg was om de gedachte aan een scheiding pijnlijk te doen zijn, maar te zwak om ons in ons samenzijn gelukkig te maken. (p. 57)

Adolphe zou het dus ook zelf pijnlijk vinden definitief afscheid te nemen. Eens in Polen begint de situatie weer te verzuren. Adolphe bedenkt dat hij zijn tijd verlummelt in een verre uithoek van Europa en is nu zelf verwonderd over zijn inconsequentie:

Ik had buien waarin ik woedend op [Ellénore] was; maar vreemd genoeg verminderde deze woede in het geheel niet de angst die de gedachte haar verdriet te doen me bezorgde. (p. 63)

Ellénore probeert nog even het saaie leven op haar landgoed op te vrolijken door adellijke families uit de omgeving uit te nodigen; hun bezoek zorgt minstens voor een kort moment van ontspanning:

Onze omgang was aangenamer geworden; de afleiding bevrijdde ons enigszins van onze gewone gedachten. We waren slechts af en toe alleen; en omdat we behalve waar het onze intieme gevoelens betrof elkaar onbeperkt vertrouwden, praatten wij in plaats van over die gevoelens over wat we gezien en beleefd hadden, waardoor onze gesprekken weer wat plezieriger werden. (pp. 70-71)

Ook dat harmoniemoment duurt kort: de bezoekers laten Adolphe merken dat zijn positie op het landgoed dubbelzinnig (of net te eenduidig) is. Als Ellénore hem jaloers wil maken door enkele burens het hoofd

op hol te brengen, pakt dat averechts uit en merkt ze dat hij hoopt dat hij nu misschien zal kunnen vertrekken. Ze aarzelt geen moment de nieuwe aanbidders de deur te wijzen, maar de situatie zit zo wel opnieuw muurvast:

Alles om ons heen kreeg weer het gewone aanzien; maar wij zelf waren er des te ongelukkiger door. Ellénore meende nieuwe rechten te bezitten; ik voelde mij met nieuwe ketenen gebonden.
(p. 73)

De ultieme verwickelingen die volgen lopen, zoals we al zagen, uit op een catastrofe. Voor het zover komt, tekent Adolphe nog één keer aan dat de laatste dagen, als hij al van plan is te breken maar het pijnlijke gesprek eens te meer voor zich uitschuift, onverwacht aangenaam uitvielen. Hij geniet dan opnieuw van Ellénores 'liefdesbetuigingen, die vroeger hinderlijk, maar nu kostbaar waren omdat het elke keer de laatste konden zijn.' (p. 82)

Een vergeten achtergrond

De mooie momenten verlengen een liefde die al voorbij is en zijn in die zin de meest onthutsende paragrafen van de hele roman. Adolphe lijkt ze zijnerzijds neer te schrijven zonder overmatige verwondering. Het heeft er zo alle schijn van dat zijn luciditeit daar een grens bereikt en dat hij minstens *ook* bij Ellénore blijft omdat hij meer dan hij beseft op haar bijzijn gesteld is. Het rare medelijden waar hij het graag over heeft belet hem niet haar met beproefde regelmaat de meest kwetsende woorden naar het hoofd te gooien. Het rationaliseert dus misschien een andere motivatie, die deze meester-psycholoog dan niet echt in beeld had.

Het zou wat kortademig zijn te suggereren dat Adolphe onbewust⁹ verliefd gebleven is op zijn Ellénore. De roman zegt en illustreert over-

⁹ De vakliteratuur over *Adolphe* bevat ook enkele psychoanalytische studies, waar ik hier niet op inga. De meest bekende is die van Han Verhoeff, "*Adolphe*" et *Constant*. *Une étude psychocritique*, Parijs, Klincksieck, 1976.

duidelijk het tegendeel. Het lijkt al minder gratuit te vermoeden dat hun relatie, ook al is of heet ze geen liefde, kennelijk aan een diepe behoefte beantwoordt, waar beide partners, elk op hun manier, dus veel voor over hebben. Om die behoefte te definiëren hoeven we, denk ik, niet eens bij onze fantasie te rade te gaan: de verborgen inzet van *Adolphe* wordt mijns inziens al veel duidelijker als we de roman situeren in de literaire traditie waar Constant anno 1816 op voortbouwt.

Adolphe is voor ons een psychologische roman en zelfs één van de beste in zijn soort. De lezers van het eerste uur waren nog niet vertrouwd met dat genre en herkenden er eerder vertelstoffen uit de achttiende-eeuwse sentimentele roman in. *Adolphe* herinnert aan de vele personages die daar even aarzelen tussen een libertijns en een sentimenteel ethos, maar dan resoluut kiezen voor het tweede en dus al hun energie investeren in één cruciale relatie. Hij verschilt vooral van zijn meer modale voorgangers omdat hij die ene relatie niet in alle toonaarden de hemel in prijst, maar zich er integendeel ongeveer voortdurend over beklagt.

De variant zorgde ervoor dat *Adolphe* veel leesbaarder bleef dan zijn vele voorbeelden. De meeste sentimentele romans zijn naar onze smaak zo goed als ongenietbaar omdat ze bulken van de clichés en de pathetische superlatieven. Constants ontevreden verteller ontsnapt vanzelf aan dat euvel en schrijft een so(m)ber verhaal, dat ook latere generaties bleef boeien. Ze merkten meestal niet meer dat de plot, in een compleet andere toonzetting, aansloot bij een centraal scenario van een intussen vergeten traditie.

De noodoplossing gevoel

De sentimentele roman domineerde generaties lang, pakweg van Richardson en Balzac, de Europese literaire scène en zorgde daarmee, voor hij in de vergeethoek belandde, voor één van de meest indrukwekkende *succes stories* uit de literatuurgeschiedenis. Het succes paste bij een veel bredere verschuiving, die zich niet alleen in de fictie maar ook in het echte leven meldde.

In de achttiende eeuw gaan steeds meer mensen op een nieuwe

manier belang hechten aan hun emoties. De bekende historicus Philippe Ariès sprak in dat verband van een *revolutie van het gevoel*¹⁰ en stelde dat die wellicht even belangrijk was als de demografische, industriële en politieke revoluties die zich ongeveer gelijktijdig aftekenden; ze markeerden in elk geval samen de opstap naar onze moderne wereld. In de meer traditionele maatschappijen die tot dan de dienst uitmaakten leken sociale conventies en geplogenheden belangrijker dan persoonlijke voorkeuren en emoties; de laatste werden dikwijls met wantrouwen bejegend omdat ze altijd dreigden gevaarlijke verrassingen los te slaan. *Moderni* zijn fier op hun persoonlijke gevoelens, vinden soms zelfs dat ze voorrang verdienen op ongeveer alles omdat ze meer dan wat dan ook het leven de moeite waard maken, en houden er alleszins aan hun belangrijkste levensgezellen in volle vrijheid en naar persoonlijk goed-dunken te kiezen.

Over de achtergronden van die nieuwe prioriteiten is het laatste woord nog niet gezegd. We kunnen hier volstaan¹¹ met de vaststelling dat de promotie van het gevoel allicht samenhangt met het moderne individualisme, dat in de achttiende eeuw al een complexe voorgeschiedenis achter zich had, maar toen wel in een stroomversnelling terecht kwam.¹² Individualisme betekent, tot zijn eenvoudigste expressie herleid, dat enkelingen in onze moderne wereld ongeremd hun eigengereide weg mogen gaan. Ze hoeven zich niet meer, zoals sinds mensenheugenis vanzelfsprekend geleden had, te schikken naar de verwachtingen en de gebruiken in hun omgeving. De moderne mens is allereerst gesteld op zijn voortaan sacrosancte Vrijheid en dat betekent onder andere dat hij in zijn gevoelsleven zijn eigen keuzes wil en zelfs moet maken.

¹⁰ De term verschijnt voor het eerst in Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*, Parijs, Seuil, 1975, 464 en 604.

¹¹ Voor een meer uitvoerige bespreking van deze problematiek verwijs ik naar mijn bundel *Les sociabilités du cœur. Pour une anthropologie du roman sentimental*, Amsterdam, Rodopi, 2013.

¹² Het succes van de *Aufklärung* is, afhankelijk van het verklaringsmodel dat men wenst te hanteren, de oorzaak of het belangrijkste symptoom van die *boost*.

De emoties wonnen verder – en wel vooral¹³ – aan belang omdat ze ook een zekere compenserende rol speelden. De enkeling haakt zich los uit alle gevestigde verbanden, verwerft zo een ongeziene vrijheid, maar komt even onvermijdelijk apart te staan. De emancipatie heeft haar schaduwzijden: op sombere momenten is de vrees nooit ver weg dat de nieuwe autonomie haar gegadigden vooral radicaal zal vereenzamen. Emoties zorgen in die optiek voor een soort vervangbaarheid. Het individualisme creëert als het ware zijn eigen tegenwicht door, los van alle *a priori* onaanvaardbare maatschappelijke dwang, nauwe banden te smeden met enkele zelfgekozen *beloved others*. Wie daar zwaar op inzet vrijwaart, zonder zijn fundamentele zelfbeschikking te moeten opgeven, een misschien beperkte, maar hartverwarmende betrokkenheid met althans enkele intimi. Dat gebeurt dus, onder andere in de sentimentele roman maar ook in veel dagboeken en correspondenties, met gepaste nadruk.

Of zelfs, naar onze smaak, met veel te veel nadruk. De tijdgenoten dachten daar kennelijk anders over en genoten, in hun echte leven en in hun romans, van lang uitgesponnen scènes waarin de gevoelige harten in alle toonaarden, en dikwijls met een van tranen doordrenkte stem, onvermoeibaar bleven verzekeren dat ze hun *intimi* onder geen enkel beding zouden kunnen of willen missen. Wie de vergeten bladzijden nu doorleest, krijgt de indruk dat ze onbeseft opboden tegen veel onderhuidse twijfel. De sentimentele *entente cordiale* is uit de aard van de zaak fragiel omdat ze berust op de vrije keuze van alle betrokkenen en iedereen ze op elk moment, als het hen niet meer zint of als de gevoelens uitdoven, kan opzeggen. De pathetische superlatieven sloofden zich uit om dat risico, dat nooit helemaal weg te werken viel, naar best vermogen te overroepen.

¹³ De vriendschappen en liefdes van de sentimentele roman berusten in principe op persoonlijke keuzes, maar blijven in de regel, en op enkele uitzonderingen na, doorgaans quasi instinctief *standesgemäß*.

Een ongelukkige enkeling

Benjamin Constant schreef op zijn manier over het moderne individualisme als hij zijn *liberté des Modernes* afzette tegen de vrijheid van de Ouden. Die Ouden hadden zich vrij gevoeld omdat ze deelnamen aan het beleid van hun doorgaans kleine stadstaten en daar volledig in opgingen; ze hadden nauwelijks een privéleven en misten het niet omdat hun collectieve avontuur exalterend genoeg was. De vrijheid van de *moderni* zou integendeel besteed zijn aan mensen die ongestoord hun eigen ding willen doen. Ze zijn vrij omdat ze zich behalve op verkiezingsdagen niet moeten inlaten met het globale reilen en zeilen van hun maatschappij en verwachten omgekeerd dat die hen zo weinig mogelijk betuttelt.

De pleidooien voor de moderne vrijheid klinken in Constants politieke geschriften doorgaans nogal opgewekt; de psychologische ongemakken van de nieuwe afzonderlijkheid komen er niet aan bod. *Adolphe* vertrekt net bij die malaise. Het eerste hoofdstuk is vooral een zelfportret, waarvan de belangrijkste zinnen bijna ideaaltypisch bij het individualisme passen:

[Ik was gewend] alles wat ik voelde voor me te houden, in de verwezenlijking daarvan alleen op mezelf te rekenen en adviezen, belangstelling, hulp, ja zelfs de aanwezigheid van anderen als lastig en hinderlijk te beschouwen. [...] Er kwam ook een vurig verlangen naar onafhankelijkheid [bij], met ergernis over de relaties die ik nog had, en een onoverwinnelijke angst om nieuwe aan te knopen. (p. 11)

Adolphe is dan net afgestudeerd, maar bekleedt nog geen enkele functie en haast zich ook niet er één te zoeken omdat geen enkele toekomst hem echt interesseert. Hij profileert zich als een getormenteerde *Einzelgänger* die alles en iedereen zoveel mogelijk op een afstand houdt, maar zich daar ook geen moment goed bij voelt.

De fundamentele desinteresse voor de brede omgeving en haar verwachtingen valt in het vervolg minder op. Als de relatie met Ellénoire begint te wegen (en dat is ongeveer onmiddellijk) betreurt Adolphe

een paar keer, tussen andere grieven, dat ze het hem sociaal onmogelijk maakt; we zouden zo de indruk kunnen krijgen dat hij in de grond toch meer op zijn omgeving gesteld is dan hij zelf geloofde. Bij nader toezien blijkt dat Ellénore hem vooral hindert in zijn ambitie. Adolphe voelt zich, zoals het een moderne *Streber* past, hoogbegaafd; zijn vader en Baron de T*** delen die mening, maar de lezer is, omdat dat nergens echt blijkt, niet verplicht ze te geloven.¹⁴ Het is nog veelzeggender dat Adolphe bij de vele derden die hij op zijn weg ontmoet – en die nooit meer worden dan bijrollen – altijd vooral gebreken en kleine kanten ontdekt, die hij vanuit de hoogte beschrijft. Ze konden bezwaarlijk allemaal zo door en door ondermaats zijn.

Ook na het overlijden van Ellénore blijft Adolphe, die dan naar de maatschappij en naar zijn carrière had kunnen terugkeren, fundamenteel een eenling. We vernemen in een kort nawoord dat er nog een paar andere ongelukkige ervaringen volgden; de aanduidingen blijven vaag, maar alles laat vermoeden dat het om nieuwe *love stories* gaat, die keer op keer ellendig afliepen. En zelfs zijn manuscript verschijnt toevallig: Constant vertelt dat een onbekende reiziger het op doorreis in Calabrië (opnieuw een verre uithoek van Europa ...) verloor en dat de vinder het, omdat er nergens een adres in stond, gewoon niet kon terugbezorgen. Hij had de onbekende een paar dagen te voren in een verloren dorps-hotel gezien en gemerkt dat hij een gekweld man leek en ongeveer met niemand een woord wisselde. De tekst zegt niet met zoveel woorden dat het Adolphe zelf was, maar de veronderstelling ligt voor de hand; als dat inderdaad zo is, kunnen we alleen concluderen dat hij ook zijn lezers niet echt opzocht.¹⁵

¹⁴ Ik citeer even een oude, maar nog altijd zeer lezenswaardige bespreking van Conrad Busken Huet: 'Adolphe's vader en hijzelf waren de enige personen op aarde die geloofden dat de diplomatie iets aan hem verloor. Aan zulk een kwast? Zulk een dromer? Zulk een vrouwenbeul? Zulk een aanbidder van zichzelf? Neen, voorwaar, de wereldgeschiedenis kon zonder Adolphe er zeer wel komen' (Conrad Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*, t.20 [1875], Haarlem, Tjeenk Willink, 1883, 243).

¹⁵ Voor een gedetailleerde bespreking van die encensering, zie Paul Delbouille, 'Adolphe ou le labyrinthe sans issue', in Fernand Hallyn en Jan Herman (reds.), *Le topos du manuscrit trouvé*, Leuven, Peeters, 1999, 287-294.

Encombrant ...

Een en ander past perfect bij wat men de uitgangspositie van de sentimentele roman zou kunnen noemen. Als we in het openingshoofdstuk vernemen dat Adolphe ondanks zijn absolute gebrek aan interesse voor zijn medemensen ‘niet door en door egoïstisch’ is, en dat hij op het moment dat het verhaal begint zelfs onbeseft leed onder een diepe ‘behoefte aan genegenheid’ (p. 11), zou het vervolg eens te meer de bekende weg kunnen opgaan. Wat echt volgt lijkt meer op een kritische doorlichting van die bekende weg.

De onderhuidse vrees die elders onder ontroerende superlatieven bedolven wordt, komt hier dus expliciet aan bod. De harmonie tussen de gevoelige harten staat haaks op een vrijheidsdrang die het meest fundamentele instinct van het moderne individu is. Adolphe betreurt soms dat zijn *liaison* met Ellénore hem onmogelijk maakt, maar vindt het kennelijk nog erger dat ze zijn agenda voortdurend hypothekeert. We zagen al hoe de geheime afspraken, als hij haar pas veroverd heeft, vlug *gênante* verplichtingen worden:

Ik vond het soms lastig dat heel mijn doen en laten al bij voorbaat vaststond en dat al mijn tijd zo was ingedeeld. [...] Ik wist niet wat ik mijn kennissen moest zeggen wanneer ze me een uitstapje voorstelden dat ik in normale omstandigheden niet zou hebben hoeven afslaan. Eenmaal bij Ellénore miste ik deze sociale genoegen niet – ik had er nooit veel belangstelling voor gehad – maar ik had wel gewild dat ze meer vrijheid had gelaten er afstand van te doen. Ik had het aangenamer gevonden als ik uit mezelf terug naar haar had kunnen gaan, zonder tegen mezelf te moeten zeggen dat het weer tijd was. (p. 34)

De prioriteiten zijn daarmee duidelijk: Adolphe geeft niet echt om zijn andere contacten, maar had ze wel zelf willen opgeven. Als Ellénore openlijk met Graaf de P*** breekt, beseft hij dat zijn relatie geen kort avontuur zal blijven; hij reageert met gemengde gevoelens, maakt zich daar veel verwijten over, maar bekent ook ‘een gevoel van opstandigheid

tegen een relatie die [hij] niet kon verbreken' (p. 44). Een paar maand later betreurt hij het zelfs dat zijn vader, na de gezamenlijke vlucht, hem geen strobreed meer in de weg legt:

Er was geen gevaar; ik werd volkomen vrij gelaten; en die vrijheid diende alleen om mij des te ongeduriger het juk te laten dragen waarvoor ik leek te kiezen. (p. 52)

Eens in Polen woont hij met Ellénore op het landgoed dat ze van haar vader geërfd heeft en voelt hij zich nog afhankelijker. Hij is helemaal geïrriteerd als Ellénore zich ongerust maakt omdat hij onverwacht lang uitblijft:

Het ergerde mij dat ik door Ellénore onder een hinderlijk toezicht was gesteld. Tevergeefs hield ik mij voor dat alleen haar liefde daar de oorzaak van was; was die liefde ook niet de oorzaak van al mijn ellende? (p. 66)

Die eerste keer slaagt hij er uiteindelijk in 'dat gevoel waarvoor [hij zich] schaamde te onderdrukken' (p. 66) en min of meer te aanvaarden dat Ellénore redelijkerwijze moest vrezen dat hij, in de onbekende streek waar hij de taal niet kende, kon verdwalen of verongelukken. Bij een volgende gelegenheid krijgt hij een bang briefje en loopt de maat over; hij belooft dan aan Baron de T***, die zijn ongenoegen merkt en monkelend raadt wat er aan de hand is, dat hij binnen de drie dagen met Ellénore zal breken. Drie dagen later schrijft hij de fatale brief waarin hij die belofte des te nadrukkelijker herhaalt omdat hij een paar dagen respijt wil bekomen.

... en onmisbaar

De sentimentele droom ambiëert een soort kwadratuur van de cirkel omdat de gevoelige harten tegelijk vrijheid en verbondenheid verlangen. Ellénore, die harerzijds ook reden te over heeft om zich over veel te beklagen, verlangt zo te zien nooit naar vrijheid; dat zou in het verhaal

zoals het voorligt bezwaarlijk kunnen omdat de plot in elkaar zou stuiken als ze zich niet aan de getormenteerde relatie vastklampte. Haar verbetering alleen zou evengoed niet volstaan om die lang te laten aanslepen: de sentimentele roman vertelt maar al te dikwijls over harteloze mannen die hun slachtoffer zonder pardon in de steek laten. De trouweloze man blijft dan weliswaar schromelijk in gebreke, maar is meteen ook de enige bron van alle kwaad en geeft zijn ongelukkige partner zelfs een uitgelezen kans met haar eindeloze leed uitvoerig te demonstreren hoe diep en onveranderlijk haar gevoelens wel waren.

Constant kiest voor een subtielere setting. Adolphe is absoluut niet harteloos, maar dat maakt alles alleen maar erger. Hij beweert (en gelooft waarschijnlijk zelf) dat hij uit medelijden bij Ellénore blijft. Het echte punt is dat hij blijft laveren tussen zijn elementaire behoefte aan bewegingsvrijheid en een even elementaire verslaving: Ellénore zal, ook al is de liefde voorbij, altijd zijn meest vertrouwde gezelschap blijven – en hij kan dit gezelschap blijikbaar niet missen. De ex-geliefden zijn allang niet meer gelukkig samen, maar blijven *samen horen*; ze zijn niet echt meer op elkaar gesteld, hebben zo te zien ook geen verhouding meer, maar blijven wel onverminderd met elkaar begaan. Zelfs in die bescheiden uitvoering en met meer dan regelmatige aanvaringen volstaat dat om de idee van een definitief afscheid hartverscheurend te maken:

Verhoudingen die een tijd duren zijn zo diep verankerd. Zonder het te beseffen gaan ze zo'n wezenlijk deel van ons leven vormen: van te voren nemen we in alle rust het besluit ze te beëindigen; we denken dan vol ongeduld het moment tegemoet te zien waarop we dit zullen uitvoeren. Maar wanneer het moment daar is, vervult het ons met schrik; en het vreemde met ons ellendige hart is dat wij met afschuwelijk veel verdriet afscheid nemen van mensen met wie we zonder enig genoeg omgingen. (p. 45)

In een wereld waar de eenzaamheid altijd vlakbij is, doet scheiden meer dan ooit lijden; Adolphe schrikt er dus keer op keer voor terug. Als Ellénore op sterven ligt en het afscheid onvermijdelijk wordt, vernemen we een laatste keer waar het in dit miserabele verhaal echt om ging:

Hoe zwaar woog me die vrijheid waar ik zo naar had verlangd! Wat miste ik die afhankelijkheid waartegen ik zo vaak in opstand was gekomen! Vroeger hadden al mijn handelingen een doel; ik wist dat ik met ieder daarvan verdriet voorkwam of plezier deed. Toen klaagde ik erover; het hinderde me dat een vriendin mijn gangen naging, dat andermans geluk ermee was gemoeid. Nu lette niemand op mijn doen en laten; niemand interesseerde zich ervoor, niemand legde beslag op mijn tijd, op mijn uren; geen stem riep mij terug als ik uitging. Ik was inderdaad vrij; ik werd niet langer bemind: ik was voor iedereen een vreemde. (pp. 88-89)

Ontgoochelend afscheid

De sentimentele roman vertelt hooggestemde vriendschappen en liefdes en probeert te vergeten dat de mooie banden onvermijdelijk bijzonder breekbaar blijven. *Adolphe* doet ongeveer het omgekeerde. We vernemen er het jammerlijke verhaal van een absoluut ondermaatse relatie die permanent op de helling staat en waar de partners weliswaar blijven samenklitten maar eigenlijk alleen doffe ellende delen.

Constant rekent zo af met de hoge verwachtingen van het populairste romangenre van zijn tijd.¹⁶ Zijn laatste hoofdstuk echoot op een type ontknoping dat het genre tientallen keren herhaald had.¹⁷ Sentimentele romans lopen vaak uit op een lang verbeid huwelijk, maar eindigen even geregeld bij een ontroerend sterfbed, waar de ontroostbare rouw van alle *intimi* nog eens de volle maat geeft van hun diepe gevoelens. De

¹⁶ Het spreekt voor zich dat het genre de aanval moeiteloos overleefde: de sentimentele droom zou uiteindelijk de hele moderniteit blijven vergezellen en is tot in onze eenentwintigste eeuw in veel populaire – en zelfs ‘betere’ – literatuur na te wijzen. Wat onvermijdelijk ook betekende dat de reserves die Constant als een van de eerste formuleerde ook achteraf nog geregeld, en soms in directe doorbouw op zijn voorbeeld, aan bod kwamen. Het spoor loopt onder andere langs grote auteurs als Lev Tolstoj (*Anna Karenina*, 1878) of Theodor Fontane (*Effi Briest*, 1895), maar zou ons in het korte bestek van deze bijdrage te ver voeren.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld vijf bestsellers, die Constant zeker gelezen had: *Julie ou La nouvelle Héloïse* (Rousseau, 1761), *Paul et Virginie* (Bernardin de Saint-Pierre, 1782), *Atala* (Chateaubriand, 1801), *Delphine* (Mme de Staël, 1802), *Valérie* (Mme de Krüdener, 1803).

verhalen lopen zo uit op een indrukwekkend *slotakkoord*. Alleen kwaad-denkende critici zullen daarbij aantekenen dat ze zo tegelijk opteren voor een gemaksoplossing. De dubbelzinnigheden die de relaties mis-schien bij leven kenmerkten, verdwijnen bij het sterfbed vanzelf naar het achterplan of doen er gewoon niet meer toe omdat de dood sowieso alle toekomstig risico uitsluit.

Ellénore sterft nadat ze de fatale brief van Adolphe onder ogen gekregen heeft. De brief was niet voor haar bestemd en zelfs niet helemaal gemeend omdat Adolphe hem schreef om de aangekondigde breuk voor zich uit te kunnen schuiven; het blijft bedenkelijk dat hij, hoe ongewild ook, de rechtstreekse oorzaak wordt van het drama. Dat was, voor zover ik zie, in de sentimentele roman nog nooit vertoond. Bij het ziekbed probeert Adolphe het onheil nog te keren met nieuwe beloftes:

In mijn zwakheid en verwarring [...] ben ik een ogenblik bezweken voor vreemde aandrang; maar heb jij zelf niet talloze bewijzen dat ik onze scheiding niet kan willen? [...] Kan jij twijfelen aan mijn grote genegenheid? Zitten we niet met duizend en één banden onverbrekkelijk aan elkaar vast? [...] Ellénore, laten we vandaag een nieuw leven beginnen, laten we de uren van geluk terughalen. (p. 84)

De bevlogene verklaringen zullen voor de eerste lezers als citaten geklonken hebben, maar lopen deze keer uit op een afknapper:

Ze keek me enige tijd vol twijfels aan. 'Je vader,' zei ze tenslotte, 'je verplichtingen, je familie, de verwachtingen die men van je heeft...!' - 'Nu ja,' antwoordde ik, 'misschien dat ik een keer, op een dag...' Ze merkte dat ik aarzelde. 'Mijn God,' riep ze uit, 'waarom gaf hij me hoop om die meteen weer de bodem in te slaan? Adolphe, ik dank je voor al je moeite: dat heeft me goed gedaan, te meer omdat het jou, hoop ik, geen noemenswaardig offer kost [...]. Wat er ook gebeurt, verwijt jezelf niets. Je bent goed voor me geweest.' (p. 84)

De milde woorden zijn vernietigender dan eender welk verwijt had kunnen zijn. Ellénore is blij dat de ‘paar dagen’ (p. 84) die Adolphe nog bij haar zal moeten spenderen ‘geen noemenswaardig offer’ meer zullen vragen: hij zal haar ‘niet lang hoeven te beklagen’ (p. 85). Ze beseft intussen dat ze van hem hoe dan ook niet veel meer kon verwachten – en doorprikt meteen de verborgen berekening achter de vele sublieme sterfbedscènes elders.

Wie het toch niet zou begrepen hebben krijgt daarna rechtstreeks te horen wat Ellénore echt over haar trieste lot moest denken. De brief die Adolphe ongelezen had moeten verbranden en waar hij, zoals we al zagen, zijn relaas mee afsluit is, op die plaats, een contrapunt: veel sentimentele auteurs vertelden hun verhaal graag in brieven en lieten hun stervende protagonisten dan mooie afscheidsbrieven schrijven. Ellénore had haar bewuste brief al vroeger geschreven en er op haar sterfbed vruchteloos naar gezocht om hem te kunnen verscheuren. Het is, vrees ik, het enige echt nobele gebaar in de hele roman, maar dan wel één dat niet mocht baten. De verwijtende woorden, naar alle waarschijnlijkheid de enige die ze ooit aan het papier toevertrouwde, worden ongewild toch haar afscheidsbrief. Constant hechtte eraan zijn roman *niet* in stijl af te sluiten.

Liefde, leven en werk

Maarten Colette

1767 – 25 oktober. – Benjamin Constant de Rebecque wordt in Lausanne geboren uit het huwelijk van Henriette-Pauline de Chandieu (°1742 te Lausanne) met Louis-Arnold-Juste Constant de Rebecque (°1726 te Lausanne). Constants vader is als kapitein tewerkgesteld in het Staatse leger.

10 november. – Overlijden van Constants moeder.¹ De opvoeding van de kleine Benjamin wordt toevertrouwd aan zijn grootouders.

1772 – Juli. – Arnold-Juste Constant de Rebecque vertrouwt de opvoeding van Constant toe aan zijn toenmalige vriendin en minnares, de twintigjarige Jeanne-Suzanne ‘Marianne’ Magnin (1752-1820). Uit de verhouding van Constants vader met Marianne spruiten twee kinderen voort, een jongen en een meisje: Charles de Constant (1784-1864) en Louise de Constant (1792-1850). Hij zou haar uiteindelijk ook huwen en trouw blijven tot aan zijn overlijden in 1812.

¹ In het autobiografische *Ma vie* (door de redacteurs als *Le Cahier rouge* betiteld in 1907, zie *infra*) spreekt Constant zelf over ‘acht dagen’. Uit de doopakte, verleden op 11 november 1767, kunnen we echter opmaken dat Constants moeder vijftien dagen na de geboorte overleed.

1774-1781 – Constant verblijft in Brussel en aansluitend in Engeland en Zwitserland. Juste de Constant vertrouwt hem toe aan verscheidene opvoeders, de ene – zo blijkt – verdorvener dan de andere. Constant verhaalt hierover uitvoerig en met een zeker enthousiasme in *Le Cahier rouge*. Onder andere een kortstondig verblijf in een huis van ontucht en het te zijner beschikking hebben van een uitgebreide bibliotheek (met inbegrip van pornografisch geïnspireerde verhandelingen), zouden aanleiding geven tot conflictueuze verhoudingen met Constants vader.

1779 – Constant schrijft op dertienjarige leeftijd te Brussel zijn eerste roman in versvorm, *Les Chevaliers*, een werk dat hij aan zijn vader opdraagt maar dat onafgewerkt zal blijven.

1780 – Juni. – Kortstondig verblijf met zijn vader in Londen; beiden reizen vervolgens naar Oxford, waar zijn vader het idee opvat Constant naar de universiteit te sturen. Diens jonge leeftijd en gebrekkige kennis van het Engels in rekening brengend, stelt zijn vader een nieuwe opvoeder aan, de Brit Nathaniel May; die laatste valt al gauw uit de gratie van zijn vader.

1782 – 6 februari. – Constant schrijft zich op vijftienjarige leeftijd in aan de Universiteit van Erlangen in Duitsland. Hij zal daar nauwelijks veertien maanden verblijven, en terwijl hij er veel studeert maakt hij zich, naar eigen zeggen, hoofdzakelijk schuldig aan ‘duizenden buitenissheden.’

1783 – 18 juni. – Terugkeer naar Brussel.

8 juli. – Constant gaat studeren aan de Universiteit van Edinburg in Schotland. Hij zal daar uiteindelijk achttien maanden verblijven en uitvoerig deelnemen aan tal van activiteiten, maar ook gokschulden maken. In *Le Cahier rouge* verhaalt Constant over ‘het meest aangename jaar’ uit zijn hele leven.

1785 – Mei-augustus. – Na een kortstondig verblijf van drie weken in Londen maakt Constant voor het eerst kennis met het Parijse leven. Hij logeert bij Jean-Baptiste Suard (1733-1817), een Parijse journalist. Constant bouwt zijn eerste relaties op in het literaire en filosofische milieu aldaar.

Augustus-november. – Terugkeer naar Brussel. Daar aangekomen maakt hij kennis met Marie-Charlotte Johannot, een getrouwde vrouw, met wie hij zijn allereerste amoureuze relatie aanknoopt. De relatie eindigt na nauwelijks één maand abrupt wanneer Constants vader hem meeneemt naar Zwitserland.

November. – In Lausanne begint Constant te werken aan een boek omtrent de geschiedenis van het polytheïsme, een omvangrijk werk waarmee hij zijn hele verdere leven, onder diverse vormen, zal blijven worstelen. Het omvangrijke werk zou ruim veertig jaar later in eerste druk verschijnen.²

1786 – Constant verblijft in Zwitserland en wordt verliefd op Harriet Trevor (1751-1829), vrouw van een Engelse ambassadeur. Constant schrijft haar uitvoerige brieven die bulkten van lofbetuigingen maar onbeantwoord zouden blijven; hij besluit enigszins theatraal dat, ‘aangezien zij niets anders dan vriendschap voor hem koesterde, hem niets anders restte dan te sterven’.

1787 – Maart. – Constant verblijft opnieuw bij de Suard. Hij maakt wederom gokschulden, maar maakt ook kennis met Isabelle de Charrière, geboren Belle van Zuylen (1740-1805), zevenentwintig jaar ouder dan hemzelf, in 1771 getrouwd met een Zwitser en auteur van *Lettres neuchâtelaises* en *Lettres écrites de Lausanne*.

² We kunnen precies achterhalen wanneer het idee voor het eerst bezit van hem nam, daar Constant er in *Le Cahier rouge* uitvoerig over verhaalt.

Mei-juni. – Constant maakt tevergeefs de gegoede Jeanne-Jacqueline-Henriette ‘Jenny’ Pourrat het hof. Het betrof een door zijn vader geregeld huwelijk dat hem ‘voorgoed van zijn schulden zou verlossen,’ en dat als voorwaarde voor een verlengd verblijf in Parijs gesteld werd. Als Jenny niet aan Constants verlangen tegemoet dreigt te komen, onderneemt hij een zelfverklaarde zelfmoordpoging die niet echt van harte verliep. Het verwerken van een flinke dosis opium, waarvan we de oorsprong kunnen terugvoeren op Belle van Zuylen, zou hem ‘hetzij rust en vrede schenken, hetzij onvoorwaardelijke aandacht van de begeerde Jenny’. Het tragikomische gebeuren zou uiteindelijk eindigen met een excursie naar de opera.

23 juni. – Juste de Constant geeft een zekere Beney, luitenant in het Staatse leger, opdracht om zijn zoon naar 's-Hertogenbosch te begeleiden, wat opnieuw aanleiding geeft tot tragikomische taferelen. Het voertuig blijkt te bescheiden voor het vervoer van twee personen, en Constant maakt van de gelegenheid gebruik om te vluchten, onder valse voorwendselen een koets te ontlenen en binnen tweeëntwintig uur de poorten van Calais te bereiken.

26 juni. – Constant bereikt via Dover uiteindelijk Londen, ‘een immense stad, zonder kennissen, zonder enig doel en met vijftien *livres* op zak’; met dat geld koopt hij twee honden en een aap. De aap ruilt hij schier onmiddellijk in voor een derde hond. Dit ‘kleine huishouden’ wordt hem snel teveel en wanneer de kans zich voordoet doet hij twee van de drie honden aan een kwart van de aankoopprijs van de hand. De derde hond zou een aangename en trouwe bondgenoot blijken tijdens zijn talrijke ‘omzwervingen’ op het Engelse platteland.

Juni-September. – Constant zou drie maanden in Engeland en Schotland verblijven en talrijke steden, waaronder Brighton (precieze datum is niet gekend, maar we weten dat hij er acht tot tien dagen verbleef) en Edinburg (12 augustus) aandoen, en er op basis van zijn jeugdige naïviteit in slagen om met beperkte middelen te overleven, rekenend op de steun van zowel kennissen als toevallige voorbijgangers.

2 oktober. – Constant treft zijn vader opnieuw in 's-Hertogenbosch na een reis over Calais, Brugge en Antwerpen.

4 oktober. – Reis naar Neuchâtel in Zwitserland waar hij Isabelle de Charrière opnieuw treft. Na nauwelijks vijftien dagen bericht zijn vader hem dat hij een positie geregeld heeft aan het hof van Braunschweig; hij verzoekt Constant om zich uiterlijk in het verloop van de maand december naar daar te begeven; we weten echter dat hij pas in februari van het daaropvolgende jaar de reis zou maken.

1788 – 18 februari. – Constant verblijft samen met zijn vader aan het hof van hertog Wilhelm Ferdinand von Braunschweig. Hij krijgt er de functie van kamerheer toebedeeld en zal aan het hof verblijven tot 1794.

November. – Constant verlooft zich met hofdame Wilhelmina 'Minna' von Cramm (1758-1823). Zij trouwen op 8 mei 1789.

1790-1792 – Constant bereidt een welwillende refutatie van Edmund Burkes (1729-1797) *Reflections on the Revolution in France* (1790) voor. Hij voltooit dit werk niet.

1793 – Constant verblijft gedurende een lange periode in Neuchâtel, maar volgt de Terreur in Frankrijk met argusogen.

11 januari. – Constant maakt kennis met Charlotte von Hardenberg (1769-1845), op dat ogenblik ongelukkig gehuwd met Wilhelm Christian von Mahrenholz. Vijftien jaar later zou hij Charlotte, weliswaar in het grootste geheim, huwen. Constant zal over zijn jarenlange liefde uitvoerig verhalen in het semi-autobiografische *Cécile*.

25 maart. – Constant ontdekt briefwisseling tussen zijn vrouw Minna en haar minnaar. De scheiding door onderlinge toestemming wordt aangevraagd.

1794 – Constant werkt verder aan zijn boek rond religie in Braunschweig en daarna in Lausanne.

18 september. – Constant ontmoet Germaine de Staël (1766-1817), dochter van Jacques Necker, Frans staatsman van Zwitserse afkomst en minister van financiën onder Lodewijk XVI (regeerperiode 1774-1792).

1795 – 10-25 mei. – Vertrek naar Parijs waar Constant tot december verblijft. Hij publiceert anoniem zijn eerste politiek geïnspireerde teksten in de *Nouvelles politiques*, onder de titel ‘Lettres à un député de la Convention’.

1796 – April-mei. – Constant verblijft met Germaine in Zwitserland.

15 april. – Publicatie van *De la force du gouvernement actuel de la France et de la nécessité de s’y rallier*.

16 april. – Terugkeer naar Parijs; Constant knoopt een relatie aan met Germaine, wat hun intense intellectueel werk niet in de weg staat. Constant zou hun onderlinge verhouding vanaf dan vooral als een verstikkende last ervaren hebben.

1797 – 5 april. – Publicatie van *Des réactions politiques*, een werk waarin Constant afstand neemt van het morele rationalisme van de Duitse filosoof Immanuel Kant (1724-1804), de leugen rechtvaardigt en het liefdesstreven laat primeren op waarheidsbehoud. Kant, geprikkeld door Constants argumentatie, reageert in hetzelfde jaar met *Über ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen*.

8 juni. – Geboorte van Albertine de Staël te Parijs, dochter van Constant en Germaine.

8 juli. – Publicatie van *Des effets de la Terreur*.

1798 - 14 maart. - Constant verwerft het Franse staatsburgerschap.

Augustus. - Constant ontmoet Julie Talma (1756-1805), die zich tot aan haar dood een van zijn trouwste vrienden zal tonen.

November. - Publicatie van *Des suites de la contre-révolution de 1660 en Angleterre*.

1799 - Juli. - Publicatie van de tweede uitgave van *Des suites de la contre-révolution de 1660 en Angleterre*.

24 december. - Constant wordt verkozen in het nieuw opgerichte Tribunaat, een consultatief orgaan dat na bespreking van de ingediende wetsontwerpen een wens tot goed- of afkeuring kon uitdrukken.

Eind december. - Huwelijk van Constants vader met Jeanne-Suzanne Magnin.

1800 - 5 januari. - Constant voert zijn allereerste discours voor het Tribunaat. In hetzelfde jaar zouden talrijke redevoeringen volgen.

20 november. - Constant knoopt een kortstondige verhouding aan met de Parijse Anna Lindsay (1764-1806). Deze verhouding zou in mei van het daaropvolgende jaar abrupt eindigen.

1802 - 17 januari. - Constant wordt, tezamen met andere leden van de oppositie, door Napoleon uit het Tribunaat ontzet.

Mei-december. - Verblijf in Genève waar Constant zijn studie van de politieke instellingen herneemt.

1803 - 6 januari. - Constant wil huwen met Amélie Fabri (1771-1809), hoofdzakelijk, zoals later zal blijken, om aan de verstikkende invloed - hijzelf spreekt over het despotisme - van Germaine te ontsnappen. Deze

kortstondige liefdesgeschiedenis zal later het voorwerp vormen van de semi-autobiografische roman *Amélie et Germaine*.³

19 oktober. – Constant en Germaine verblijven in Duitsland ingevolge een door Parijs betekend uitzettingsbevel aan deze laatste. In een brief van 15 april verzocht Constant Napoleon tevergeefs om de intrekking van dit bevel.

24 december. – Kennismaking met Goethe en Schiller.

1804 – 22 januari. – Constant begint met een ambitieus autobiografisch project in dagboekvorm, het zogeheten *Journal intime*. Hij laat het project herhaaldelijk weer varen, en pikt het dan na enige tijd weer op.⁴

7 april. – Terugkeer naar Lausanne.

27 december. – Terugkeer naar Parijs; Germaine onderneemt een reis naar Italië.

28 december. – Constant herleeft de hartstochtelijke vriendschap en liefde die hij voor Charlotte koestert.

1805 – 5 mei. – Overlijden van Julie Talma. Het project van het *Journal intime* wordt drie dagen nadien verlaten. Het werk wordt als *Journal abrégé* – dit is, in verkorte vorm en veelal in telegramstijl – voortgezet tot en met 27 december 1807.⁵

27 december. – Overlijden van Isabelle de Charrière.

³ Behelst de periode van 6 januari tot en met 10 april 1803.

⁴ Het hele project zou nadien hernomen worden op 15 mei 1811, dan weer een paar keer verlaten, voor het laatst in 1816. Ons inziens vielen deze episodes niet toevallig samen met belangrijke momenten in Constants (gevoels)leven. De allerlaatste notitie dateert van 26 september 1816. Constant kondigt er zijn reis naar Engeland aan.

⁵ Voor de periode tussen 8 mei 1805 en 27 december 1807 beschikken we, benevens over het *Journal abrégé*, ook over het semi-autobiografische *Cécile*.

1806 – Februari-oktober. – Redactie van de *Principes de politique*.

Oktober-december. – Constant werkt aan *Adolphe* en *Cécile*. Beide werken gelden als psychologische romans en de al dan niet semi-autobiografische aard van deze werken leverde in de literatuur veel voer voor discussie op.⁶

5 december. – Constant neemt na tien maanden onderbreking zijn werk rond religie opnieuw op.

1807 – September-oktober. – Kortstondige piëtistische periode in Zwitserland. Tijdens deze periode, waarover Constant uitvoerig verhaalt in *Cécile*, lijkt hij intens geluk te ervaren. De christelijke dogma's die hij op basis van de rede geweigerd had te aanvaarden, beginnen een prominente plaats te vertolken in zijn leven 'op basis van [zijn] innerlijke ervaring'.

1808 – 5 juni. – Constant huwt in het grootste geheim met Charlotte in Brevans in de Franse Jura.

1809-1810 – Werkt verder aan zijn uitgave over religie; weinig productieve periode.

1809 – Januari. – Verblijf in Parijs met Charlotte.

1811 – Constant redigeert het autobiografische *Ma vie*. Het werk, vandaag beter gekend onder de officieuze titel *Le Cahier rouge*,⁷ wordt beschouwd

⁶ De laatste roman, *Cécile*, werd pas in 1951 voor het eerst gepubliceerd, en het al dan niet bestaan ervan, alsook aard en strekking van het werk veroorzaakten veel ophef in de periode daarvoor. In tegenstelling met *Adolphe (infra)*, wordt van *Cécile* – op basis van de overeenkomsten met het *Journal intime* – algemeen aangenomen dat het werk een reflectie is op Constants liefdesleven tussen 1793 en 1808. *Cécile* von Walterburg zou Charlotte von Hardenberg zijn en mevrouw de Mablée Germaine de Staël – Constant doet hier nauwelijks geheimzinnig over. De roman bleef onafgewerkt en het slot is nogal triviaal.

⁷ De titel die de redacteurs eraan gaven.

als één van de vier teksten waarin Constant waardevolle informatie over zichzelf en zijn omgeving prijsgegeven heeft. In *Le Cahier rouge* verhaalt hij over zijn leven vanaf zijn geboorte in 1767 tot 1787. Drie andere teksten waarin Constant over zijn privéleven verhaalt zijn de hoger aangehaalde *Journal intime*, *Amélie et Germaine* en *Cécile*.

8 mei. – Definitieve breuk met Germaine de Staël.

15 mei. – Het *Journal intime* wordt hernomen.

1812 – 12 februari. – Overlijden van Juste de Constant, op zesentachtigjarige leeftijd. Constant verneemt het overlijden één week later.

1813 – 6 november. – Ontmoeting met de kroonprins van Zweden, Bernadotte.

November-december. – Redactie van *De l'esprit de conquête et de l'usurpation*, een werk waarin Constant van leer trekt tegen de napoleontische veroveringsdrift.⁸

1814 – Publicatie van diverse artikelen aangaande persvrijheid in toonaangevende tijdschriften.

30 januari. – Uitgave van *De l'esprit de conquête et de l'usurpation* in Hannover, herdrukt in Londen in maart.

22 april. – Parijse uitgave van *De l'esprit de conquête et de l'usurpation*.

13 mei. – Weerzien met dochter Albertine na bijna drie jaar onderbreking.

26 mei. – Publicatie van *Réflexions sur les constitutions, la distribution des pouvoirs, et les garanties dans une monarchie constitutionnelle*, waar-

⁸ Zie bijdragen Raymond Kubben en Michel Huyseune aan deze bundel.

in Constant een theoretisch liberalisme in een constitutionele monarchie voorstelt, met een vorst als scheidsrechter.⁹

13 december. – Redactie van *De la responsabilité des ministres*.

1815 – 10 februari. – Publicatie van *De la responsabilité des ministres*.

11-19 maart. – Constant publiceert antinapoleontische artikelen in de *Journal de Paris* en de *Journal des débats*, waaronder een artikel getiteld ‘Nous avons été opprimés pendant douze années par un seul homme.’¹⁰

14-21 april. – Gewrongen tussen royalistische en revolutionaire stemmen, solliciteert Napoleon Constant om een nieuwe, liberale grondwet te schrijven, die vervolgens door Napoleon echter als te verregaand beschouwd wordt. Met één pennentrek wordt de nieuwe grondwet gedegradeerd tot een *Aanvullende Akte (Acte additionnel)* bij de keizerlijke grondwet.¹¹

2 juni. – Publicatie van *Principes de politique*.

24 juni. – Laatste weerzien tussen Napoleon en Constant.¹²

⁹ Zie bijdrage Peter van Velzen aan deze bundel. Dit stelsel vindt men *mutatis mutandis* terug in de Belgische Grondwet van 1831. In Frankrijk was vooral de impact van dit stelsel op de zesde Grondwet, de *Charte constitutionnelle* van 14 augustus 1830, opmerkelijk.

¹⁰ Constant moet het potentiële gevaar van dergelijke publicaties ervaren hebben, maar neemt dat gevaar niet echt ter harte, want in het *Journal intime* schrijft hij dit: ‘S’il triomphe et qu’il me prenne, je péris. N’importe. Tâchons de nous souvenir que la vie est ennuyeuse.’

¹¹ In het *Journal intime* toont Constant zich pessimistisch: ‘Si on ne change rien à la constitution, elle sera bonne, mais...’; alsook ‘Mon projet de constitution a eu peu de succès. Ce n’est pas précisément de la liberté qu’on veut.’

¹² Zijn *Journal intime* verraadt op dit punt weinig: ‘Visite à l’Empereur. Il parle de sa situation avec un calme étonnant et de la position générale avec une liberté d’esprit parfaite.’

19 juli. – Uitzettingsbevel betekend aan Constant, doch ingetrokken door de koning op 24 juli onder impuls van Constants *Mémoire apologétique*, een reflectie op de Honderd Dagen.

31 oktober. – Terugkeer naar Brussel en weerzien met Charlotte op 1 december, na bijna twee jaar.

1816 – Januari-juli. – Constant verblijft met Charlotte in Londen; hij geeft er talrijke publieke lezingen van *Adolphe*.

Juni. – *Adolphe* verschijnt zowel in Londen als Parijs. Het werk wordt vaak gelezen als een reflectie op Constants eigen stormachtige, ongelukkige liefdesleven met Germaine de Staël, een hypothese die de auteur zelf resoluut van de hand doet in het voorwoord bij de tweede Franse uitgave.¹³

24 juni. – Verdediging van de literaire (dit is, niet-autobiografische) aard van *Adolphe* in de *Morning Chronicle*.

27 juli. – Terugkeer naar Brussel via Oostende en Gent; daarna kortstondig verblijf in Spa.

26 september. – Terugkeer met Charlotte naar Parijs. Het *Journal intime* wordt definitief opgegeven.

1817 – 14 juli. – Overlijden van Germaine de Staël. Constant publiceert twee artikels te harer nagedachtenis getiteld 'Nécrologie: Germaine de Staël-Holstein' in *Mercure de France* en *Journal de Paris*.

November. – Stichting van de *Société des amis de la presse* door Tracy, Voyer d'Argenson, de Broglie, La Fayette en Constant.

¹³ Zie bijdrage Paul Pelckmans aan deze bundel.

1818 – 25 juni. – Constant kwetst zijn knie bij een val en zal daardoor de rest van zijn leven met krukken lopen.

1819 – 13 februari. – Constant houdt in het *Athénée royal* zijn beroemd geworden lezing *De la liberté des anciens comparée à celle des modernes*.¹⁴

25 maart. – Constant wordt tot afgevaardigde van de Sarthe verkozen; hij neemt er tot aan het zomerreces minstens twintig keer het woord.

1820 – Maart-juli. – Publicatie van het eerste volume van de *Lettres sur les Cent-Jours*.

1821 – Oktober. – Redactie van het tweede volume van de *Lettres sur les Cent-Jours*.

1822 – 9 januari. – Publicatie van het eerste volume van de *Filangieri*.

30 juli. – Publicatie van het tweede volume van de *Lettres sur les Cent-Jours*.

13 november. – Constant wordt niet herverkozen als afgevaardigde van de Sarthe.

1823 – Juli. – Constant voltooit *De la religion considérée dans sa source, ses formes et ses développements*.¹⁵

14 december. – De *Courrier français* kondigt de uitgave van het eerste volume van *De la religion* in januari 1824 aan.

1824 – Maart. – Ondanks grote verliezen voor de liberale fractie, wordt Constant opnieuw verkozen als afgevaardigde in Parijs.

¹⁴ Zie bijdragen Andreas Kinneking en Patrick Stouthuysen aan deze bundel.

¹⁵ Wij verwijzen naar het voorwoord voor een uitvoeriger duiding bij *De la religion*.

30 maart. – Het eerste van de vijf volumes van *De la religion* verschijnt in druk. Het laatste volume zou postuum verschijnen op 6 april 1831.

Augustus. – De derde editie van *Adolphe* verschijnt in de handel; de tekst van de tweede uitgave werd licht gewijzigd.

1825 – Publicatie van het tweede volume van *De la religion*.

1826 – Augustus-december. – Constant werkt aan het derde volume van *De la religion*.

1827 – Juli. – Het derde volume van *De la religion* is persklaar en verschijnt in oktober.

November. – Constant wordt zowel te Parijs als Straatsburg herverkozen. Hij opteert zelf voor Straatsburg.

1828 – Augustus-december. – Constant werkt aan het vierde volume van *De la religion*.

1829 – November. – Publicatie van de tweede uitgave van de *Lettres sur les Cent-Jours*, voorzien van een nieuw voorwoord.

1830 – Juli. – Het vierde volume van *De la religion* ligt in de boekhandel.

27-29 juli. – Constant schrijft naar aanleiding van de julirevolutie een verklaring ten gunste van Lodewijk-Filips van Orléans.

26 november. – Redactie van het vijfde en laatste volume van *De la religion*.

8 december. – Overlijden van Constant in Parijs.¹⁶

¹⁶ Schrijver Victor Hugo laat in zijn *Journal* optekenen: ‘Benjamin Constant, qui est mort hier, était un de ces hommes rares qui fourbissent, polissent et aiguïssent les

12 december. – Constant krijgt een staatsbegrafenis; zijn lichaam ligt begraven op Père-Lachaise. Het wetsontwerp op basis waarvan de lichamelijke resten naar het Panthéon zouden overgebracht worden, werd uiteindelijk verlaten.¹⁷

idées générales de leur temps, ces armes des peuples qui brisent toutes celles des armées. Il n'y a que les révolutions qui puissent jeter de ces hommes-là dans la société. Pour faire la pierre ponce il faut des volcans.' (Geciteerd uit Kurt Kloocke, *Benjamin Constant. Une biographie intellectuelle*, Genève, Librairie Droz, 1984, 296 met verwijzingen aldaar).

¹⁷ Voor onderhavig biografisch overzicht maakten we, benevens van het autobiografische register van Constant, dankbaar gebruik van: Tzvetan Todorov, *Benjamin Constant. La passion démocratique*, Parijs, Hachette Littératures, 1997; Christopher J. Herold, *Mistress to an Age*, Virginia, Time-Life Books, 1981; C.P. Courtney, *A guide to the published works of Benjamin Constant*, Oxford, Oxford University Press, 1985; L. Dumont-Wilden, *La vie de Benjamin Constant*, Parijs, Éditions Gallimard, 1930; Kurt Kloocke, *Benjamin Constant. Une biographie intellectuelle*, Genève, Librairie Droz, 1984.

Bibliografie

Woord vooraf

- Berlin, Isaiah, 'Two Concepts of Liberty', in *Liberty*, Oxford, Oxford University Press, 2002.
- Constant, Benjamin, *Journaux intimes*, reds. Alfred Roulin en Charles Roth, Parijs, Gallimard, 1952.
- Constant, Benjamin, *Principes de politique*, red. Etienne Hofmann, Parijs, Gallimard, 1997.
- Constant, Benjamin, *Adolphe. Een anecdotie aangetroffen in de paperassen van een onbekende*, vert. George Pape en Cees van der Zalm, Utrecht, Het Spectrum, 1978.
- Constant, Benjamin, 'De la liberté des anciens comparée à celle des modernes', in *Écrits Politiques*, red. Marcel Gauchet, Parijs, Gallimard, 1997.
- Constant, Benjamin, *Commentaire sur l'ouvrage de Filangieri (1822-1824)*, Parijs, Les Belles Lettres, 2004.
- Constant, Benjamin, *Ma vie; Amélie et Germaine; Cécile*, red. Jean-Marie Roulin, Parijs, Flammarion, 2011.
- De Dijn, Annelien, *French Political Thought from Montesquieu to Tocqueville. Liberty in a Levelled Society?*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Herold, J. Christopher, *Mistress to an Age*, Virginia, Life-Time Books, 1981.
- Holmes, Stephen, *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, New Haven, Yale University Press, 1984.
- Jaspers, Karl, *Way to Wisdom*, New Haven, Yale University Press, 1964.
- Kloocke, Kurt, *Benjamin Constant. Une biographie intellectuelle*, Genève, Librairie Droz, 1984.

- Rousseau, Jean-Jacques, *Bekentenissen*, vert. Leo van Maris, Amsterdam, Athenaeum – Polak & van Gennep, 2008.
- Rufin, Jean-Christophe, *Compostela. Voetreis naar het einde van de wereld*, Antwerpen, De Bezige Bij, 2014.
- Todorov, Tzvetan, *Benjamin Constant. La passion démocratique*, Parijs, Gallimard, 1997.
- Todorov, Tzvetan, *De onvoltooide tuin. Het humanistische denken in Frankrijk*, Amsterdam, Uitgeverij Atlas, 2001.
- Vincent, K. Steven, 'Constant and Women', in Helena Rosenblatt (red.), *The Cambridge Companion to Constant*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- Winegarten, Renee, *Germaine de Staël and Benjamin Constant. A Dual Biography*, New Haven, Yale University Press, 2008.
- Verhoeff, Han, *"Adolphe" et Constant. Une étude psychocritique*, Parijs, Klincksieck, 1976.
- Wood, Dennis, *Benjamin Constant. A Biography*, Londen, Routledge, 1993.

Hoofdstuk 1

- Constant, Benjamin, *Political Writings*, red. Biancamaria Fontana, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.
- Constant, Benjamin, *Principes de politique*, red. Etienne Hofmann, Parijs, Gallimard, 1997.
- Constant, Benjamin, *Écrits Politiques*, red. Marcel Gauchet, Parijs, Gallimard, 1997.
- Ehrenhalt, Alan, *The Lost City. The forgotten virtues of community in America*, New York, Basic Books, 1996.
- Fontana, Biancamaria, *Benjamin Constant and the Post-Revolutionary Mind*, New Haven, Yale University Press, 1991.
- Hirschmann, Albert, *The Passions and the Interests*, Princeton, Princeton University Press, 1977.
- Holmes, Stephen, *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, New Haven, Yale University Press, 1984.
- Kahan, Alan, *Liberalism in Nineteenth-Century Europe; the political culture of limited suffrage*, Londen, Palgrave MacMillan, 2003.
- Keyssar, Alexander, *The Right to Vote. The contested history of democracy in the United States*, New York, Basic Books, 2000.
- Kinney, Andreas, *Aristocracy, Antiquity, and History*, New Brunswick NJ, Transaction Publishers, 1997.
- Mumford, Lewis, *The City in History*, Harcourt, Brace & World, 1961.

- Ransom, John *et al.*, *I'll Take my Stand. The South and the agrarian tradition*, Baton Rouge, Louisiana State University Press, 1977.
- Rosenblatt, Helena, *Liberal Values. Benjamin Constant and the politics of religion*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Tocqueville, Alexis de, *Over de democratie in Amerika*, Rotterdam, Lemniscaat, 2011.
- Todorov, Tzvetan, *Benjamin Constant. La passion démocratique*, Parijs, Hachette, 1997.
- Vincent, Steven K., *Benjamin Constant and the Birth of French Liberalism*, Londen, Palgrave MacMillan, 2013.
- Williams, Raymond, *The Country and the City*, Oxford, Oxford University Press, 1973.

Hoofdstuk 2

- Berlin, Isaiah, *Twee opvattingen van vrijheid*, Amsterdam, Boom, 1996/1958.
- Constant, Benjamin, *Écrits politiques*, Parijs, Gallimard, 1997.
- Constant, Benjamin, *Commentaire sur l'ouvrage de Filangieri*, Bibliothèque classique de la liberté, Parijs, Les Belles Lettres, 2004/1822.
- De Dijn, Annelien, *French Political Thought from Montesquieu to Tocqueville. Liberty in a Levelled Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- De Molinari, Gustave, *Les Soirées du Rue Saint-Lazare*, Parijs, Guillaumin, 1849.
- De Molinari, Gustave, *De avonden in de Rue Saint-Lazare*, vertaald en ingeleid door Patrick Stouthuysen, Brussel, ASP, 2014.
- Dewey, John, 'Force and Coercion', in *International Journal of Ethics*, 26, 3, 1916, 359-367.
- Doering, Detmar, 'Wilhelm von Humboldt et les origines du libéralisme allemande', in Philippe Nemo en Jean Petitot (reds.), *Histoire du libéralisme en Europe*, Parijs, Presses Universitaires de France, 2006, 859-880.
- Fawcett, Edmund, *Liberalism. The Life of an Idea*, Princeton, Princeton University Press, 2014.
- Fontana, Biancamaria, 'Introduction', in Benjamin Constant, *Political Writings*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 1-42.
- Freeden, Michael, *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, Oxford, Clarendon Press, 1996.
- Freeden, Michael, *Ideology. A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2003.

- Gallie, W.B., 'Essentially Contested Concepts', in *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56, 1955-56, 167-198.
- Holmes, Stephen, *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, New Haven, Yale University Press, 1984.
- Kinneging, A.A.M., *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, Den Haag, Teldersstichting, 1988.
- Mill, John Stuart, *Principles of Political Economy*, Londen, Penguin Press, 1985/1848.
- Mill, John Stuart, *On Liberty*, Londen, Penguin Press, 1985/1859.
- Mill, John Stuart, 'Utilitarianism', in Alan Ryan, John Stuart Mill and Jeremy Bentham, *Utilitarianism and Other Essays*, Londen, Penguin Press, 1987/1863, 272-338.
- Shklar, Judith N., 'The Liberalism of Fear', in Nancy L. Rosenblum, *Liberalism and the Moral Life*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1989, 21-39.
- Stouthuysen, Patrick, 'Liberalisme. Het primaat van de individuele autonomie', in Luk Sanders en Carl Devos (reds.), *Politieke ideologieën in Vlaanderen*, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2008, 87-141.
- Valls, Andrew, 'Self-development and the liberal state: The cases of John Stuart Mill and Wilhelm von Humboldt', in *The Review of Politics*, 61, 2, 1999, 251-74.
- Vincent, Steven K., 'Benjamin Constant, the French Revolution, and the Origins of French Romantic Liberalism', in *French Historical Studies*, 23, 4, 2000, 607-637.
- Wulf, Christoph, 'Perfecting the Individual: Wilhelm von Humboldt's concept of anthropology, Bildung and mimesis', in *Educational Philosophy and Theory*, 35, 2, 2003, 241-249.

Hoofdstuk 3

- Armstrong, David, *Revolution and World Order. The Revolutionary State in International Society*, Oxford, Oxford University Press, 1993.
- Basdevant, Jules, *La Révolution française et le Droit de la Guerre continentale*, Parijs, Larose, 1901.
- Belissa, Marc, *Fraternité universelle et intérêt national. Les cosmopolitiques du droit des gens*, Parijs, Kimé, 1995.
- Belissa, Marc, *Repenser l'ordre européen (1795-1802). De la société des rois aux droits des nations*, Parijs, Kimé, 2006.
- Belissa, Marc, 'Révolution française et ordre international', in Marc Belissa en Gilles Ferragu (reds.), *Acteurs diplomatiques et ordre international XVIIIe-XIXe siècle*, Parijs, Kimé, 2007, 31-54.

- Belissa, Marc en Leclercq, Patrice, 'The revolutionary period, 1789-1802' in Anja Hartmann en Beatrice Heuser (reds.), *War, Peace and World Orders in European History*, Londen, Routledge, 2001, 203-213.
- Bellamy, Alex, *Just Wars From Cicero to Iraq*, Cambridge, Polity Press, 2006.
- Bertin, Fernand, *Le blocus continental: ses origines, ses effets*, Parijs, L. Boyer, 1901.
- Biro, Sydney, *The German Policy of Revolutionary France*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1957.
- Black, Jeremy, *From Louis XIV to Napoleon. The Fate of a Great Power*, Londen, Routledge, 1999.
- Black, Jeremy, *European International Relations 1648-1815*, New York, Palgrave, 2002.
- Blanning, Tim, *The French Revolutionary Wars 1787-1802*, Londen-New York, Edward Arnold Publishers, 1996.
- Bois, Jean-Pierre, *De la paix des rois à l'ordre des empereurs 1714-1815*, s.l., Points, 2003.
- Bridge, F.R. en Bullen, Roger, *The Great Powers and the European States System 1814-1914*, 2de ed., Harlow, Pearson Longman, 2005.
- Broers, Michael, *Europe under Napoleon 1799-1815*, Londen, Hodder Arnold Publication, 1996.
- Broers, Michael, *The Napoleonic Empire in Italy, 1796-1814. Cultural Imperialism in a European Context?*, New York, Basingstoke, 2005.
- Bruun, Geoffrey, *Europe and the French Imperium 1799-1814*, New York, Harper&Row, 1965.
- Burchill, Scott, 'Liberalism' in Scott Burchill *et al.* (reds.), *Theories of International Relations*, New York, Palgrave Macmillan, 2005, 55-83.
- Chopin, Thierry, *Benjamin Constant. Le libéralisme inquiet*, Parijs, Michalon, 2002.
- Constant, Benjamin, *De l'esprit de conquête et de l'usurpation dans leurs rapports avec la civilisation européenne*, Hanover-Parijs, 1813-1814.
- Deutsch, Harold, *The Genesis of Napoleonic Imperialism*, Cambridge, Harvard University Press, 1938.
- Droz, Jacques, *Histoire diplomatique de 1648 à 1919*, Parijs, Dalloz, 2005.
- Dufraisse, Marc, *Histoire du Droit de Guerre et de Paix de 1789 à 1815*, Parijs, LeChevalier, 1867.
- Dufraisse, Roger en Kerautret, Michel, *La France napoléonienne. Aspects extérieurs 1799-1815*, Parijs, Seuil, 1999.
- Dunne, Tim, 'Liberalism' in John Baylis, Steve Smith en Patricia Owens (reds.), *The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations*, Oxford, Oxford University Press, 2008, 108-122.

- Dwyer, Philip (red.), *Napoleon and Europe*, Harlow, Longman, 2001.
- Dwyer, Philip en McPhee, Peter (reds.), *The French Revolution and Napoleon. A Sourcebook*, Londen-New York, Routledge, 2002.
- Fontana, Biancamaria (red.), *Constant. Political Writings*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- von Friedeburg, Robert, 'The Legality of Government's Legitimacy', in Paul Brood en Raymond Kubben (reds.), *The Act of Abjuration. Inspired and Inspirational*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011, 37-43.
- Frijhoff, Willem *et al.* (reds.), *Atti del convegno internazionale Repubbliche Sorelle. Istituto Olandese a Roma 13-16 maggio 1998*, Assen, Van Gorcum, 2002.
- Fugier, André, *Histoire des relations international IV. La Révolution française et l'Empire napoléonien*, Parijs, Hachette, 1954.
- Gauchet, Marcel, 'Liberalism's Lucid Illusion', in Rosenblatt, 2009, 23-46.
- Geyl, Pieter, *Napoleon: voor en tegen in de Franse geschiedschrijving*, Amsterdam-Brussel, 1946.
- Godechot, Jacques, *La pensée révolutionnaire 1780-1799*, Parijs, A. Collin, 1964.
- Godechot, Jacques, *La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde de 1789 à 1799*, Parijs, Aubier-Montaigne, 1983.
- Guyot, Raymond, *Le Directoire et la Paix de l'Europe des Traités de Bâle a la deuxième coalition 1795-1799*, Parijs, Alcan, 1911.
- Harouel, Jean-Louis, *Les Républiques sœurs*, Parijs, Presses Universitaires de la France, 1997.
- Harpaz, Éphraïm (red.), *Benjamin Constant – De l'esprit de conquête et de l'usurpation dans leurs rapports avec la civilisation européenne*, Parijs, Flammarion, 1986.
- Herrmann, Alfred, *Der Aufstieg Napoleons. Krieg und Diplomatie vom Brumaire bis Lunéville*, Berlijn, Mittler, 1912.
- van de Haar, Edwin, *Classical Liberalism and International Relations Theory*, New York, Palgrave Macmillan, 2009.
- Heckscher, Eli, *The Continental System: an Economic Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1922.
- Holmes, Stephen, 'The Liberty to Denounce: Ancient and Modern', in Rosenblatt, 2009, 47-68.
- Jacobs, Beatrix, Kubben, Raymond en Lesaffer, Randall (reds.), *In the Embrace of France. The Law of Nations and Constitutional Law in the French Satellite States of the Revolutionary and Napoleonic Age (1789-1815)*, Baden-Baden, Nomos Verlag, 2008.
- Jennings, Jeremy, 'Constant's Idea of Modern Liberty', in Rosenblatt, 2009, 69-91.

- Kagan, Frederick, *Napoleon and Europe 1801-1805. The End of the Old Order*, Cambridge, Da Capo Press, 2006.
- Keitner, Chimène, *The Paradoxes of Nationalism. The French Revolution and Its Meaning for Contemporary Nation Building*, New York, State University of New York Press, 2007.
- Kerautret, Michel (red.), *Les grands traités du Consulat (1799-1804). Documents diplomatiques du Consulat et de l'Empire*, tome 1, Parijs, Nouveau Monde Editions, 2002.
- Kerautret, Michel (red.), *Les grands traités de l'Empire (1804-1810). Documents diplomatiques du Consulat et de l'Empire*, tome 2, Parijs, Nouveau Monde Editions, 2004.
- Kingdon, Robert, 'Calvinism and resistance theory, 1550-1580', in J.H. Burns en Mark Goldie (reds.), *The Cambridge History of Political Thought 1450-1700*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 193-218.
- Kubben, Raymond, *Regeneration and Hegemony. Franco-Batavian Relations in the Revolutionary Era, 1795-1803*, Leiden-Boston, Brill Publishers, 2011.
- Laurent, François, *Histoire du Droit des Gens et des Relations Internationales, Tome XIII: La Révolution française*, Parijs, Lacroix-Verboeckhoven et Cie, 1867.
- Lefebvre, Armand, *Histoire des Cabinets de l'Europe pendant le Consulat et l'Empire 1800-1815*, Parijs, Amyot, 1866.
- Lentz, Thierry (red.), *Napoléon et l'Europe. Regards sur une politique*, Parijs, Fayard, 2005.
- Lousse, Emile, *Diplomatieke geschiedenis sedert 1792*, Leuven, De Vlaamse Drukkerij, 1951.
- Neff, Stephen, *War and the Law of Nations. A General History*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- Nys, Ernest, 'La Révolution Française et le Droit International', in Ernest Nys (red.), *Études de Droit International et de Droit Politique*, Brussel-Parijs, A. Castaigne, 1896, 318-406.
- Onuf, Peter en Onuf, Nicholas, *Federal Union, Modern World. The Law of Nations in an Age of Revolutions 1776-1814*, Madison, Madison House, 1993.
- Palmer, Robert, *The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America 1769-1800*. 2 delen, Princeton, Princeton University Press, 1959-1964.
- Pangle, Thomas, *Montesquieu's Philosophy of Liberalism. A Commentary on The Spirit of the Laws*, Chicago-Londen, University of Chicago Press, 1973.
- Pitts, Jennifer, 'Constant's Thought on Slavery and Empire', in Rosenblatt, 2009, 115-145.

- Rao, Anna Maria, 'Républiques et Monarchies à l'époque révolutionnaire: une diplomatie nouvelle?', in *Annales historiques de la Révolution française*, vol. 66, 1994, no. 296, 267-278.
- Redslob, Robert, 'Völkerrechtliche Ideen der französischen Revolution', in *Festgabe für Otto Mayer*, Aalen, Scientia Verlag, 1974, 273-301.
- Ross, Steven, *European Diplomatic History 1789-1815. France against Europe*, Malabar, Robert Krieger Publishing, 1981.
- de Ruig, R., 'Benjamin Constant (1767-1830)', in Paul Cliteur, Andreas Kinningen en Gerry van der List (reds.), *Filosofen van het klassieke liberalisme*, Kampen, Kok Agora, 1993, 223-235.
- Russel, Frederick, *The Just War in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 1975.
- Russett, Bruce, 'Liberalism', in Tim Dunne, Milja Kurki en Steve Smith (reds.), *International Relations Theories. Discipline and Diversity*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 95-115.
- Schroeder, Paul, *The Transformation of European Politics 1763-1848*, Oxford, Clarendon, 1994.
- Sorel, Albert, *L'Europe et la Révolution Française*, 8 dln., Parijs, Plon-Nourrit, 1885-1904.
- Vile, Maurice, *Constitutionalism and the Separation of Powers*, Indianapolis, Liberty Fund, 1998.
- Vincent, K. Steven, *Benjamin Constant and the Birth of French Liberalism*, New York, Palgrave, 2011.
- Vovelle, Michel, *Les Républiques-sœurs sous le regard de la Grande Nation 1795-1803. De l'Italie aux portes de l'Empire ottoman, l'impact du modèle républicain français*, Parijs, l'Harmattan, 2000.
- Wood, Dennis, 'Benjamin Constant: Life and Work', in Helena Rosenblatt (red.), *The Cambridge Companion to Constant*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 3-19.
- Wolf, Stuart, *Napoleon's Integration of Europe*, Londen, Routledge, 1991.
- Wright, Donald, *Napoleon and Europe*, Harlow, Longman, 1984.
- Zamoyski, Adam, *1812 Napoleon's Fatal March on Moscow*, Londen, Harper Perennial, 2004.
- Zamoyski, Adam, *Rites of Peace. The Fall of Napoleon & The Congress of Vienna*, Londen, Harper Press, 2007.

Hoofdstuk 4

Geciteerde werken van Volney

- Volney, 'État physique de la Corse' (z.d), in *Œuvres*, I, Parijs, Fayard, 1989, 635-651.
- Volney, 'La loi naturelle ou catéchisme du citoyen français' (1793), in *idem*, 445-499.
- Volney, 'Leçons d'histoire' (1795), in *idem*, 501-622.
- Volney, 'Moyen simple de consolider les incorporations' (1793), in *idem*, 681-685.
- Volney, 'Précis de l'état de la Corse' (1793), in *idem*, 625-633.
- Volney, 'Les Ruines ou Méditations sur les Révolutions des Empires' (1791), in *idem*, 165-439.
- Volney, 'Tableau du climat et du sol des Etats-Unis' (1803), in *Œuvres*, II, Parijs, Fayard, 1989.
- Volney, *Voyage en Egypte et en Syrie* (1787), Parijs/Den Haag, Mouton, 1959.

Geciteerde werken van Benjamin Constant

- Constant, Benjamin, *Commentaire sur l'ouvrage de Filangieri* (1822-1824), Parijs, Les Belles Lettres, 2004.
- Constant, Benjamin, 'De la liberté des Anciens comparée à celle des Modernes' (1819), in *Œuvres Politiques*, Parijs, Gallimard, 1997, 589-619.
- Constant, Benjamin, 'De l'esprit de conquête et de l'usurpation dans leur rapport avec la civilisation européenne' (1814), in *idem*, 117-302.
- Constant, Benjamin, 'De M. Dunoyer et de quelques-uns de ses ouvrages' (1826), in *idem*, 654-678.
- Constant, Benjamin, 'Fragments sur la France du 14 juillet 1789 au 31 mars 1814' (1829), in *idem*, 743-755.
- Constant, Benjamin, 'Pensées détachées' (1817), in *idem*, 730-742.
- Constant, Benjamin, 'Principes de Politique applicables à tous les gouvernements représentatifs et particulièrement à la Constitution actuelle de la France' (1815), in *idem*, 303-588.

Andere geciteerde werken

- Avlami, Chryssanthi, 'L'écriture de l'histoire grecque en France au XIXe siècle: temporalités historiques et enjeux politiques,' *Romantisme*, 2001, 113, 61-85.

- Baczko, Bronisław, *Comment sortir de la Terreur. Thermidor et la Révolution*, Parijs, Gallimard, 1989.
- Barberis, Mauro, *Benjamin Constant. Rivoluzione, costituzione, progresso*, Bologna, Il Mulino, 1988.
- Beretti, Francis, *Pascal Paoli et l'image de la Corse au dix-huitième siècle. Le témoignage des voyageurs britanniques*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1988 (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, 253).
- Cook, Alexander, 'The Great Society of the Human Species': Volney and the Global Politics of Revolutionary France', *Intellectual History Review*, 2013, 23 (3), 309-328.
- Defranceschi, Jean, *La Corse Française (30 novembre 1789-15 juin 1794)*, Parijs, Société des Études Robespierriistes, 1980.
- Dorigny, Marcel en Gainot, Bernard, *La Société des Amis des Noirs 1788-1799. Contribution à l'histoire de l'abolition de l'esclavage*, Parijs, Éditions UNESCO/EDICEF, 1998.
- Gaulmier, Jean, *L'Idéologue Volney 1757-1820*, Genève/Parijs, Slatkine Reprints, 1980 (1951).
- Gauthier, Florence, *Triomphe et mort de la révolution des droits de l'homme et du citoyen*, Parijs, Syllepse, 2014 (1992).
- Holmes, Stephen, *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, New Haven/Londen, Yale University Press, 1984.
- Kloocke, Kurt, *Benjamin Constant: une biographie intellectuelle*, Genève, Droz, 1984.
- Laurent, Alain, 'Benjamin Constant, ce libéral radical en tout ...', in Benjamin Constant, *Commentaire sur l'ouvrage de Filangieri*, Parijs, Les Belles Lettres, 2004, 7-16.
- Moravia, Sergio, *Il tramonto dell'Illuminismo. Filosofia e politica nella società francese (1770-1810)*, Rome/Bari, Laterza, 1986.
- Naville, Pierre, *D'Holbach et la philosophie scientifique au XVIIIe siècle*, Parijs, Gallimard, 1967 (1942).
- Pitts, Jennifer, *Naissance de la bonne conscience coloniale. Les libéraux français et britanniques et la question impériale (1770-1830)*, Parijs, Les éditions de l'atelier/éditions ouvrières, 2008.
- Pommier, Édouard, *L'art de la liberté. Doctrines et débats de la Révolution française*, Parijs, Gallimard, 1991.
- Starobinski, Jean, 'Benjamin Constant: comment parler quand l'éloquence est épuisée', in François Furet en Mona Ozouf (reds.), *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture, Vol. 3. The Transformation of Political Culture 1789-1848*, 1989, 187-201.

- Stouthuysen, Patrick en Huysseune, Michel, 'De eerste socioloog? Constantin-François Volney (1757-1820) en de determinanten van het menselijk handelen', *Sociologos, Tijdschrift voor Sociologie*, 2014, 35 (4), 282-302.
- Welch, Cheryl B., *Liberty and Utility. The French Idéologues and the Transformation of Liberalism*, New York, Columbia University Press, 1984.

Hoofdstuk 5

Geciteerde werken van Benjamin Constant

- Constant, Benjamin, *Réflexions sur les constitutions et les garanties avec une esquisse de constitution*, Parijs, 1814.
- Constant, Benjamin, *Réflexions sur les constitutions, la distribution des pouvoirs et les garanties dans une monarchie constitutionnelle*, Parijs, 1814.

Andere geciteerde werken

- Van Alphen D.J., (manuscript): 'Réflexions sur la responsabilité des Agens du Pouvoir Exécutif ou Chefs d'Administration générale'.
NA, Collectie Falck, nr. 70.
- Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, I, 1814, 's Gravenhage 1908.
- Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, II, 1815, 's Gravenhage 1909.
- Hogendorp, G.K. van, *Brieven en Gedenkschriften*, VI, 's Gravenhage 1902.
- Keerbergh, baron de, *Réflexions sur la Loi fondamentale, qui se prépare pour le Roïaume des Pays-Bas*, Clève, juli 1815.
- Laquière, Alaine, 'Le modèle Anglais et la responsabilité ministérielle selon la groupe de Coppel', in Lucien Jaume (red.), *Coppel, creuset de l'esprit libéral*, colloque de Coppel, 15-16 mai 1998, Parijs, Economica, 2000, 157-176.
- Lenep, G. van (red.), *Recueil des séances de la deuxième chambre des Etats Généraux, 1818-1819 et quelques autres pièces politiques*.
- Meyer, D. J. *Over de noodzakelijkheid van eenen provisionelen Hoogen Raad in het Koninkrijk der Nederlanden*, 's-Gravenhage, 1817.
- [Plasschaert, J.B.J.G.], *Réflexions sur l'intérêt général de tous les Belges*, Brussel, september 1815.
- Rosenblatt, Helena, *Liberal values, Benjamin Constant and the Politics of Religion*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Schuite- en Jagtpraatjes ofte samenspraken tusschen eenige Heeren*, Harlingen/ Leeuwarden, 1757.

- Sirtema van Grovestins, C.F., *Gedenkschriften van den graaf Van der Duyn van Maasdam en van den baron Van der Capellen*, Amsterdam, 1858.
- Straeten, Ferdinand van der, *De l'état actuel du Royaume des Pays-Bas et des moyens de l'améliorer*, Brussel, november 1819.
- Uyttenbrouck, André, *Le gouvernement du duché de Brabant*, Brussel, 1975.
- Velzen, Peter van, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid theorie en praktijk 1813-1840*, Nijmegen, 2005.
- Vermeersch, Arthur, 'La montée du mouvement national en Belgique 1815-1830', in *La Belgique-La Pologne et la révolution française 1780-1830. Des réformes préévolutionnaires aux révolutions nationales*, s.l., 1990, 159-175.
- Williams, Glyn en Ramsden, John, *Ruling Britannia*, Londen, 1990.

Geciteerde kranten

- Algemeen Nieuws en Advertentieblad* 1819-1832.
- Arnhemsche Courant* 1821.
- Bibliothèque belge* 1818-1820.
- Les Ephémérides de l'Opinion* 1815-1816 en 1816-1817.
- De Herkauer* 1815-1817.
- L'Impartial* 1820.
- Mercure Belge* 1817-1821.
- L'Observateur politique, administratif, historique et littéraire de la Belgique* 1815-1820.
- De Waakzame/ Le Vigilant* 1815-1817.

Hoofdstuk 6

- Arendt, Hannah, *The Human Condition* (1958), Chicago, University of Chicago Press, 1998.
- Bentham, Jeremy, 'Principles of Legislation' en 'Principles of the Civil Code', in *Theory of Legislation*, Oxford, Oxford University Press, vol. I, 1914.
- Bentham, Jeremy, 'Principles of the Penal Code', in *Theory of Legislation*, Oxford, Oxford University Press, vol. II, 1914.
- Benton, Robert J., 'Political Expediency and Lying: Kant vs. Benjamin Constant', *Journal of the History of Ideas* 1982, vol. 43, nr. 1, 135-144.
- Berlin, Isaiah, *Liberty*, Oxford, Oxford University Press, 2002.
- Blumstein, Alfred, 'Science and Technology in Support of Criminal Justice', in M. Leblanc, P. Tremblay en Alfred Blumstein (reds.), *New Technologies and Penal Justice, Série Les cahiers de recherches criminologiques*, Cahier nr. 9, Montreal, Centre International de Criminologie Comparée-Université de Montréal, 1988.

- Boituzat, François, *Un droit de mentir? Constant ou Kant*, Parijs, PUF, 1993.
- Brodeur, Jean-Paul, 'High Policing and Low Policing', *Social Problems* 1983, vol. 30, nr. 5, 507-510.
- Constant, Benjamin, *De l'esprit de conquête et de l'usurpation* (1814), red. Ephraïm Harpaz, Parijs, Flammarion, 1986.
- Constant, Benjamin, 'Principles of Politics Applicable to all Representative Governments', in *Political Writings*, red. Biancamaria Fontana, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.
- Constant, Benjamin, *Principes de politique applicable à tous les gouvernements* (1806-1810), red. Etienne Hofmann, Parijs, Hachette, 1997.
- De Hert, Paul en Gutwirth, Serge, 'Cameratoezicht, veiligheid en de Wet Persoonsregistraties. Juridische denkoefeningen naar aanleiding van de Franse wet van 21 januari 1995 inzake veiligheid', *Recht en kritiek* 1995, nr. 3, 218-250.
- De Hert, Paul, 'Schending van het (tele)communicatiegeheim in het beroepsleven', *Revue de droit social* 1995, nr. 2, 213-293.
- De Hert, Paul en Gutwirth, Serge, 'Tussen vrijheid en grondrechten. Een paradigmastrijd met blijvende actualiteitswaarde', *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie & Rechtstheorie*, vol. 29, 2000/3, 205-214.
- De Hert, Paul, 'The Case of Anonymity in Western Political Philosophy. Benjamin Constant's Refutation of Republican and Utilitarian Arguments against Anonymity', in Chris Nicoll, Corien Prins en Maurice van Dellen (reds.), *Digital Anonymity and the Law. Tensions and Dimensions*, volume 2 Information Technology & Law Series (IT&Law Series), Den Haag, TMC Asser Press, 2003, 47-97.
- De Hert, Paul en Gutwirth, Serge, 'Gij zult strafbaar stellen! Mensenrechten als bron van strafrecht', in Frank Verbruggen, Raf Verstraeten, Dirk Van Daele en Bart Spriet (reds.), *Strafrecht als roeping. Liber Amicorum Lieven Dupont*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2005, 729-756.
- De Hert, Paul en Somers, Stefan, 'De alledaagse democratisering', in Andreas Kinneging, Paul De Hert en Stefan Somers (reds.), *Tocqueville, profet van de moderne democratie*, Rotterdam, Lemniscaat, 2013, 69-91.
- De Hert, Paul, 'Dwingen om vrij te zijn. Rousseau's naïviteit over individuele rechtsbescherming belicht en genuanceerd', in Paul De Hert (red.), *Rousseau, de wandelende paradox*, Antwerpen, Pelckmans, 2013, 41-64.
- Elias, Norbert, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, Utrecht, Spectrum-Aula, 1987.
- Freeden, M., *Rights*, Milton Keynes, Open University Press, 1991.
- Galetta, Antonella en De Hert, Paul, 'L'européanisation des frontières européennes: un faible processus de *juridicisation* des zones de non-droit', in Denis Duez, Olivier Paye en Chr. Verdure (reds.),

- L'Européanisation. Sciences humaines et nouveaux enjeux*, Brussel, Bruylant, 2014, 275-299.
- Gérard, Philippe, Ost, François en van de Kerchove, Michel (reds.), *Actualité de la pensée juridique de Jeremy Bentham*, Brussel, Facultés universitaires Saint-Louis, 1987.
- Holmes, Stephen, *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, Yale, Yale University Press, 1984.
- Hood, Christopher, *The Tools of Government*, Londen, Macmillan, 1983.
- Marshall, Geoffrey, 'Benjamin Constant', in David Miller (red.), *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*, Oxford, Basil Blackwell, 1987, 101-103.
- Popper, Karl, *The Open Society and its Enemies* (1945), Londen, Routledge, 1962.
- Raab, Charles en De Hert, Paul, 'Tools for Technology Regulation: Seeking Analytical Approaches Beyond Lessig and Hood', in Roger Brownsword en Karen Yeung (reds.), *Regulating Technologies: Legal Futures, Regulatory Frames and Technological Fixes*, Oxford, Oxford University Press, 2008, 263-285.
- Rawls, John, *A Theory of Justice*, Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, 1971.
- Reijntjes, Jan, 'Acceptance of New Methods and Techniques in Criminal Investigation and Evidence', in Jan Nijboer en Jan Reijntjes (reds.), *Proceedings of the First World Conference on New Trends in Criminal Investigation and Evidence*, Den Haag, Koninklijke Vermande, 1997.
- Rosen, Frederick, 'Bentham', in David Miller (red.), *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*, Oxford, Basil Blackwell, 1987, 37-40.
- Shorts, Edwin en de Than, Claire, *Civil Liberties. Legal Principles of Individual Freedom*, Londen, Sweet & Maxwell, 1998.
- Slama, Alain-Gérard, *L'angélisme exterminateur*, Parijs, Grasset, 1993.
- Todorov, Tzvetan, *Benjamin Constant. La passion démocratique*, Parijs, Hachette.
- Uglow, Stephen, 'Covert Surveillance and the European Convention on Human Rights', *Criminal Law Review* 1999, 287-297.
- Waldron, Jeremy (red.), *Nonsense upon Stilts. Bentham, Burke and Marx on the Rights of Man*, Londen, Methuen, 1987.

Hoofdstuk 7*Geciteerde werken van Constant*

- Constant, Benjamin, *Amélie et Germaine. Ma vie; Cécile*, red. Paul Delbouille, Parijs, Champion, 1989.
- Constant, Benjamin, *Adolphe*, red. Paul Delbouille, Parijs, Les Belles Lettres, 1977.
- Constant, Benjamin, *Adolphe. Een anecdotie aangetroffen in de paperassen van een onbekende*, vert. George Pape & Cees van der Zalm, Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1978.

Andere geciteerde werken

- Ariès, Philippe, *L'homme devant la mort*, Parijs, Seuil, 1975.
- Bénichou, Paul, 'La genèse d'*Adolphe*', in *L'écrivain et ses travaux*, Parijs, Corti, 1967.
- Booth, Wayne C., *The Rhetoric of Fiction*, Chicago, University of Chicago Press, 1961.
- Delbouille, Paul, *Genèse, Structure et Destin d'Adolphe*, Parijs, Les Belles Lettres, 1971.
- Delbouille, Paul, 'Adolphe ou le labyrinthe sans issue', in Fernand Hallyn en Jan Herman (reds.), *Le topos du manuscrit trouvé*, Leuven, Peeters, 1999.
- Herman, Luc en Vervaeck, Bart, *Vertelduivels. Handboek verhaalanalyse*, Brussel/Nijmegen, VUBPress/Vantilt, 2001.
- Huet, Conrad Busken, *Litterarische fantasieën en kritieken*, t.20, Haarlem, Tjeenk Willink, 1883.
- Pelckmans, Paul, *Les sociabilités du cœur. Pour une anthropologie du roman sentimental*, Amsterdam, Rodopi, 2013.
- Poulet, Georges, *Benjamin Constant par lui-même*, Parijs, Seuil, 1968.
- Rosset, François, *L'arbre de Cracovie. Le mythe polonais dans la littérature française*, Parijs, Imago, 1996.
- Verhoeff, Han, "*Adolphe*" et *Constant. Une étude psychocritique*, Parijs, Klincksieck, 1976.

Hoofdstuk 8

- Courtney, C.P., *A guide to the published works of Benjamin Constant*, Oxford, Oxford University Press, 1985.
- Dumont-Wilden, L., *La vie de Benjamin Constant*, Parijs, Éditions Gallimard, 1930.

Herold, J. Christopher, *Mistress to an Age*, Virginia, Time-Life Books, 1981.

Kloocke, Kurt, *Benjamin Constant. Une biographie intellectuelle*, Genève, Librairie Droz, 1984.

Todorov, Tzvetan, *Benjamin Constant. La passion démocratique*, Parijs, Hachette Littératures, 1997.

Over de auteurs

Biografisch overzicht redacteurs

Paul De Hert (1965) is hoogleraar en grondrechtenspecialist en leidt de vakgroep Interdisciplinaire Studies van het Recht van de Vrije Universiteit Brussel. Tevens is hij als hoofddocent verbonden aan de Universiteit Tilburg (TILT). Hij is onder meer lid van *Criminal Law and Philosophy* en *Panopticon* en schrijft over rechtsbescherming, vrijheden en grondslagen van het recht.

Andreas Kinning (1962) is hoogleraar rechtsfilosofie aan de faculteit der rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden. Hij redigeerde de integrale vertaling van Tocquevilles *Over de democratie in Amerika* (Lemniscaat, 2011) en is auteur van talrijke boeken, waaronder het talloze keren herdrukte *Geografie van goed en kwaad* (Het Spectrum, 2005).

Maarten Colette (1987) studeerde Rechten (2010) en Wijsbegeerte en Moraalwetenschappen (2013) aan de Vrije Universiteit Brussel, en is als assistent werkzaam binnen de vakgroep Interdisciplinaire Studies van het Recht (Juri-DILS) van dezelfde instelling. Zijn proefschrift handelt over het denken over vrijheid van onder andere Constant en Rousseau.

Biografisch overzicht auteurs

Michel Huysseune (1959) is hoofddocent politieke wetenschappen aan het Vesalius College van de Vrije Universiteit Brussel. Zijn onderzoek spitst zich toe op de geschiedenis van het politieke denken en de constructie van politieke ideeën, met een focus op nationalisme. Hij is auteur van *Modernity and Secession. The Social Sciences and the Political Discourse of the Lega Nord in Italy* (2006).

Raymond Kubben (1980) is volkenrechthistoricus. Hij behaalde in 2009 een doctoraat op een proefschrift over betrekkingen tussen Frankrijk en de Bataafse Republiek vanuit volkenrechtelijk perspectief. Zijn onderzoek richt zich op volkenrechtsgeschiedenis in relatie met diplomatieke geschiedenis en geschiedenis van de politieke theorie en het constitutionalisme. Hij werkt momenteel als senior beleidsadviseur bij de Nederlandse Onderwijsraad.

Paul Pelckmans (1953) is gewoon hoogleraar Franse en Algemene Literatuur aan de Universiteit Antwerpen (UA). Hij publiceerde in het verleden over literatuurstudie en mentaliteitsgeschiedenis, waaronder *Le problème de l'incroyance au XVIIIe siècle* (2010) en *La sociabilité des cœurs. Pour une anthropologie du roman sentimental* (2013), en droeg bij aan diverse tijdschriften over auteurs als La Fontaine, abbé Prévost, Jean-Jacques Rousseau, Ian Potocki, Belle van Zuylen en Hendrik Conscience.

Patrick Stouthuysen (1959) is als academisch directeur verbonden aan de Faculteit Economische en Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Hij doceert over de geschiedenis van het politieke en sociale denken, en voert onderzoek naar de geschiedenis van het liberalisme. Hij publiceerde onder andere *Alexis de Tocqueville. Over de democratie in Amerika* (2008), *Adam Smith. Hoe worden landen welvarend?* (2009), *Eugen Richter. Sociaaldemocratische toekomstbeelden* (2012), *Charles Buls. Croquis siamois. U récit de voyage illustré de 1901* (2013) en *Gustave de Molinari. De avonden in de Rue Saint-Lazare* (2014).

Peter van Velzen (1948) was van 1979 tot 2013 jurist-ambtenaar bij resp. het ministerie van Verkeer en Waterstaat en het ministerie van Buitenlandse Zaken te Den Haag. Hij promoveerde in 2005 te Tilburg op het proefschrift 'De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk 1813-1840.'